

SLEZSKÝ SBORNÍK

ACTA SILESIACA

ROČNÍK CXVIII / 2020
ČÍSLO 2

ŘÍDÍ ALEŠ ZÁŘICKÝ

SLEZSKÝ SBORNÍK
ACTA SILESIACA

REDAKCE

Vedoucí redaktor: Aleš Zářický
Výkonný redaktor: Ondřej Kolář

REDAKČNÍ RADA

Robert Antonín, Jiří Brňovják, Martin Franc, Jiří Friedl, Jan Hruboš, Zdeněk Jirásek, Jiří Knapík, Irena Korbelářová, Petr Kozák, Matěj Martinčák, Radmila Prchal Pavlíčková, Jerzy Sperka, Janusz Spyra, Tomáš Staněk, Marek Starý, Rudolf Žáček

Vydává Slezské zemské muzeum.

Časopis je evidován v rámci databáze European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH Plus).

ADRESA REDAKCE

Slezské zemské muzeum, Redakce Slezského sborníku
Nádražní okruh 31, 746 01, Opava, Česká republika
e-mail: slsb@szm.cz
web: <http://www.szm.cz/rubrika/71/veda-a-vyzkum/periodika/slezsky-sbornik.html>

Toto číslo vyšlo 1. 12. 2020

Vychází 2x ročně
Evidenční číslo MK: E 1240
ISSN 0037-6833

All foreign orders are executed exclusively by agencies:
KUBON-SAGNER, BUCH EXPORT-IMPORT GmbH, D-80328 München, BRD
E-mail: postmaster@kubon-sagner.de
MYRIS TRADE LTD., P.O. BOX 2, 142 01 PRAGUE, CZECH REPUBLIC
Tel.: 00420 234 035 200 * Fax: 420 234 035 207 * E-mail: myris@myris.cz
Foreign orders executed by other subscription agencies contradict the publisher's agreements
with the above mentioned sole agencies and they will be regarded as illegal.

Tisk: Tiskárna Knopp, s. r. o., U Lípy 926, Nové Město nad Metují
www.tiskaarnaknopp.cz

Za jazykovou správnost publikovaných textů odpovídají autoři.

© Slezské zemské muzeum, Opava 2020

OBSAH / CONTENTS

STUDIE / ARTICLES

Jaroslav SZYMAŃSKI: *Milites księcia Ludwika I brzeskiego w świetle landbucha Lehn und Erbe (1358–1366)* 4–18

Paweł DUMA, Daniel WOJTUCKI, Aleksander CHRÓSZCZ, Maciej JANECZEK: *Former knacker's yards in Silesia based on the results of archaeological research in Kamienna Góra and Złotoryja* 19–32

Monika SZTURCOVÁ: *Polské kramářské tisky z těšínské Procházkovy tiskárny* 33–49

Petr KOZÁK: *Moravský koláč i maminčin Mehlspeis. Pohled do kuchyně historika a archiváře Václava Hauera (1860–1942) a jeho ženy Růženy rozené Seidlové (1867–1942)* 50–79

Aleš BINAR: *Military Operations in the Osoblaha Region in Spring 1945* 80–103

Nina PAVELČÍKOVÁ: *Řešení problémů životního prostředí na příkladu Ostravska v letech 1970–1989* 104–129

Recenze a zprávy o literatuře / Reviews and Brief Notices 130–136

Jiří GLONEK, Na Jeseníky! O putování jeseníckými horami, turistických bedekrech a mapách do roku 1945. (*Jiří Knapík*); Edd. Peter Švorc – Peter KOVAL, Rok 1919 a Československo. Postavenie a premeny periférii nového štátu v procese jeho konštituovania. (*Ondřej Kolář*); Jan DVOŘÁK – Jaroslav FORMÁNEK – Adam HRADILEK, Čechoslováci v Gulagu II. (Příběhy krajanů popravených či vězněných v Sovětském svazu). (*Kamil Rodan*); Karel HARTMANN, Terezínská epopěj – To je ghetto. (*Kamil Rodan*); Soňa ČERVENÁ, Stýskání zakázáno – Kousek mého divadelního děje-pisu a země-pisu. (*Kamil Rodan*); Kamil RODAN, Neklidné století aneb Žít se ctí. (*Oldřich Václavík*)

Kronika / Chronicle 137–143

Architekt Vladimír Chamrád a jeho texty ze třicátých a čtyřicátých let. (K 75. výročí vzniku expozitury Zemského národního výboru v Moravské Ostravě). (*Pavel Šopák*); Za doc. Martinem Kloubkem. (*Ondřej Kolář*)

Bibliografická příloha / Bibliography 144–146

Autoři / Authors 147

MILITES KSIĘCIA LUDWIKA I BRZESKIEGO W ŚWIETLE LANDBUCHA *LEHN UND ERBE* (1358–1366)¹

Jarosław Szymański

Jarosław Szymański: *Milites of Prince Louis I. of Brzeg in Light of Landbuch *Lehn und Erbe* (1358–1366)*

*The aim of this work is to identify knights that were among the retinue of Duke Louis I of Brzeg and to analyse the meaning of the term miles (Ritter) in the landbuch *Lehn und Erbe*. This estate register, or landbuch, documents the reign of Louis I (died 1399) and includes entries from the period 1358–1366. It is currently held in the State Archives in Wrocław with the item number Rep. 21, nr 474. The landbuch consists of 181 pages containing 635 documents and notes which are the subject of this analysis. Particular attention has been paid to the frequency, place and time of appearance of knights, to the dependency of the title miles-Ritter on the type of document (whether it is a complete entry or excerpt), to the dependency of the title on the frequency with which the knight served by signing documents as a witness, and also to the position of the knight's family. A further significant factor is the relation of the title to the content of the document, primarily to information on whether the holder of the title provided military service on horseback. Final topics for consideration are the relation between the appearance of the knight as a witness on documents within a given jurisdiction, or weichbild, and the political situation, as well as a verification of the hypothesis that the "non-knights" mentioned were squires and that the strenuus miles represented an individual who had been formally awarded knighthood.*

Key Words: *miles*, knight, landbuch, Louis I, Duchy of Brzeg

Termin rycerz był w średniowieczu określeniem, którego znaczenie ewoluowało zarówno w czasie, jak i zmieniało się w zależności od miejsca występowania. W bliskich Śląskowi Niemczech termin *Ritter-miles* zaczął pojawiać się w latach 60-tych XI w. i występował coraz częściej na przestrzeni XII w.² *Milites* mieli występować w Polsce od XII w. obok grup wyższego możnowładztwa zwanego *nobiles* i *magnates*³. Rycerze byli przedstawicielami uprzywilejowanej warstwy feudalnej i mieli specjalny status społeczny. Samo rycerstwo nie było jednak warstwą jednolitą. W różnych krajach warstwa ta dzieliła się z czasem, jak np. w Czechach, gdzie w XIV w. występował „stan” panów, następnie niżej postawionych wódków-rycerzy oraz panoszy-służebników⁴. O statusie poszczególnych rycerzy decydowały majątek, pozycja rodu, ułożenie przy panującym oraz rzeczy tak subiektywne jak np. osobista dzielność⁵. Należy mieć też świadomość płyn-

1 Szkic, na podstawie którego powstał ten artykuł, wygłoszony został na konferencji: „Rycerstwo-Szlachta: zmiana ze stanu rycerskiego na stan szlachecki. Wybrane zagadnienia – wstęp do badań”, która odbyła się w dniach 2–3 lutego 2018 r. we Wrocławiu.

2 William Henry JACKSON, *Chivalry in Twelfth-century Germany. The Works of Hartmann Von Aue*, Cambridge 1994, s. 182.

3 Zob. Juliusz BARDACH – Bogusław LEŚNODORSKI – Michał PIETRZAK, *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 2002, s. 36–39.

4 Henryk SAMSONOWICZ, *Jeszcze o pasie rycerskim, giermkach i klientach*, Roczniki Historyczne, 65, 1999, s. 211.

5 Franciszek KUSIAK, *Rycerze średniowiecznej Europy łacińskiej*, Warszawa 2002, s. 230; Franco CARDINI, *Wojownik i rycerz*, in: *Człowiek średniowiecza*, red. Jacques Le Goff, Warszawa 1996, s. 97–103. Na temat rycerstwa zob.: Richard BARBER, *Rycerze i rycerskość*, Warszawa 2000; Jean FLORI, *Rycerze i rycerstwo w średniowieczu*, Poznań 2003.

ności określeń stanowych, co stanowiło świadectwo braku ustabilizowanych podziałów społecznych w średniowieczu⁶.

W odniesieniu do Śląska i innych ziem tworzących Królestwo Polskie znaczenie terminu *miles* pojawiającego się licznie w średniowiecznych źródłach dyplomatycznych było przedmiotem wielu analiz. Większość jest autorstwa Ambrożego Boguckiego i jego wnioski zdają się być najczęściej przyjmowane w historiografii. Wynika z nich m.in., że w trzynastowiecznych źródłach śląskich termin ten oznaczał każdego członka warstwy rycerskiej⁷, a w średniowiecznych źródłach polskich był on jednocześnie określeniem przynależności do rycerstwa-szlachty i tytułem rycerza pasowanego. W wymiarze przynależności społecznej owi *milites* to mieli być właściciele ziemscy zobowiązani do konnej służby wojskowej⁸. *Miles* jako określenie rycerza pasowanego miał stać się w późnym średniowieczu zaszczytnym tytułem nadawanym przez władców przede wszystkim możniejszym feudałom, zaś reszta stanu szlacheckiego miała status giermków⁹. Według Tomasza Jurka natomiast określenie *Ritter-miles* funkcjonowało od pocz. XIV w. i oznaczało rycerza pasowanego. Była to indywidualna cecha wyróżniająca, będąca oznaką prestiżu, jednak nie dająca żadnego uprzywilejowania prawnego¹⁰. Jak wiadomo, grupa społeczna posiadaczy ziemskich (*terrigenae*) nie była tożsama z rycerstwem. Określenia takie jak *Ritter und Manne*, *milites et clientes*, *milites et vassali* miały odróżniać rycerzy od reszty posiadaczy lenn (*rittermässige Leute*, *militares*)¹¹.

By rozważyć znaczenie owego terminu w odniesieniu do księstwa brzeskiego, poddano analizie landbuch władztwa księcia Ludwika I (zm. 1399) pod kątem występowania tam rycerzy w różnych aspektach. Landbuch *Lehn und Erbe* (dalej LuE) znajduje się w Archiwum Państwowym we Wrocławiu (APWr.), Rep. 21, nr 474. Jest to księga rejestrująca wystawiane przez kancelarię książęcą Ludwika dokumenty potwierdzające alienacje dóbr ziemskich, a więc księga rejestrowa¹². Zawartość jej odnosi się do okresu 1358–1366, przy czym najwięcej dokumentów wystawionych zostało w latach 1358–1364. Autorem wpisów był notariusz księcia Ludwika I Jan z Oławy (*Johannes Pfarer für Ohlau*). Jest to źródło o tyle wartościowe, że zawiera zdecydowaną większość dokumentów książęcych z tego okresu oraz pozwala śledzić kolejność i zmiany występowania poszczególnych

6 H. SAMSONOWICZ, *Jeszcze o pasie*, s. 212.

7 Ambroży BOGUCKI, *Termin miles w źródłach śląskich XIII i XIV w.*, in: *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej*, Warszawa 1981, s. 226–227. Jednak w odniesieniu do śląskiego rycerstwa z XIII w. tego typu terminów spotykamy nader niewiele – zaledwie kilka; zob. Marek CETWIŃSKI, *Rycerstwo śląskie do końca XIII w. Biogramy i rodowody*, Wrocław 1982, s. 13, 21, 93, 124, 156, 168, 203.

8 A. BOGUCKI, *Interpretacje nazw rycerstwa (XIII–XV wiek)*, in: *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej*, red. Stefan Kuczyński, t. 9, Warszawa 2001, s. 191–194; zob. Janusz BIENIAK, „*Milites*” w procesie polsko-krzyżackim z 1339 roku, *Przegląd Historyczny*, 75, 1984, z. 3, s. 504; idem, *Jeszcze w sprawie genezy polskich rodów rycerskich w Polsce*, *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej*, red. S. Kuczyński, t. 4, Warszawa, s. 45–55.

9 A. BOGUCKI, *Rycerz i panosza w źródłach polskich XIV i XV wieku*, in: *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej*, t. 7, red. S. Kuczyński, Warszawa 1996, s. 164–170.

10 Tomasz JUREK, *Vom Rittertum zum Adel. Zur Herausbildung des Adelsstandes im mittelalterlichen Schlesien*, in: *Adel in Schlesien*, t. 1, hrsg. von Jan Harasimowicz, Matthias Weber, München 2010, s. 65.

11 Także mieszczanie oraz sołtysi posiadali dobra ziemskie, do których przynależała służba konna; zob. *Ibidem*, s. 66.

12 T. JUREK, *Landbuch księstw świdnickiego i jaworskiego*, tom II: 1385–1395, Poznań 2000, s. VIII–IX.

rycerzy¹³. Wydaje się, że analiza tego koherentnego merytorycznie oraz chronologicznie źródła pozwoli na uniknięcie błędów takich, „jak wizje oparte na zbitkach źródłowych, pochodzących z różnych okresów czasu, nieuwzględnianie różnic regionalnych i przyjmowanie gotowych schematów, których nazwy i cechy szczególnie mogą niekiedy do dziś wprowadzać w błąd”, na co zwracał uwagę Henryk Samsonowicz¹⁴. Tomasz Jurek natomiast przestrzegał, że proponując rekonstrukcje modelowe, trzeba liczyć się z tym, że mogą być one zweryfikowane przez przykłady indywidualne¹⁵.

Na kartach 1–181 zamieszczonych zostało 635 dokumentów i not, które były przedmiotem analizy¹⁶. Jej celem było sprawdzenie zarówno treści, jak i listy świadków dokumentów pod kątem występowania rycerzy określanych jako *miles*, rzadziej *Ritter*. Szczególną uwagę zwracano na częstotliwość, miejsce i czas ich występowania, na zależność tytułu od formy dokumentu (całościowy czy ekscerpt), na zależność tytułu od częstotliwości świadczenia danego rycerza, od pozycji rodu, z którego się wywodził, oraz jego wieku. Istotne było odniesienie tytułu do treści dokumentu, a przede wszystkim do służby konnej jego nosiciela. Zwrócono uwagę na zależność testowania rycerzy z danego weichbildu od sytuacji politycznej. Istotne wydaje się być potwierdzenie tezy Boguckiego, że „nierycerze” to giermkowie oraz odniesienie się do tytułu *strenuus miles*.

Warto mieć na uwadze, że tytułem równoznacznym z *miles (Ritter)* był *dominus (Herr)*. I rzeczywiście, w omawianym landbuchu rycerze są tak określani konsekwentnie (*fidelis nr miles Dns*). Jednak określenie *dominus* jest powszechniejsze niż *miles*, zwłaszcza, że byli tak określani zarówno władcy, duchowni (*Dns Henricus plebanus in Lobin*), w końcu kobiety, zarówno małżonki, jak i wdowy (*honesta Dna Lucia uxor Ramfoldi Boruthe*). Wyznacznikiem rycerskiego statusu uznajemy więc słowo *miles (Ritter)*.

Poniżej wymienieni zostali feudałowie, którzy w dokumentach omawianego landbuchu występują z tytułem rycerskim. Tytułowani oni byli *noster miles*, ewentualnie *fidelis noster miles*. W dokumentach pisanych po niemiecku to najczęściej *getruwen Ritter*. Obok nazwisk podano informację ile razy w analizowanej księdze występują z tytułem, a ile razy w ogóle (np. 31/49 przy Mikołaju Czambor), zaś w przypisach numery kart landbuchu i w nawiasie jego nowożytniej kopii, na których znajdują się miejsca występowania rycerzy, oraz data i miejsce transakcji, w której uczestniczyli. W przypisach podano także kiedy wzmiankowani feudałowie pojawiają się w źródłach po raz pierwszy, kiedy po raz pierwszy z tytułem rycerskim oraz kiedy po raz ostatni, co pomaga zorientować się co do ich wieku.

W księdze zidentyfikowano 21 rycerzy występujących częściej niż raz. Oprócz tych odnaleziono jeszcze pięć pojawiających się jednorazowo oraz jednego pochodzącego spoza władztwa Ludwika¹⁷:

13 Odniesienie analizowanych zapisów rejestrowych do istniejących, bądź opublikowanych w całości dokumentów świadczy o precyzyjnym przepisaniu listy świadków przez Jana z Oławy.

14 H. SAMSONOWICZ, *Jeszcze o pasie*, s. 214.

15 T. JUREK, *Elity Śląska w późniejszym średniowieczu*, in: *Kolory i struktury średniowiecza*, red. Wojciech Fałkowski, Warszawa 2004, s. 405.

16 W dziale Akta Miasta Wrocławia APWr. znajduje się wolumin powstały w XVII lub XVIII w., pochodzący jeszcze z wrocławskiej *Stadtbibliothek*, który zawiera ekscerpty z omawianego tu landbuchu (sygn. nr 413 [B 89, 1], k. 1-140 – *Annotata aus den briegischen alten Lehns Registratur*, T.2). Także on został poddany analizie.

17 Rycerzem księcia Ludwika nie uznajemy Conradusa de Borsnicz, syna starosty ks. wrocławskiego; zob. T.

1. (31^{18/49}) Nicolaus (Nycolaus, Nicol) Czambor¹⁹ – lata świadkowania: 1358–59; 1361–62, 1364–65; miejsca świadkowania oraz ilość razy występowania: Brzeg 17, Wrocław 8, Oleśnica Mała 3.

JUREK, *Obce rycerstwo na Śląsku do połowy XIV wieku*, Poznań 1996, s. 208. Występował on jako świadek księcia tylko podczas jego pobytów we Wrocławiu 26 XI 1362 i 12 I 1365; zob. *Urkunden der Stadt Brieg, urkundliche und chronikalische Nachrichten über die Stadt Brieg, die dortigen Klöster, die Stadt- und Stiftungsgüter bis zum Jahre 1550*, CDS, Bd. IX, hrsg. von Colmar Grünhagen, Breslau 1870 (dalej: UB), nr 250; Robert ROESSLER, *Urkunden Herzog Ludwig I. von Brieg*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens, 6, 1864 (dalej: Roessler), nr 471, 472, 589.

- 18 **1.** APWr, Rep. 21, sygn. nr 474, k. 2 v-3 r – dalej podane tylko numery kart, (APWr, Akta miasta Wrocławia, sygn. nr 413, k. 6 v – dalej podane tylko numery kart); 16 IX 1358, Brzeg; Roessler (w tym zestawieniu brak testacji, odniesienie do treści dokumentu), nr 114; *Regesty śląskie*, t. IV (1358-1359), opr. Janina Gilewska-Dubis, Kazimierz Bobowski, Wrocław 1992 [dalej: Regesty, IV], nr 184. **2.** k. 4 r (8 r-v); 20 IX 1358, Brzeg; Roessler, nr 117; Regesty, IV, nr 188. **3.** k. 5 v; 22 IX 1358, Brzeg; Regesty, IV, nr 194. **4.** k. 5 v (10 v); 11 XI 1358, Brzeg; Roessler, nr 134. **5.** k. 6 v (15 r-v); 23 X 1358, Brzeg; Roessler, nr 124; Regesty, IV, nr 241. **6.** k. 7 v (14 r); 23 X 1358, Brzeg; Roessler, nr 125, Regesty, IV, nr 242. **7.** k. 9 v (17 v); 22 IX 1358, Brzeg; Roessler, nr 99; Regesty, IV, nr 94, 193. **8.** k. 11 v (18 v); 9 III 1358, Brzeg; Roessler, nr 97; Regesty, IV, nr 57. **9.** k. 12 r (20 v); 13 XII 1358 Wrocław; Roessler, nr 149; Regesty, IV, nr 315. **10.** k. 15 v (16 v); 26 XI 1358, Wrocław; Roessler, nr 143; Regesty, IV, nr 286. **11.** k. 18 r (96 r-v); 5 I 1359, Wrocław; Roessler, nr 167; Regesty, IV, nr 341. **12.** k. 18 v (26 r); 13 I 1359, Wrocław; Roessler, nr 168, Regesty, IV, nr 350. **13.** k. 19 r (26 v); 13 VIII 1359, Brzeg; Regesty, IV, nr 575. **14.** k. 19 v (27 r); 13 VIII 1359, Brzeg; Regesty, IV, nr 574. **15.** k. 20 r (28 v); 14 VIII 1359, Brzeg; Regesty, IV, nr 573; UB, 170. **16.** k. 20 r (29 r); 31 VIII 1359, Brzeg; Roessler, nr 196; Regesty, IV, nr 591; UB, nr 171, 187. **17.** k. 29 v (39 v); 16 III 1360, Brzeg; Roessler, nr 233; *Regesty śląskie*, t. V (1360), opr. Gilewska-Dubis, Wrocław 1992 (dalej: Regesty, V), nr 121, 122; CDS, IX, s. 28, nr 184. **18.** k. 57 v (48 r); 3 V 1361, Wrocław; Roessler, nr 319. **19.** k. 72 v (51 v); 9 IX 1361; Roessler, nr 346. **20.** k. 73 r (52 r); 29 X 1361; Roessler, nr 363. **21.** k. 73 v (52 r-v); 29 X 1361; Roessler, nr 364. **22.** k. 101 r (60 r); 27 VII 1362, Wrocław; Roessler, nr 441. **23.** k. 111 v (67 r); 12 XII 1362, Brzeg; Roessler, nr 474. **24.** k. 111v-112r (k. 67 v); 21 X 1362, Brzeg; Roessler, nr 456. **25.** k. 128 v (k. 75 r-76 r); 18 II 1364, Wrocław; Roessler, nr 522. **26.** k. 130 v (77r-v); 2 V 1364, Brzeg; Roessler, nr 536. **27.** k. 136 r (81 r-v); 11 VIII 1364, Oleśnica Mała; Roessler, nr 555. **28.** k. 145 v-146 r (83 v); 4 VIII 1364, Oleśnica Mała; Roessler, nr 550. **29.** k. 159 v (87 r-v); 11 VIII 1364, Oleśnica Mała; Roessler, nr 556. **30.** k. 162 r (89 r); 18 I 1364, Wrocław; Roessler, nr 517. **31.** k. 166 v-167 r; 29 VI 1365, Brzeg.
- 19 Po raz pierwszy w źródłach: 19 I 1344 (*Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, 2. Theil, hrsg. von Colmar Grünhagen, Hermann Markgraf, Leipzig 1883 [dalej: LuBU, II], nr 14, s. 206-207); jako rycerz: 9 III 1358 (Regesty, IV, nr 57); po raz ostatni: 8 III 1366 (Roman STELMACH, *Katalog średniowiecznych dokumentów przechowywanych w Archiwum Państwowym we Wrocławiu*, Wrocław 2014 [dalej: Katalog], nr 3313).

2. (27²⁰/36) Michael Curzantka (Kurzantka, Cursantka²¹) – 1360, 1362–64; Brzeg 13, Wrocław 5, Oleśnica Mała 3, Lubin 3, Oława 2, Praga 1.

3. (26²²/32) Wilricus de Wangintin²³ – 1358–1360; Brzeg 17, Wrocław 5, Lubin 3, Praga 1.

20 **1.** k. 35 r (43 v); 29 IX 1360, Oleśnica Mała; Roessler, nr 257; Regesty, V, 271. **2.** k. 38 r (44 r); 29 X 1360, Oleśnica Mała; Roessler, nr 273; Regesty, V, nr 329. **3.** k. 100 v (60 r); 1362, Lubin. **4.** k. 101 r (60 r); 27 VII 1362, Wrocław; Roessler, nr 441. **5.** k. 101 r; 1362, Wrocław. **6.** k. 162 r (89 r); 18 I 1364, Wrocław; Roessler, nr 517. **7.** k. 101 v (230, 60 v); 13 I 1364 Praga; Roessler, nr 516. **8.** k. 102 v (61 r); 1362, Brzeg. **9.** k. 104 r (62 v); 5 IX 1362, Brzeg. **10.** k. 104 v (63 r); 6 IX 1362, Brzeg; Roessler, nr 449. **11.** k. 105 v (64 r); 30 X 1362, Brzeg; Roessler, nr 457. **12.** k. 117 r (120 v); 7 VII 1363, Lubin; Roessler, nr 499. **13.** k. 118 v (121 v); 8 VII 1363, Lubin; Roessler, nr 500. **14.** k. 120 v-121 r (71v-72v); 5 V 1363, Brzeg; Roessler, nr 488; UB, nr 229, XXXIVa. **15.** k. 127 r (74 v); 9 I 1364, Brzeg; Roessler, nr 514. **16.** k. 127 v (75 r); 17 IV 1364, Brzeg; Roessler, nr 530. **17.** k. 128 v (k. 75 r-76 r); 18 II 1364, Wrocław; Roessler, nr 522. **18.** k. 129 r (76 v); 21 IV 1364, Brzeg; Roessler, nr 533. **19.** k. 129 v (76 v); 9 VIII 1364, Oława; Roessler, nr 506. **20.** k. 129 v (77 r); 16 IV 1364, Brzeg; Roessler, nr 529. **21.** k. 136 r (81 r-v); 11 VIII 1364, Oleśnica Mała; Roessler, nr 555. **22.** k. 156 r (85 v); 9 XI 1364, Brzeg; Roessler, nr 572. **23.** k. 158 r (86 v); 10 XI 1364, Brzeg; Roessler, nr 575. **24.** k. 158 r (86 v); 10 XI 1364, Oława; Roessler, nr 573. **25.** k. 161 r (89 r); 16 III 1364, Brzeg; Roessler, nr 524. **26.** k. 171 v (92 v); 9 III 1366, Brzeg; Roessler, nr 628. **27.** k. 175 r (93 r-v); 5 V 1363, Wrocław; Roessler, nr 489; UB, nr 228.

21 Po raz pierwszy w źródłach i jako rycerz: 29 IX 1360 (Regesty, V, 271); po raz ostatni: 25 V 1381 (Roessler, nr 919).

22 **1.** k. 2 v-3 r (6 v); 16 IX 1358, Brzeg; Roessler, nr 114; Regesty, IV, nr 184. **2.** k. 4 r (8 r-v); 20 IX 1358, Brzeg; Roessler, nr 117; Regesty, IV, nr 188. **3.** k. 4 v (8 v-9 r); 5 X 1358, Brzeg; Roessler, nr 121; Regesty, IV, nr 218. **4.** k. 5 v (10 r); 24 X 1358, Brzeg; Roessler, nr 127; Regesty, IV, nr 240. **5.** k. 5 v; 22 IX 1358, Brzeg; Regesty, IV, nr 194. **6.** k. 5 v (k. 10 v); 11 XI 1358, Brzeg; Roessler, nr 134. **7.** k. 6 r (11 r-v); 4 X 1358, Brzeg; Roessler, nr 120; Regesty, IV, nr 211. **8.** k. 6 v (12 v); 23 X 1358, Brzeg; Roessler, nr 123; Regesty, IV, nr 236. **9.** k. 6 v (15 r-v); 23 X 1358, Brzeg; Roessler, nr 124; Regesty, IV, nr 241. **10.** k. 7 r (13 r); 23 X 1358, Brzeg; Roessler, nr 126, Regesty, IV, nr 238. **11.** k. 7 v (14 r); 23 X 1358, Brzeg; Roessler, nr 125, Regesty, IV, nr 242. **12.** k. 8 v (20 r); 1 X 1358, Brzeg; Roessler, nr 118; Regesty, IV, nr 206. **13.** k. 10 v (23 v); 18 I 1359, Brzeg; Roessler, nr 169, Regesty, IV, nr 356. **14.** k. 10 v (23 r); 18 I 1359, Brzeg; Roessler, nr 170; Regesty, IV, nr 357; CDS, IX, s. 25, nr 162. **15.** k. 11 r; 18 I 1359, Brzeg; Regesty, IV, nr 358. **16.** k. 11 v (16 r); 13 XI 1358 Brzeg; Roessler, nr 141; Regesty, IV, nr 267. **17.** k. 12 r (20 v); 13 XII 1358 Wrocław; Roessler, nr 149; Regesty, IV, nr 315. **18.** k. 15 v (16 v); 26 XI 1358, Wrocław; Roessler, nr 143; Regesty, IV, nr 286. **19.** k. 16 r (21 v); 13 XII 1358, Brzeg; Roessler, nr 151; Regesty, IV, nr 314. **20.** k. 17 r (22 r); 4 XII 1358, Wrocław; Roessler, nr 144; Regesty, IV, nr 293. **21.** k. 18 r (96 r-v); 5 I 1359, Wrocław; Roessler, nr 167; Regesty, IV, nr 341. **22.** k. 18 v (26 r); 13 I 1359, Wrocław; Roessler, nr 168, Regesty, IV, nr 350. **23.** k. 22 v (33 r); 1 I 1360, Praga; Roessler, nr 217; Regesty, V, nr 31. **24.** k. 26 r; 24 II 1360, Lubin; Regesty, V, nr 89. **25.** k. 27 r (101 r); 13 XII 1358, Lubin; Roessler, nr 150; Regesty, IV, nr 313. **26.** k. 28 r (102 v); 7 III 1360, Lubin; Roessler, nr 228; Regesty, V, nr 104.

23 Po raz pierwszy: 16 II 1342 (*Urkunden-Buch der Stadt Liegnitz und ihres Weichbildes bis zum Jahre 1455*, hrg. von Friedrich Wilhelm Schirrmacher, Liegnitz 1866 [dalej: UBL], nr 123, s. 89); jako rycerz: 16 IX 1358 (Regesty, IV, nr 184); po raz ostatni: 7 III 1360 (Regesty, V, nr 104).

4. (24²⁴/44) Franczko (Franzke, Franzco) Budswoy²⁵ – 1360–1364; Chojnów 14, Wrocław 5, Lubin 4.

5. (16²⁶/28) Johannes (Hannos) de Schelndorf (Schellendorf)²⁷ – 1361–1366; Brzeg 6, Wrocław 3, Chojnów 2, Praga, Pątnów Legnicki, Świdnica, Oława, Lubin – 1.

6. (14²⁸/26) Otto Budswoy²⁹ – 1360–1365; Chojnów 9; Lubin 2; Pątnów Legnicki, Świdnica 1.

- 24 **1.** k. 40 r (104 r); 25 X 1360, Lubin; Roessler, nr 268; Regesty, V, nr 322. **2.** k. 40 r (104 v); 5 XI 1360, Chojnów; Regesty, V, nr 342. **3.** k. 40 v (104 v); 5 XI 1360, Chojnów; Roessler, nr 275; Regesty, V, nr 341. **4.** k. 42 r (106 r-v); 26 XI 1360 Chojnów; Roessler, nr 279; Regesty, V, nr 365. **5.** k. 43 r-v (105 r-v); 11 XII 1360, Wrocław; Roessler, nr 284; Regesty, V, nr 381. **6.** k. 43 v (45 v); 16 XII 1360 Wrocław; Roessler, nr 266; Regesty, V, nr 388. **7.** k. 44 v; 6 XII 1360, Wrocław; Roessler, nr 283; Regesty, V, nr 375. **8.** k. 44 v (107 r-108 r); 15 XII 1360, Lubin; Roessler, nr 285; Regesty, V, nr 387. **9.** k. 50 r-v (109 r); 16 IV 1361, Chojnów; Roessler, nr 309. **10.** k. 71 v (111 r); 18 X 1361, Chojnów. **11.** k. 72 r (111 v); 24 IX 1361, Chojnów; Roessler, nr 348. **12.** k. 78 v; 1361, Lubin. **13.** k. 83 v (114 v); 20 I 1362, Chojnów; Roessler, nr 395. **14.** k. 101 r (60 r); 27 VII 1362, Wrocław; Roessler, nr 441. **15.** k. 101 r; 1362, Wrocław. **16.** k. 110 r (120 r); 29 XI 1362, Chojnów. **17.** k. 114 v (120 v); 12 I 1363, Chojnów; Roessler, nr 480. **18.** k. 124 r (122 v); 1364, Lubin. **19.** k. 142 v (126 v); 1362, Chojnów. **20.** k. 143 r-v (126 v-127 r); 7 VII 1364, Chojnów; Roessler, nr 547. **21.** k. 149 r (127 v); 1361. **22.** k. 157 v (129 v); 28 XI 1364, Chojnów; Roessler, nr 584. **23.** k. 163 v (131 r); 21 X 1364, Chojnów. **24.** k. 164 r (131 v-132 r); 9 X 1364, Chojnów; Roessler, nr 564.
- 25 Po raz pierwszy: 22 X 1353 (Regesty, II, nr 769); jako rycerz: 25 X 1360 (Regesty, V, nr 322); po raz ostatni: 10 IV 1366 (Roessler, nr 634).
- 26 **1.** k. 78 r (55 r); 18 X 1361, Wrocław; Roessler, nr 358. **2.** k. 101 v (230, 60 v); 13 I 1364 Praga; Roessler, nr 516. **3.** k. 102 r (119 r); 27 VII 1362, Pątnów Legnicki; Roessler, nr 444; UBL, nr 234, s. 158-159. **4.** k. 102 v (61 r); 1362, Brzeg. **5.** k. 103 r (61 v); 5 VIII 1362, Świdnica. **6.** k. 103 v (62 r); 10 VIII 1362, Oława; Roessler, nr 447. **7.** k. 104 r (62 v); 5 IX 1362, Brzeg. **8.** k. 104 v (63 r); 6 IX 1362, Brzeg; Roessler, nr 449. **9.** k. 106 v-107 r (64 v-65 r); 27 V 1362, Brzeg; Roessler, nr 432. **10.** k. 120 v-121 r (71 v-72 v); 5 V 1363, Brzeg; Roessler, nr 488; UB, nr 229, XXXIVa. **11.** k. 142 v (126 v); 1362, Chojnów. **12.** k. 163 r (89 r-v); 3 IV 1365, Brzeg. **13.** k. 163 v (131 r); 15 V 1365, Chojnów. **14.** k. 165 v (89 v); 6 V 1365, Wrocław. **15.** k. 175 r (93 r-v); 5 V 1363, Wrocław; Roessler, nr 489; UB, nr 228. **16.** k. 179 v-180 r (137 r); 3 V 1366, Lubin; Roessler, nr 637.
- 27 Po raz pierwszy: 22 XI 1360 (Roessler, nr 277); jako rycerz: 18 X 1361 (Roessler, nr 358); po raz ostatni w 1397.
- 28 **1.** k. 38 r (104 r); 22 X 1360, Lubin; Roessler, nr 267; Regesty, V, nr 316. **2.** k. 42 r (106 r-v); 26 XI 1360 Chojnów; Roessler, nr 279; Regesty, V, nr 365. **3.** k. 82 r-v (114 r); 19 I 1362, Chojnów; Roessler, nr 392. **4.** k. 83 v (114 v); 20 I 1362, Chojnów; Roessler, nr 395. **5.** k. 98 v (116 v); 20 VII 1362, Chojnów; Roessler, nr 428. **6.** k. 98 v (116 v-117 r); 19 VI 1362, Chojnów; Roessler, nr 437. **7.** k. 102 r (119 r); 27 VII 1362, Pątnów Legnicki (Panthen); Roessler, nr 444; UBL, nr 234, s. 158-159. **8.** k. 103 r. (61 v); 5 VIII 1362, Świdnica. **9.** k. 114 v (120 v); 12 I 1363, Chojnów; Roessler, nr 480. **10.** k. 124 r (122 v); 1364, Lubin. **11.** k. 142 v (126 v); 1362, Chojnów. **12.** k. 149 r (127 v); 1361. **13.** k. 157 v (129 v); 28 XI 1364, Chojnów; Roessler, nr 584. **14.** k. 163 v (131 r); 15 V 1365, Chojnów.
- 29 Po raz pierwszy: 20 X 1360 (Regesty, V, nr 310); jako rycerz: 22 X 1360 (Regesty, V, nr 316); po raz ostatni: 15 V 1365.

7. (12³⁰/23) Otto de Czedlicz³¹ – 1361–63, 1365; Chojnów 8, Lubin, Świdnica, Brzeg, Wrocław – 1.

8. (12³²/12) Johannes de Mlecksch (Mlecksch)³³ – 1360–62, 1364; Brzeg 5, Lubin 3, Chojnów 2, Wrocław, Praga – 1.

9. (12³⁴/33) Petrus de Redirn (Redern)³⁵ – 1361, 1364; Chojnów 6, Wrocław 2, Lubin 2, Świdnica 1.

10. (12³⁶/18) Czenko de Pritticz (Pretticz, Prittiz)³⁷ – 1363–1364; Brzeg 9, Oława 3.

11. (6³⁸/12) Jaraschius (Jaraczius, Jarakschius) de Pogrella³⁹ – 1358–1360, 1363;

30 **1.** k. 49 r (109 r); 18 V 1361, Lubin; Roessler, nr 324; UBL, nr 221, s. 151. **2.** k. 72 r (111 v); 24 IX 1361, Chojnów; Roessler, nr 348. **3.** k. 83 r (113 v); 21 II 1362, Chojnów; Roessler, nr 404. **4.** k. 83 r (114 r); 20 I 1362, Chojnów; Roessler, nr 396. **5.** k. 83 v (114 v); 20 I 1362, Chojnów; Roessler, nr 395. **6.** k. 98 v (116 v); 20 VII 1362, Chojnów; Roessler, nr 428. **7.** k. 103 r. (61 v); 5 VIII 1362, Świdnica. **8.** k. 114 v (120 v); 12 I 1363, Chojnów; Roessler, nr 480. **9.** k. 142 v (126 v); 1362, Chojnów. **10.** k. 163 r (89 r-v); 3 IV 1365, Brzeg. **11.** k. 163 v (131 r); 15 V 1365, Chojnów. **12.** k. 165 v (89 v); 6 V 1365, Wrocław.

31 Po raz pierwszy i jako rycerz: 18 V 1361 (UBL, nr 221, s. 151); po raz ostatni: 15 VII 1397 (Roessler, nr 1182); zob. T. JUREK, *Obce rycerstwo*, s. 308.

32 **1.** k. 40 r (104 v); 5 XI 1360, Chojnów; Regesty, V, nr 342. **2.** k. 40 v (104 v); 5 XI 1360, Chojnów; Roessler, nr 275; Regesty, V, nr 341. **3.** k. 63 v (110 r); 12 VII 1361, Wrocław; Roessler, nr 331. **4.** k. 69 r; 1361, Brzeg. **5.** k. 101 v (230, 60 v); 13 I 1364 Praga; Roessler, nr 516. **6.** k. 105 r (119 r-v); 30 IX 1362, Lubin; Roessler, nr 452. **7.** k. 105 r (119 v); 3 X 1362, Lubin; Roessler, nr 454. **8.** k. 105 v (64 r); 30 X 1362, Brzeg; Roessler, nr 457. **9.** k. 107 v (k. 65 v); 5 XI 1362, Brzeg; Roessler, nr 460; UB, nr 220. **10.** k. 108 r (66 r); 10 XI 1362, Brzeg; Roessler, nr 465. **11.** k. 108 v (66 v); 20 XI 1362, Brzeg; Roessler, nr 468. **12.** 140 r (124 r-v); 24 VIII 1361, Lubin; Roessler, nr 341.

33 Po raz pierwszy: 22 XI 1353 (Regesty, II, nr 769); jako rycerz: 5 XI 1360 (Regesty, V, nr 341); po raz ostatni: 6 VII 1378 (UB, nr 410).

34 **1.** k. 62 v (48 v); 30 IV 1361, Wrocław; Roessler, nr 317. **2.** k. 63 r; 1361. **3.** k. 71 v (111 r); 18 X 1361, Chojnów. **4.** k. 72 r (111 v); 24 IX 1361, Chojnów; Roessler, nr 348. **5.** k. 72 r (111 v); 28 IX 1361, Lubin; Roessler, nr 349. **6.** k. 78 r (55 r); 18 X 1361, Wrocław; Roessler, nr 358. **7.** k. 103 r (61 v); 5 VIII 1362, Świdnica. **8.** k. 124 r (122 v); 1364, Lubin. **9.** k. 143 r-v (126 v-127 r); 7 VII 1364, Chojnów; Roessler, nr 547. **10.** k. 157 v (129 v); 28 XI 1364, Chojnów; Roessler, nr 584. **11.** k. 163 v (131 r); 21 X 1364, Chojnów. **12.** k. 164 r (131 v-132 r); 9 X 1364, Chojnów; Roessler, nr 564.

35 Po raz pierwszy i jako rycerz: 30 IV 1361 (Roessler, nr 317); po raz ostatni: 7 IX 1374 (Roessler, nr 777); zob. Jurek, *Obce rycerstwo*, s. 273.

36 **1.** k. 65 v (50 r); 17 VIII 1361, Oława; Roessler, nr 339. **2.** k. 113 v (69 r); 4 I 1363, Oława; Roessler, nr 479. **3.** k. 117 v; 1363, Brzeg. **4.** k. 122 r (72 v); 2 VIII 1363, Brzeg; Roessler, nr 504. **5.** k. 122 v (72 v); 2 VIII 1363, Brzeg; Roessler, nr 503. **6.** k. 127 r (74 v); 9 I 1364, Brzeg; Roessler, nr 514. **7.** k. 127 v (75 r); 17 IV 1364, Brzeg; Roessler, nr 530. **8.** k. 145 v (83 r); 2 VIII 1364, Brzeg; Roessler, nr 549. **9.** k. 156 r (85 v); 9 XI 1364, Brzeg; Roessler, nr 572. **10.** k. 158 r (86 v); 10 XI 1364, Brzeg; Roessler, nr 575. **11.** k. 158 r (86 v); 10 XI 1364, Oława; Roessler, nr 573. **12.** k. 161 r (89 r); 16 III 1364, Brzeg; Roessler, nr 524.

37 Po raz pierwszy: 16 XI 1357 (Roessler, nr 181); jako rycerz: 17 VIII 1361 (Roessler, nr 339); po raz ostatni: 9 II 1380 (Roessler, nr 866); zob. Jurek, *Obce rycerstwo*, s. 268.

38 **1.** k. 6 v (15 r-v); 23 X 1358, Brzeg; Roessler, nr 124; Regesty, IV, nr 241. **2.** k. 7v (14 r); 23 X 1358, Brzeg; Roessler, nr 125, Regesty, IV, nr 242. **3.** k. 39 v (45 r); 25 IV 1359, Brzeg; Regesty, IV, nr 468. **4.** k. 152 r (38 r-v, 84 v); 31 VII 1360, Oława; Roessler, nr 246; Regesty, V, nr 220. **5.** k. 115 r (69 v); 3 II 1363, Brzeg; Roessler, nr 484. **6.** k. 152 r (84 r-v), 15 VII 1360, Brzeg; Roessler, nr 243; Regesty, V, nr 15, 208.

39 Po raz pierwszy: 27 V 1345 (*Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens*, 1. Theil, hrsg. von Colmar Grünhagen,

Brzeg 5, Oława 1.

12. (5⁴⁰/5) Hanschone (Hanczkone, Hanusch, Hantsch) de Budswoy⁴¹ – 1360–61, 1363–1365 (raz w roku); Chojnów 4, Lubin 1.

13. (4⁴²/13) Petrus (Peczco) de Golnicz⁴³ – 1360, 1363, 1365; Lubin 3, Brzeg 1.

14. (4⁴⁴/4) Johannes (Januschio) de Pogrella⁴⁵ – 1358–59; Brzeg 4.

15. (6⁴⁶/10) Hanusch (Hannß, Hanke) von der Wesin (Wesen, Wezen; Johannes de Prato)⁴⁷ – 1362, 1364; Chojnów 5, Lubin.

16. (2⁴⁸/4) Jesse⁴⁹ – 1360, 1362; Lubin, Chojnów.

17. (2⁵⁰/3) Petrus Hocke⁵¹ – 1360; Lubin, Chojnów.

Herman Markgraf, Leipzig 1881 [dalej: LuBU, I], s. 324-328, nr 26); jako rycerz: 23 X 1358 (Regesty, IV, nr 241); po raz ostatni: 28 XII 1384 (*Regesty dokumentów przechowywanych na Górnym Śląsku*, T. 1, opr. Antoni Barciak, Karl Müller, Wrocław 204, nr 174); zob. T. JUREK, *Rodowód Pogorzelów*, Kraków 2005, s. 67-69.

- 40 **1.** k. 42 r (106 r-v); 26 XI 1360 Chojnów; Roessler, nr 279; Regesty, V, nr 365. **2.** k. 78 v; 1361; Lubin. **3.** k. 114 v (120 v); 12 I 1363, Chojnów; Roessler, nr 480. **4.** k. 164 r (131 v-132 r); 9 X 1364, Chojnów; Roessler, nr 564. **5.** k. 164 v (132 r); 2 X 1365, Chojnów; Roessler, nr 613.
- 41 Po raz pierwszy: 3 III 1353 (Katalog, nr 2722); jako rycerz: 26 XI 1360 (Regesty, V, nr 365); po raz ostatni: 14 III 1369 (UBL, nr 260, s. 176-177).
- 42 **1.** k. 118 v (121 v); 8 VII 1363, Lubin; Roessler, nr 500. **2.** k. 123 v (122 v); 22 IX 1360, Lubin; Roessler, nr 254; Regesty, V, nr 262. **3.** k. 144 r-v (127 v); 22 VII 1360, Lubin; Roessler, nr 245; Regesty, V, nr 197. **4.** k. 163 r (89 r-v); 3 IV 1365 Brzeg.
- 43 Po raz pierwszy: 21 IX 1357 (LuBU, I, s. 332-333, nr 32; Regesty, III, nr 560); jako rycerz: 22 VII 1360 (Regesty, V, nr 197); po raz ostatni: 11 XI 1372 (UB, 336; Roessler, nr 728); zob. T. JUREK, *Obce rycerstwo*, s. 317.
- 44 **1.** k. 10 r (18 r); 11 IX 1358, Brzeg; Roessler, nr 109; Regesty, IV, nr 179. **2.** k. 19 r (26 v); 13 VIII 1359, Brzeg; Regesty, IV, nr 575. **3.** k. 19 v (27 r); 13 VIII 1359, Brzeg; Regesty, IV, nr 574. **4.** k. 139 r (81 v); 25 IV 1359, Brzeg; Roessler, nr 181; Regesty, IV, nr 469.
- 45 Po raz pierwszy w 1349; jako rycerz: 11 IX 1358; po raz ostatni w 1397 (T. JUREK, *Rodowód*, s. 73).
- 46 **1.** k. 82 r-v (114 r); 19 I 1362, Chojnów; Roessler, nr 392. **2-3.** k. 83 r-v (114 r-v); 20 I 1362, Chojnów; Roessler, nr 395-396. **4.** k. 83 r (113 v); 21 II 1362, Chojnów; Roessler, nr 404. **5.** k. 96 v (k. 115v); 19 VI 1362, Chojnów; Roessler, nr 438. **6.** k. 124 r (122 v); 1364, Chojnów.
- 47 Po raz pierwszy: 15 III 1353 (Regesty, II, nr 845); jako rycerz: 19 I 1362 (Roessler, nr 392); po raz ostatni: 28 X 1379 (UB, nr 420).
- 48 **1.** k. 38 r (104 r); 22 X 1360, Lubin; Roessler, nr 267; Regesty, V, nr 316. **2.** k. 82 r-v (114 r); 19 I 1362, Chojnów; Roessler, nr 392.
- 49 Po raz pierwszy i jako rycerz: 22 X 1360 (Regesty, V, nr 316); po raz ostatni: 14 III 1369 (UBL, nr 260, s. 176-177).
- 50 **1.** k. 40 r (104 r); 25 X 1360, Lubin; Roessler, nr 268; Regesty, V, nr 322. **2.** k. 40 r (104 v); 5 XI 1360, Chojnów; Regesty, V, nr 342.
- 51 Po raz pierwszy i jako rycerz: 25 X 1360 (Regesty, V, nr 322); po raz ostatni: 21 I 1362 (Roessler, nr 397).

18. (2^{52/2}) **Thamo de Schelndorf**⁵³ – 1360, 1361; Brzeg, Wrocław.

19. (2^{54/2}) **Ticzco (Tizze) de Czedlicz**⁵⁵ – 1361, 1362; Lubin, Chojnów.

20. (1^{56/3}) **Henricus de Landscron**⁵⁷ – 1361; sl.

21. (1^{58/3}) **Johannes de Reste**⁵⁹ – 1359; Wrocław.

Rycerze pojawiający się jeden raz to: Heynke de Meyenwalde de Czedlicz⁶⁰, Johannes Semansdorf⁶¹, Matthias i Ramfoldus de Cobschicz⁶² oraz Henkschilone de Czedlicz⁶³.

Po przeanalizowaniu miejsc i kontekstów występowania rycerzy w landbuchu księcia Ludwika można zgodzić się z kilkoma konkluzjami Boguckiego. Przede wszystkim z tą, że między feudałami noszącymi tytuł rycerski i pozostałymi nie było różnic prawnych, a przynajmniej, że trudno takie stwierdzić. Obie grupy odróżniało to, że na listach świadków od k. XIII w. *milites* zawsze znajdowali się na pierwszych miejscach⁶⁴. Jedynym wyjątkiem stwierdzonym podczas analizy był często testujący Schenko de Schonaw, który dwukrotnie miał precedencję przed rycerzem⁶⁵.

Według T. Jurka, ludzie świadkujący w dokumentach książęcych, to przeważnie grupa stale niemal towarzysząca księciu. Nadawało im to charakter elity dworskiej, jednak nie wiadomo, na ile przekładało się na wpływy polityczne. Owe ściśle otoczenie książęce w różnych dzielnicach stanowiło grupy zamknięte. Ludzie ci wywodzili się przeważnie z miejscowego rycerstwa, stanowili emanację lokalnych środowisk⁶⁶.

52 1. k. 43 r-v (105 r-v); 11 XII 1360, Wrocław; Roessler, nr 284; Regesty, V, nr 381. 2. k. 45 v (108 r); 1361, Brzeg.

53 Po raz pierwszy i jako rycerz: 11 XII 1360 (Regesty, V, nr 381).

54 1. k. 49 r (109 r); 18 V 1361 Lubin; Roessler, nr 324; UBL, nr 221, s. 151. 2. k. 98 v (116 v); 20 VII 1362, Chojnów; Roessler, nr 428.

55 Po raz pierwszy i jako rycerz: 18 V 1361 (UBL, nr 221, s. 151); po raz ostatni: 12 IX 1379 (Katalog, nr 4011).

56 k. 149 r (127 v); 1361, sine loco.

57 Po raz pierwszy: 29 V 1336 (UBL, nr 108, s. 75); jako rycerz: 3 II 1343 (UBL, nr 131, s. 95); po raz ostatni: 1362 Juli 22 (Roessler, 443); zob. Jurek, *Obce rycerstwo*, s. 248.

58 k. 21 v (31 r); 27 X 1359, Wrocław; Roessler, nr 205, Regesty, IV, nr 623.

59 Po raz pierwszy i jako rycerz: 27 X 1359 (Regesty, IV, nr 623); po raz ostatni: 6 XII 1369 (Katalog, nr 3528).

60 k. 17 r; 8 XII 1358, Wrocław; Roessler, nr 146; Regesty, nr 301.

61 k. 19 v; 28 IV 1359, Lubin; Roessler, nr 182; Regesty, IV, nr 472.

62 k. 94 v; 25 V 1362, Brzeg; Roessler, nr 431.

63 k. 143 r-v; 7 VII 1364, Chojnów; Roessler, nr 547.

64 A. BOGUCKI, *Termin miles*, s. 225-226.

65 4 i 11 XII 1358 r. wystąpił przed rycerzem Wilricusem von Wangintin.; zob. LuE, k. 17 r; Regesty, IV, nr 293, nr 306. Schenko de Schonaw (z Kruszyny k. Brzegu) musiał pełnić istotną rolę na dworze księcia Ludwika, bowiem świadkował ok. 70 razy i w większości przypadków występował na pierwszym miejscu na liście świadków.

66 T. JUREK, *Elity*, s. 408-410; idem, *Rotacja elity dworskiej na Śląsku w XII-XIV w.*, in: *Genealogia. Władza i społeczeństwo w średniowiecznej Polsce*, red. Andrzej Radziwiński, Jan Wroniszewski, Toruń 1999, s. 8.

Wymienieni wyżej *milites* pojawiali się obok księcia z różną częstotliwością – od kilkudziesięciu do kilku razy. Wydaje się, że nie było stałego członka otoczenia książęcego z tym tytułem. Byli wzywani w miarę potrzeb i okoliczności. Nawet ci, którzy występowali w dokumentach najczęściej, po rozłożeniu tego na lata, nie okazywali się permanentnymi towarzyszami księcia. Ci natomiast, którzy najczęściej zmieniali miejsca świadkowania, jak Johannes de Schelndorf – osiem miejsc, Michael Curzantka – sześć, Otto de Czedlicz i Johannes de Mlecksch – pięć, byli to ludzie stosunkowo młodzi, którzy stawiali się na książęce wezwanie, albo podróżowali wraz z władcą kierując się zapewne ambicją i oczekiwaniami. Nierzadko bywało tak, że rycerz świadcował kilkakrotnie w jednym miejscu i podobnym czasie, po czym zniknął z dokumentów. Świadczy to o tym, że otoczenie książęce zmieniało się wraz z miejscem pobytu władcy, nie stanowiąc raczej zamkniętej grupy.

Kolejną konkluzją jest twierdzenie, że tytuł rycerza nie zależał od częstotliwości świadczenia. Na przykład Theodoricus de Redern był świadkiem na około stu dokumentach Ludwika, natomiast tytuł rycerski miał Petrus de Redern, który świadcował na kilkunastu, podobnie Idsik i Michael Kursantka. Tak więc *miles* to nie był tytuł dworski. Niektórzy jego nosiciele występowali sporadycznie, w dużych odstępach czasu, np. panowie z Pogorzeli, jednak byli tytułowani rycerzami konsekwentnie.

Zastanawiające jest, że owi *milites* nie zawsze byli tak tytułowani w testacjach dokumentów. Jak pokazuje zestawienie, w wielu sytuacjach wymieniani byli bez tytułu. Stwierdzono, że ta ambiwalencja stosowania tytułu rycerskiego nie była uzależniona ani od formuły dokumentu, tzn. *ego Ludowicus...*, *nota quod...*, *coram duce...*, ani od jego treści, ani od innych świadków. Autor zapisów to jeden człowiek – Jan z Oławy i wydaje się, że pisownia tytułów uzależniona była od formy, którą subiektywnie nadał on danego dnia. Znalazienie pełnej odpowiedzi wydaje się niemożliwe. Konsekwentnie natomiast pojawia się określenie *dominus*.

Jednym z paradygmatów panujących w historiografii jest powiązanie tytułu rycerskiego z pozycją społeczną jego nosiciela. Ambroży Bogucki pisał o „możniejszych i bardziej zasłużonych szlachcicach”⁶⁷. Henryk Samsonowicz zawarł następującą opinię: „Uważam, że [obyczaj pasowania na rycerza – J.S.] stanowił ceremonię przeznaczoną dla ludzi, którzy już byli wysoko postawieni w hierarchii społecznej. Upraszczając sprawę: nie dlatego zajmowali pierwsze miejsca na listach świadków, że należeli do grupy pasowanych, lecz byli pasowani, ponieważ posiadali wysoki status społeczny i z tego tytułu wymieniani byli jako pierwsi wśród osób uwierzytelniających dokument”⁶⁸. Tomasz Jurek natomiast sugerował podział śląskiej warstwy feudalnej na szeregowe rycerstwo (*clientes*) i możnych panów (*milites*)⁶⁹.

Z analizy landbucha nie wynika taka zależność. Można wręcz wyciągnąć wniosek, że tytuł nie zależał od bogactwa rodu, skoro rycerzami byli pojedynczy przedstawiciele poszczególnych rodów, ewentualnie przedstawiciele rodów mało znanych. Dobrze to widać na przykładzie rodu Pogorzeli, którego najwybitniejszy przedstawiciel Myrsanus rycerzem nie był, zaś tytuł ten dzierżyli w otoczeniu księcia Ludwika Jaraschius i Johannes.

67 A. BOGUCKI, *Termin miles*, s. 258.

68 H. SAMSONOWICZ, *Jeszcze o pasie*, s. 211.

69 T. JUREK, *Elity*, s. 418.

Nie wynika z powyższego zestawienia, że *milites* to ludzie o jakimś specjalnym statusie społecznym i bogactwie.

Bogucki zwracał uwagę, że w Królestwie Polskim w XIV w. pasowano na rycerzy przede wszystkim szlachciców w starszym wieku⁷⁰. Doszedł on do wniosku, że rycerze dolnośląscy w XIV w. byli pasowani w wieku co najmniej trzydziestu kilku lat, a nieraz i po czterdziestym roku życia⁷¹. Z analizowanego zestawienia wynika podobny obraz struktury wieku rycerzy. Byli w otoczeniu księcia ludzie w sile wieku, jak najczęściej świadkujący Nicolaus de Czambor i Wilricus de Wangintin, którzy pojawili się w źródłach na początku lat 40-tych XIV w., więc w omawianym okresie mieli ok. 50 lat, albo więcej. Z drugiej strony mamy stosunkowo młodego (ok. 30 lat) Michaela Cursantka, który także był częstym towarzyszem księcia Ludwika, a np. Johannes de Pogrella występujący w latach 1358–1397 i Otto de Czedlicz w okresie 1361–1397, po otrzymaniu tytułu żyli jeszcze ponad 40 lat, więc otrzymali go być może już jako dwudziestokilkuletni młodzi mężczyźni⁷².

Jak wiadomo, prawo rycerskie wywodziło się z uprawnień do posiadania ziemi i wojskowych obowiązków służebnych, zaś służba konna (*dextrariali servicio*) to powinność rzeczowa ciążyąca na dobrach, nie na osobie⁷³. Jednym z celów analizy było także odniesienie treści dokumentów do rycerzy w nich występujących. Konkluzja jest taka, że dokumenty opisujące powinności rycerskie (niewiele w lanbuchu), przede wszystkim służbę konną, nie są związane z tytułami rycerskimi tych, których dotyczyły⁷⁴.

Nie mamy nawet pewności, że *miles* to tytuł militarny, a noszący go miał jakieś konkretne obowiązki zbrojne. Być może należał do bezpośredniej drużyny książęcej, której przedstawiciele pozostawali pod bronią, będąc gotowi stawić się na każde wezwanie panującego. Trudno jest udowodnić ową „militarną kompetencję” rycerzy pasowanych, zwłaszcza, że weryfikacja statusu śląskich uczestników konfliktu polsko-krzyżackiego, a więc także bitwy pod Grunwaldem, nie wskazuje, by uczestniczyli w nim tylko rycerze. Wprost przeciwnie, z listy opublikowanej przez Pfothenhauera wynika, że zdecydowana większość to wasale bez tytułu rycerskiego⁷⁵. Być może chodziło, analogicznie jak w przypadku księstwa nysko-otmuchowskiego, o podział na rycerzy stale zobowiązanych do służby i zobowiązanych alternatywnie⁷⁶. Tak więc o tytule rycerskim mogli decy-

70 A. BOGUCKI, *Termin miles*, s. 258.

71 Ibidem, s. 244-245.

72 Zob. J. BIENIAK, „*Milites*” w *procesie*, s. 505.

73 Karol BUCZEK, *Prawo rycerskie i powstanie stanu szlacheckiego w Polsce*, Przegląd Historyczny, 69, 1978, s. 28.

74 Z tytułem tym występowali w dokumentach także mieszczanie, zwłaszcza wrocławscy, posiadający majątki ziemskie, jednak nie w otoczeniu księcia Ludwika I; zob. A. BOGUCKI, *Termin miles*, s. 249. Czasami chodziło o rycerzy mieszkających w mieście; zob. Marek L. WÓJCIK, *Mieszczanin czy rycerz?: przyczynek do biografii Heinka z Głubczyc*, Średniowiecze Polskie i Powszechnie, 5 (9), 2013, s. 191.

75 Paul PFOTENHAUER, *Schlesier im Dienste des Deutschen Ordens im Jahre 1410*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens, 15, 1880, s. 203-213; *Das Soldbuch des Deutschen Ordens 1410/1411*. Teil II: *Indices mit personengeschichtlichen Kommentaren*, bearb. von Sven Ekdahl, Koeln-Weimar-Wien 2004, s. 46nn.

76 Na przykład feudalny potencjał militarny księstwa biskupiego wynosił w pierwszej ćwierci XV w. 62 stale zobowiązanych do służby oraz 56 zobowiązanych alternatywnie (przede wszystkim sołtysi i dziedzice). W drugiej połowie XIV w. potencjał księstwa biskupiego nie przekraczał 171 „jednostek” służby. Dla księstwa wrocławskiego (okręgi wrocławski, urazki i średzki) wymiar służby wojskowej dla połowy XIV

dować chęć służenia zbrojnie księciu, albo nawet niegdysiejsze zasługi na polu walki. Założenie to musi pozostać jednak hipotezą.

W literaturze przedmiotu panuje zgodność co do tego, że każdy *miles* był pasowany⁷⁷. W odniesieniu do czternastowiecznego Śląska nie ma opisu pasowania, istnieją natomiast wzmianki źródłowe dotyczące tej ceremonii, np. przekaz *Kroniki książąt polskich*, że książę żagański Henryk V przy okazji koronacji Karola IV w Rzymie został *cinctus est baltheo militari*⁷⁸. Także informacja, że Arnold von Petirswalde przed bitwą pod Mühldorfem został przez ks. świdnickiego Bernarda pasowany na rycerza: *sacri Romani Imperii militari investivimus dignitate*⁷⁹. Przed pasowaniem występował w dokumentach w niższej grupie, natomiast po tym akcie już jako *miles* i *dominus*⁸⁰. Podobnie Juwenis de Cyrna, który w dokumencie z 6 VII 1329 r. przez siebie wystawionym tytułował się: *militari cinctus habitu*⁸¹. Opisy pasowania najczęściej dotyczyły sytuacji przed lub po bitwie⁸². Nie ma podstaw, by negować związek tytułu oraz pasowania, jednak zastanawiający jest brak wzmianek opisujących tę ceremonię. Powszechne jest też przekonanie, że rycerz pasowany to *strenuus miles*, ew. *miles cinctus* (w dokumentach niemieckojęzycznych *strengin*, ew. *gestrengter Ritter*)⁸³. W Czechach, których kontakty ze Śląskiem od końca XIII w. stały się intensywne, pełnoprawnego rycerza określało słowo *opásany* albo *pasovaný*, co, podobnie jak w języku łacińskim *strenuus*, oznacza „mężny”, „dzielny”⁸⁴.

W omawianym landbuchu określenie *strenuus* odnosiło się do pełniących funkcje starostów, a więc Cunada von Falkenhayn, starosta ks. wrocławskiego, który zawsze występował z tym określeniem, natomiast po śmierci jako *olim strenuus miles Dnus Cuncy-*

w. wynosił 54 „jednostki” służby, z czego potwierdzone są 32 konie bojowe; zob. Mateusz GOLIŃSKI, *Służba rycerska a potencjał militarny księstw śląskich w późnym średniowieczu. I. Księstwo nysko-otmuchowskie*, Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka, 53, 1998, 1–2, s. 49–50; idem, *Służba rycerska a potencjał militarny księstw śląskich w późnym średniowieczu. II. Księstwo wrocławskie na tle innych ziem dziedzicznych Korony Czeskiej*, Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka, 53, 1998, 3–4, s. 529; Jarosław SZYMAŃSKI, *Bitwa pod Kluczborkiem ok. 1368 r. – małe starcie na tle wielkiej polityki*, Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka, 69, 2014, nr 2, s. 36-7.

77 A. BOGUCKI, *Termin miles*, s. 240.

78 *Kronika książąt polskich*, opr. Zygmunt Węcławski, in: *Monumenta Poloniae Historica*, T. III, Lwów 1878, s. 539.

79 Wilhelm WATTENBACH, *Schlesische Ritter in der Schlacht bei Mühldorf*, *Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens*, 3, 1860, s. 199–200.

80 A. BOGUCKI, *Termin miles*, s. 242.

81 *Regesten zur schlesischen Geschichte 1327–1333, Codex Diplomaticus Silesiae*, Bd. 22, hrsg. von Colmar Grünhagen, Konrad Wutke, Breslau 1903, nr 4862.

82 Zob. A. BOGUCKI, *Termin miles*, s. 256–257.

83 Zob. idem, *Strenuus jako tytuł polskich rycerzy pasowanych (XIII–XV w.)*, *Przegląd Historyczny*, 77, 1986, s. 625–631; idem, *Tytuł rycerski jako kryterium identyfikacji osób w średniowieczu* in: *Personae – colligationes – facta*, red. J. Bieniak, Toruń 1991, s. 66–73; Krzysztof GUZIKOWSKI, *Milites novi w otoczeniu księcia wologoskiego Wacława IV (1309–1326)*, *Przegląd Zachodniopomorski*, 31, 2016 z. 1, s. 74; Kazimierz PACUSKI, *Możnowładztwo i rycerstwo ziemi gostynińskiej w XIV i XV wieku. Studium z dziejów osadnictwa i elity władzy na Mazowszu średniowiecznym*, Warszawa 2009, s. 82, 91–92; Alicja SZYM-CZAKOWA, *Milites strenui z Sieradzkiego w XV w.* in: *Genealogia. Rola związków rodzinnych i rodowych w życiu publicznym w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym*, red. A. Radziwiński, J. Wroniszewski, Toruń 1996, s. 191–214.

84 Wojciech IWAŃCZAK, *Pasowanie rycerskie na ziemiach czeskich – ceremonia symboliczna i instrument polityki*, *Kwartalnik Historyczny*, 91, 1984, nr 2, s. 257, 260; Dominik SAWINA, *Rycerz, wojownik, poeta. Okololiterackie aspekty kultury rycerskiej na Śląsku i jej czeskie inspiracje*, *Meluzyna*, 2, 2015, s. 42–45.

*co de Falkinhayn*⁸⁵. Podobnie tytułowany był Wierzbęta (*Wyrzbantha*), starosta Wielkopolski. Spośród rycerzy występujących w otoczeniu księcia Ludwika tytuł ten posiadali Nicolaus Czamboi⁸⁶, rycerz Jesse⁸⁷ oraz Thamon de Schelndorf⁸⁸. Zastanawiające, że nie byli tak tytułowani permanentnie, w przeciwieństwie do starostów⁸⁹. Być może więc terminu tego użyto w charakterze predykatu, nie zaś wyznacznika urzędniczego statusu. W świetle landbucha nie da się udowodnić, że tylko rycerz noszący tytuł *strenuus* był formalnie pasowany. Najpewniej wszyscy *milites* przechodzili jakąś formę pasowania, która nie musiała być skomplikowana, jest to jednak tylko hipoteza, bowiem jesteśmy pozbawieni informacji źródłowych na ten temat odnoszących się do Śląska w 2 poł. XIV wieku.

Według Boguckiego, w XIV i XV w. większość szlachty w krajach Europy zachodniej należała do kategorii giermków. Miało to wynikać ze wzrostu kosztów uzbrojenia godnego rycerza oraz kosztów ceremonii pasowania. Według tego autora pełnoletni giermkowie rezygnowali często z promocji, chociaż pełnili służbę rycerską⁹⁰. Tak więc owi adeptci mieli stanowić znaczną większość wśród dorosłych członków stanu rycerskiego⁹¹. Według tego autora, także na Dolnym Śląsku w XIV w. doszło do podziału feudałów na dwie grupy hierarchiczne – *milites* i innych. Do pierwszych należeli rycerze pasowani, zaś do drugich niepasowani członkowie rodzin, giermkowie⁹². Z sondażowych badań wynikało nawet, że w pierwszej połowie XIV w. większość urzędów dolnośląskich znajdowała się w rękach giermków, co nie dawało im wcale wyższej pozycji społecznej⁹³.

Hipoteza, że większość stanu szlacheckiego stanowili giermkowie, czyli pretendenci jest według mnie trudna do obrony. Określenie giermka to *serviens*, *armiger*, *famulus*, *domicellus*, a także *minister*, *iunior*, *alumnus*, *tiro*, *Knecht*⁹⁴. W omawianym landbuchu nie znajduje się ani jedno tego typu określenie! Szukając dla nich nazwy posłużyłbym się raczej zaproponowanymi przez T. Jurka określeniami: rycerze „niepasowani”⁹⁵, ew. „pozostali wasale”⁹⁶.

W badanych wpisach w pewnych przypadkach mamy do czynienia ze swoistą „rejoni-

85 Zob. LuE, k. 131v-132 r.

86 LuE, k. 20 r; Roessler, nr 196; Regesty, IV, nr 591; UB, nr 171, 187.

87 LuE, k. 38 r; Roessler, nr 267; Regesty, V, nr 316.

88 LuE, k. 45 v.

89 W analogicznym okresie w Wielkopolsce tytułem *strenuus miles* określano feudałów sprawujących urząd kasztelana, starosty, palatyna, sędziego, a nawet podkomorzego i podczaszego; zob. *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, T. 3, lata 1350–1399, Poznań 1879, nr.: 1321, 1366, 1425, 1430, 1478, 1485, 1489, 1517, 1520, 1610, 1618, 1653, 1679, 1756, 1788, 1863, 1866, 1931, 1957, 1960, 1996, 2002.

90 A. BOGUCKI, *Termin miles*, s. 224–225.

91 *Ibidem*, s. 251–252.

92 *Ibidem*, s. 240–242.

93 *Ibidem*, s. 249–251.

94 *Ibidem*, s. 234–238, 246. Jest jeszcze termin *cliens*, *clientes*, który według Antoniego Gąsiorowskiego oznaczał drobne rycerstwo zgrupowane wokół rodzin możnowładczych i stanowiące wraz z panoszącymi odrębną grupę prawną; zob. A. GAŚSIOROWSKI, *Czynniki rozwarstwienia stanu szlacheckiego w średnio-wiecznej Polsce*, in: *Struktura feudałni społeczności na územi Československa a Polska do prelomu 15. a 16. století*, red. Ján Čierny, František Hejl, Praha 1984, s. 65.

95 T. JUREK, *Elity*, s. 416.

96 *Idem*, *Vom Rittertum*, s. 75.

zają”, tzn. książę wykorzystywał rycerzy mających majątki w weichbildzie wystawiania dokumentu. Dotyczyło to przede wszystkim tych, którzy świadkowali sporadycznie, nie wchodząc w skład orszaku księcia. Tak było w przypadku np. panów z Pogorzeli, którzy mieszkając w okolicach Brzegu, świadczyli na dokumentach wystawianych przez księcia w tym mieście, albo Czenka de Pritticz, właściciela m.in. części podoławskich Marszowic (*Marschwitz*), który świadczył przede wszystkim na dokumentach wystawianych w Oławie.

Nowych *milites* można także próbować odnosić do sytuacji politycznej. Za przykład mogą służyć tu bracia Otto, Franczko i Hanczko Budswoy, właściciele majątków w weichbildzie chojnowskim (m.in. Budziwojowa – *Budswoydsdorf*, Okmian – *Kaiserwaldau*, Niedźwiedzic – *Bertoldivilla*), najczęściej świadkujący na dokumentach wystawianych w Chojnowie, którzy występowali jako rycerze od jesieni 1360 r. Najpewniej uczestniczyli oni w konflikcie Ludwika I z bratem Waławem. Jak wiadomo, w 1358 r. Ludwik i Waław przejęli dzielnicę brzesko-oławską. Rychło doszło do wybuchu walk między nimi, które ustały 23 VII 1359 r., kiedy Karol IV doprowadził do porozumienia. Jednym z punktów ugody było to, że Ludwik przejmie weichbild chojnowski⁹⁷. Być może książę, budując swoje stronnictwo w tym rejonie, powołał nowych rycerzy, do których zaliczali się bracia Budswoy.

Warto przyrzeć się dla porównania systemowi klasy feudalnej w Czechach, gdzie ogół tzw. niższej szlachty pozostawał rozwarstwiony. W XIV w. na przemian z włodykami – rycerzami pojawiają się w oficjalnych dokumentach panosze, tzn. klienci i służebnicy⁹⁸, którzy od XIV w. zajmowali ostatnią pozycję w czeskiej hierarchii stanowej⁹⁹. Według Boguckiego, za panoskami kryli się giermkowie, jednak według Krzysztofa Kowalewskiego szerszy kontekst występowania tego terminu nie pozwala na przyjęcie tezy o decydującej roli hierarchii pasa rycerskiego w podziale niższej szlachty czeskiej na dwie warstwy: rycerzy pasowanych (tożsamy z włodykami) i niepasowanych (czyli panoszy). Jak stwierdził: „Kwestia odrębności panoszy wiąże się z niższym w skali społecznej statusem materialnym, co prowadziło do przyjmowania rozmaitych form zależności lennej lub służebnej, w dalszej konsekwencji z ograniczonym udziałem w urzędach ziemskich”¹⁰⁰. Wynika z tego, że podział stanu rycerskiego w Czechach determinowany był statusem materialnym. Trudno odnosić ten obraz do księstwa brzeskiego i Śląska, gdzie

97 Krzysztof Rafał PROKOP, *Podziały księstwa legnickiego w połowie XIV wieku (1342–1364)*, in: *Studia i materiały z dziejów Śląska i Małopolski*, red. Rościśław Żerelik, Wrocław 2001, s. 101–103.

98 Krzysztof KOWALEWSKI, *Rycerze, włodycy, panosze. Ludzie systemu lennego w średniowiecznych Czechach*, Warszawa 2009, s. 75–77; zob. W. IWAŃCZAK, *Tropem rycerskiej przygody. Wzorzec rycerski w piśmiennictwie czeskim XIV wieku*, Warszawa 1985, s. 19–25.

99 K. KOWALEWSKI, *Rycerze*, s. 62, 66. *O genezie i rozwoju systemu lennego w domenie monarszej w Czechach* zob. idem, *Manowie, służebnicy i naprawnicy. O typologii i pozycji królewskich lenników w strukturze stanu szlacheckiego*, in: *Slechta, moc a reprezentacje ve stredoveku*, Praha 2007 (Colloquia mediaevalia Pragensia, 9), s. 209–239; idem, *Powstanie systemu lennego w domenie monarszej ostatnich Przemysławów i pierwszych Luksemburgów*, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, 56–57, 1996–1997, s. 5–28.

100 Poglądy Boguckiego zostały krytycznie ocenione przez H. Samsonowicza; zob. idem, *O rycerzach, giermkach i gościach*, *Roczniki Historyczne*, 63, 1997, s. 131–138. Odpowiedź na tę polemikę zob. A. BOGUCKI, *O pasowaniu na rycerza i grupach prawnych*, *Roczniki Historyczne*, t. 65, 1999, s. 199–210. Zob. też odpowiedź Samsonowicza, *Jeszcze o pasie*, s. 211–214; idem, *Czy istniała wspólnota panoszy*, in: *Biedni i bogaci. Studia z dziejów społeczeństwa i kultury ofiarowane Bronisławowi Geremkowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1992, s. 135–143.

nie doszło do zamknięcia się właścicieli wielkich władztw w odrębny stan¹⁰¹, a tytuły rycerskie nosili przedstawiciele nawet uboższych rodów.

Landbuch *Lehn und Erbe* jako źródło stosunkowo wąskie, jednak chronologicznie i terytorialnie spójne, dostarcza odpowiedzi na niektóre pytania dotyczące stanu rycerskiego na Śląsku, przede wszystkim we władztwie ks. Ludwika I, oraz pozwala inaczej spojrzeć na pewne poglądy dotychczas funkcjonujące w historiografii. Nie wynika z powyższego zestawienia, że *militēs* to ludzie o jakimś specjalnym statusie społecznym i bogactwie, ani też, że byli członkami dworskiej elity ciągle towarzyszącymi panującemu. Tytułatura rycerska, jak stwierdziliśmy, nie była wyznacznikiem przynależności do grupy społecznej. Rycerz mógł być więc określeniem „technicznym”, nie oddającym ani struktury warstwy feudałów, ani pozycji poszczególnych jego nosicieli. Być może tytuł ten oznaczał rodzaj służby przy księciu, czego jednak jednoznacznie udowodnić nie sposób, a najpewniej był prestiżowym wyróżnieniem nadawanym przez panującego tym wasalom, którzy mieli jakieś zasługi, albo tym, od których oczekiwał więcej zaangażowania politycznego, bądź wsparcia jego władzy. Co do samej ceremonii pasowania, nie mamy żadnych informacji źródłowych, więc jej pragmatyka oraz szczegóły pozostają nieznanne.

By wyciągnąć wnioski bardziej generalne, odnoszące się do sytuacji na całym Śląsku w tym czasie, istotne wydaje się porównanie powyższych konkluzji do sytuacji w innych księstwach, przede wszystkim świdnicko-jaworskim, do którego dysponujemy landbuchem dla analogicznego okresu. Problem „hierarchii pasa rycerskiego” wymaga więc dalszych badań, a twierdzenie, że podział na rycerzy i pozostałych właścicieli ziemskich pozbawiony jest istotnego znaczenia politycznego czy społecznego, ciągle zdaje się być aktualne¹⁰².

***Militēs* knížete Ludvika I. Březského ve světle landbuchu *Lehn und Erbe* (1358–1366)** (Shrnutí)

Analýza výskytu termínu *miles* (rytíř) v landbuchu *Lehn und Erbe*, který dokumentuje dobu vlády Ludvíka I., umožňuje vyslovit následující závěry: V landbuchu se podařilo identifikovat 21 rytířů, kteří se objevují více než jednou, a dalších pět, jejichž jména se vyskytují pouze jednou. Nebyly vysledovány žádné právní rozdíly mezi feudály nesoucími titul rytíře a těmi bez titulu. Diferenci mezi oběma skupinami dokládají seznamy svědků na listinách ze 13. století, kde byli rytíři vždy vyjmenováni jako první. Doložení rytíři se vyskytovali v blízkosti knížete s různou frekvencí, od pár případů až po desítky příležitostí. Titul rytíře však nesouvisel s četností výskytu v soupisech svědků. Jak dokládá náš přehled, mnohdy byli rytíři uváděni bez svých titulů. Užití či neužití titulu záleželo na formě a obsahu konkrétního dokumentu, stejně jako na skladbě ostatních svědků. Užití titulu se odvíjelo také od majetnosti rytířovy rodiny. Stejně tak titul rytíře nesouvisel s výkonem feudálních povinností, spočívajících především ve vojenské službě na koni (*dextrarum servicio*). Rytíř mohl být přímým členem panovníkovi družiny, vždy připraveným uposlechnout volání do zbraně, stejně tak ale mohl titul rytíře mít pouze čestný charakter. Případ bratrů Budsojů indikuje, že kníže někdy uděloval rytířské tituly obyvatelům čerstvě dobytých území, aby tak upevnil svou autoritu. Obecně všechny osoby, označované jako *miles*, měli status rytíře. Mezi ostatními vazaly knížete není doložena existence titulu zemana či ekvivalentního označení (*serviens, armiger, famulus, domicellus, minister, iunior, alumnus, tiro, Knecht*). Pro správce s funkcí *starosty* se užívalo pojmenování *strenuus miles*.

¹⁰¹ T. JUREK, *Elity*, s. 417.

¹⁰² *Ibidem*, s. 416.

FORMER KNACKER'S YARDS IN SILESIA BASED ON THE RESULTS OF ARCHEOLOGICAL RESEARCH IN KAMIENNA GÓRA AND ZŁOTORYJA

Paweł Duma – Daniel Wojtucki – Aleksander Chrószcz – Maciej Janeczek

Paweł Duma – Daniel Wojtucki – Aleksander Chrószcz – Maciej Janeczek: Former Knacker's Yards in Silesia Based on the Results of Archeological Research in Kamienna Góra and Złotoryja

Archaeological work led to discoveries of previously unknown relics of masonry gallows in Złotoryja and Kamienna Góra (Silesia, Poland). Both human and animal remains were found there. These remains were subjected to archeozoological and anthropological analysis. From historical sources we know that the boundaries of some places of execution coincided with the boundaries of knacker's yards. To these places an animal carcass was transported from the area, but also many activities related to obtaining animal products or their utilisation were performed. It's resulting in big amount of bones found on both sites. The total number of animal remains acquired in Kamienna Góra and Złotoryja was 16,465. In Kamienna Góra 7,476 bones were found, while in Złotoryja 8,989. Summing animal and human bones, it can be noticed that the share of the latter belonged to a distinct minority. Skeletal remains of horses and dogs clearly dominated on both sites. The results of this analysis also showed clearly that the bone material obtained in the area of a knacker's yard is significantly different from that which is found during excavations conducted within human settlements.

Key Words: gallows, knacker's yard, Silesia, place of execution, executioner

Introduction

For many years in Europe there has been a steady increase in interest in the research of former places of execution by archaeological methods.¹ As a result of these works many places where justice was administered have been found and verified. Also discovered were the remains of old gallows as well as numerous human remains of varying degrees depending on the intensity at which the given place was used. Regional research is also conducted in this thematic area. Undoubtedly, they include works conducted successively for many years in Poland, mainly in Silesia.² Numerous human remains, but also gallows

1 Jost AULER, *Die Gräber der Richtstätte Amtsmansdshaven bei Næstved auf Seeland (Dänemark)*, Archäologische Informationen 24, 2001, nr. 2, pp. 271–277; Ralf BUSCH, *Der Galgenberg bei Salzhausen*, Hamburg N.F. 13, 2002, pp. 127–136; Ulrich HAUER, *Der Galgenberg – ein Bestattungsplatz bei Hundisburg*, Kr. Haldensleben, Ausgrabungen und Funde 36, 1991, nr. 4, pp. 169–179; Ed. Jürg MANSER *Richtstätte und Wasenplatz in Emmenbrücke (16. – 19. Jahrhundert)*. Archäologische und historische Untersuchungen zur Geschichte von Strafrechtspflege und Tierhaltung in Luzern, 1–2, Basel 1992; Heribert STAHLHOFEN, *Archäologische Untersuchung des Galgenberges in der Gemarkung Hundisburg*, Kreis Haldensleben, Jahresschrift des Kreismuseums Haldensleben 24, 1983, pp. 16–20; Susi URLICH-BOCHSLER, *Der Galgen von Matten bei Interlaken*, Archäologie der Schweiz 16, 1993, nr. 2, pp. 103–104; Andrew REYNOLDS, *Anglo-Saxon Deviant Burial Customs*, Oxford 2009; Marita GENESIS, „Das Gericht” in Alkersleben – archäologischer und historischer Nachweis einer mittelalterlichen Richtstätte in Thüringen unter Hinzuziehung anthropologischer Analysen, Langenweissbach 2014; Peter SOKOL, *Šibenice v Bečově nad Teplou a archeologie popravišť*, Archeologické rozhledy 55, 2003, pp. 736–766; Josef UNGER, *Tišnovská šibenice*, Vlastivědný věstník moravský 66, Supplementum 2. Archeologie a vlastivěda. PhDr. Pavlu Michnovi k 70. narozeninám, 2014, pp. 152–160; Josef UNGER – Jan DIVÍŠEK – Karel KIRCHNER – František KUDA – Jan LACINA – Zuzana BALÁŽOVÁ, *Lomnická šibenice*, Vlastivědný věstník moravský 68, 2016, pp. 23–29; Josef HÁJEK – Marie RIPPEROVÁ – Martin ŠTINDL – Josef UNGER, *Velkomeziříčské popraviště „Na spravedlnosti” v nálezech a dokumentech*, Západní Morava 22, 2018, pp. 138–147.

2 Przemysław NOCUŃ – Marcin PATERNOGA – Arkadiusz TARASIŃSKI, *Szubienica w Kątach Wrocławskich w świetle badań w 1998 roku*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne 41, 1999, pp. 521–526;

and artefacts were found in their course. Along with the progress in these studies, other problems that require a broader look began to emerge. One of them was the presence of numerous animal remains discovered in layers and features which came from the same time as the excavated places of execution. In some cases, the number of animal remains outnumbered the number of human remains, showing at the same time that the question about their presence in the analysed contexts became a priority in the order of explanation.

Similarly to Silesia, as in many European towns, a custom developed based on which the boundaries of some places of execution coincided with the boundaries of knacker's yards. To these places an animal carcass was transported from the area, but also many activities related to obtaining animal products or their utilisation were performed. In the majority of cases, the old gallows were situated far away from human settlements. There was also a square adjacent to them and this was the right place for this kind of inconvenient activity. If a locality was bigger, or terrain conditions necessitated it, the authorities decided to locate the knacker's yard in a different place, or to establish several such places surrounding the city. In available sources and records concerning Silesia, they are called Schinderanger, Schindergrube or Schinderwiese. Interestingly, as a result of changes in legislation initiated in the 18th century, gallows began to disappear from the landscape, but knacker's yards were used for a long time in the 19th century. This is indicated not only by available historical materials, but also by archaeological research. Also significant is the fact of intensification of animal husbandry, increase in herds volume, and finally trade in animals and its consequence, i.e., driving herds over long distances. All these factors resulted in the necessity of creating more and more effective methods of utilising corpses of dead animals, utilisation of by-products of slaughter and organisation aimed at preventing the spread of animal diseases. The latter, in the 18th century not only led to famine as a result of livestock depletion due to the epidemic, but they were often dangerous to people (zoonoses).

In recent archaeological research, two sites were discovered which provided a large number of animal remains and allowed us to obtain information about the basic species of animals which went to the knacker's yards and how they were treated by the executioner and his helpers. The sites in Zlotoryja and Kamienna Góra were examined as part of a several-year project financed from funds allocated by the National Science Centre for a project focusing on the recognition of former knacker's yards and the role they played in maintaining hygiene in early Post-medieval urban centres in Silesia (No. NCN 2013/11/D/HS3/02478).

Maciej TRZCIŃSKI, *Miecz katowski, przęgierz, szubienica. Zabytki jurysdykcji karnej na Dolnym Śląsku (XIII–XVIII w.)*, Wrocław 2001; Krzysztof GREŃDA – Marcin PATERNOGA – Honorata RUTKA – Daniel WOJTUCKI, *Szubienica w Milkowie w świetle badań przeprowadzonych w 2007 roku*, Rocznik Jeleniogórski 39, 2007, pp. 267–282; K. GREŃDA – M. PATERNOGA – H. RUTKA – D. WOJTUCKI, *Średniowieczne i nowożytne miejsca straceń w Lubaniu, stan. 59*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne 48, 2007, pp. 337–350; K. GREŃDA – M. PATERNOGA – D. WOJTUCKI, *Średniowieczna szubienica w Lubaniu w świetle badań archeologicznych w 2003 roku*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne 46, 2004, pp. 181–199; Paweł DUMA – Honorata RUTKA – Daniel WOJTUCKI, *Odkrycie pozostałości szubienicy w Jeleniej Górze*, Rocznik Jeleniogórski 44, 2012, pp. 49–66; P. DUMA – D. WOJTUCKI, *Druga (nowa) szubienica w Jeleniej Górze w świetle badań archeologicznych i historycznych*, Rocznik Jeleniogórski 46, 2014, pp. 27–38; D. WOJTUCKI, *Publiczne miejsca straceń na Dolnym Śląsku od XV do połowy XIX wieku*, Katowice 2009, pp. 164–204; P. DUMA, *Grób alienata. Pochówki dzieci nieochrzczonych, samobójców i skazańców w późnym średniowieczu i dobie wczesnonowożytnej*, Kraków 2010, pp. 84–116; D. WOJTUCKI, *Pochówki skazańców na Śląsku i Łużycach w świetle nowożytnych źródeł historycznych*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne 48, 2007, pp. 319–336; P. DUMA, *Profane Death in Burial Practices of a Pre-Industrial Society. A study from Silesia*, Oxford 2019.

Historical background and rules of operation of knackers' yards in Silesia

A centre employing executioners or knackers set the boundaries of their districts (including also the surrounding villages), from which they removed dead animals. Depending on the size of a given locality, it was from a dozen to several dozen villages, and in the case of Wrocław there were over a hundred of them. It was the duty of their residents to report all dead or sick cattle, the removal of which was required by the executioner at a given time. If he did not fulfil this task, the applicants would clean up the carcass on their own without any consequences. The procedure was similar in many Silesian towns. For example, at the end of the 17th century, the Lwówek Śląski district, apart from the surrounding villages,³ attended by a local executioner, also included 20 villages around the town of Wleń, whose authorities had not yet employed their own master.⁴ In the 17th century instead, the area attended by the executioner of Kłodzko included about 60 localities.⁵ The executioner in Głubczyce in 1724 had 40 localities under his supervision.⁶ In turn, the Świebodzice executioner in 1731 attended 24 localities,⁷ the executioner of Lubań in 1763 40 localities,⁸ while the executioner of Świerzawa in 1812 still attended 18 of them.⁹

From indirect information we know that the number of dead animals removed annually by an executioner-knacker was significant. For example, in the preserved accounting books of Świdnica and Opole, both the annual quantitative data referring to the removed dead animals as well as information about the remuneration for these activities were included. In the first town, under the date of 7th July 1635, the expense of 1 thaler and 24 groschen for the shooting of 34 dogs and for transporting 21 dead cows¹⁰ from the town, and as soon as 28th September of that year, the executioner killed another 21 dogs and was paid 2 hellers per each one.¹¹ In the next book from 1637 an expense was recorded for an executioner helper who caught 32 dogs and removed a dead horse.¹² On 19th December 1637 in turn, three thalers were paid to the executioner Paul Rudolph, who caught 48 dogs.¹³ For example, in Świdnica on 8th October 1638 an executioner received 1 thaler, 10 groschen and 8 hellers for catching 70 dogs, i.e., 8 hellers per one animal.¹⁴ The above list shows that the number of dogs removed from the Świdnica streets was large and that stray animals caused a persistent problem. In turn, we have data

- 3 As late as 1751, the Lwówek Śląski district, attended by a local executioner, included 30 localities, Archiwum Państwowe we Wrocławiu (further: APWr.), Oddział w Jeleniej Górze, Akta miasta Lwówka Śląskiego, sign. 1001 (Acta des Magistrats zu Löwenberg betreffend die hiesige Scharfrichterei 1721–1760).
- 4 Johann G. BERGEMANN, *Historisch-Topographische Beschreibung der Kreis-Stadt Löwenberg und Umgegend*. Aus Urkunden, Acten, Chroniken und Handschriften gesammelt, Bd. I, Hirschberg 1824, p. 720, footnote 1144.
- 5 APWr., Akta miasta Kłodzka, sign. 6060 (Sprawy kata miasta Kłodzka 1629–1737), pp. 26–27.
- 6 Robert HOFRICHTER, *Heimatkunde des Kreises Leobschütz. Teil II, Geschichtliche Einzelbilder der Stadt Leobschütz*, Leobschütz 1911, p. 113.
- 7 APWr., Archiwum Hochbergów, sign. I Arch. 3859 (Acta die Scharfrichterei in Freiburg betr. 1731, 1734, 1737, 1738), p. 2.
- 8 APWr., Oddział w Bolesławcu, Akta miasta Lubania, sign. 3041 (Scharfrichter und die Meisterei in Lauban 1713–1815), pp. 222, 256.
- 9 APWr., Oddział w Legnicy, Akta miasta Świerzawa, sign. 1120 (Acta die Concessionen und Privilegia der Scharfrichter, Stockmeister und Abdecker betreffend), no pagination.
- 10 APWr., Akta miasta Świdnicy [further: AmŚ], sign. 357 (*Raittungk 1635–1636*), no pagination.
- 11 Ibid.
- 12 APWr., AmŚ, sign. 358 (*Raittungk 1636–1637*).
- 13 APWr., AmŚ, sign. 359 (*Raittungk 1637–1638*).
- 14 Ibid.

from Opole only from the end of the 17th century. In 1692, the local prison supervisor, who apparently was also occupied as a knacker man, removed 103 dogs, for which he received more than 2 thalers, i.e., 9 hellers per one animal.¹⁵ Similar information has also been preserved in the case of Kamienna Góra, which will be discussed later.

Removing carrion, obtaining hides and fat, brought a considerable income to the executioner, which in addition to the weekly wage and payments in nature in the form of firewood and hay, was a serious and above all a permanent source of profit for the master and his family. Apart from the remuneration paid for removing a dead animal, the executioners also received hide and meat. It is understandable that a master employed in one centre was not able to carry out his duties properly, even though he had several helpers. Sometimes a part of the carcass was buried by the executioner at the place where it was found. Such a possibility was given to him by directives, which began to be issued after the conquest of Silesia by the Prussian state as a result of the Silesian Wars (1740–1763). The decree of 13th July 1744, forbade executioners and their helpers from locating places to bury carrion near national roads.¹⁶ This legislation further specified that executioners are obliged to bury carrion in deep pits and away from human settlements, which was to be observed especially during the summer season.¹⁷ Failure to comply with this order was punishable by a fine of 10 thalers.¹⁸

The basic tool of the executioner and his men was a knacker's cart (German: Schinderkarren), on which carrion was transported. Johann J.W. Lux gives dimensions of the box of such a cart, which amounted respectively to approximately three ells long (1.7 m) and one ell high (0.57 m). The box was covered with a lid.¹⁹ The knacker's cart was mostly used for transporting larger animals (cows, horses), smaller animals were transported using wheelbarrows (German: Schubkarre). It is however certain that there were numerous regional and temporal differences in this matter, as in the distribution, range and appearance of knacker's yards in the past. Knacker's yards were not only squares, but also large pits, often fenced, where the carcass decomposed slowly, not being buried.²⁰ The establishment of knacker's yards was associated with legal changes and tightening of sanitary regulations and treatment of dead animals within cities, but also smaller localities. The first yards of this type, with a clearly defined function, were to appear in the 16th century.²¹ They were used until the beginning of the 20th century. The Kingdom of Prussia was also the first in which attempts were made to create an effective system of fighting against animal diseases and supervision over slaughter and trade in animal products along with the development of institutional veterinary services in the 19th century.

15 Archiwum Państwowe w Opolu, Akta miasta Opola, sign. 144 (Geldt=Raittung der Königl. Stadt Oppeln vom Ersten Januari biß letzten Decembris A. 1692), p. 145.

16 Ibid., p. 61.

17 APWr., Akta miasta Dzierżoniowa, sign. 1092 (Scharfrichtersachen 1748–1811), p. 3.

18 Ibid., p. 4, pkt. 3.

19 Johann Josef Wilhelm LUX, *Über das Abdecker=Wesen und die Folgen seiner Aufhebung. Die Arkana, sympathetischen Kuren und die geheime Sprache der Scharfrichter und Abdecker. Nebst auf Erfahrung gegründeten Beweisen, daß die am Milzbrande gefallenen Thiere höchst ansteckend sein*, Leipzig 1818, p. 36.

20 Hans R. STAMPFI, *Die Tierreste von Wasenplatz und Richtstätte*, in: *Richtstätte und Wasenplatz in Emmenbrücke* (16. – 19. Jahrhundert). Archäologische und historische Untersuchungen zur Geschichte von Strafrechtspflege und Tierhaltung in Luzern, ed. Jürg Manser, Basel 1992, pp. 157–178, p. 158.

21 M. GENESIS, „Das Gericht“ in *Alkersleben – archäologischer und historischer Nachweis*, p. 56.

Archaeological research

Archaeological work led to discoveries of previously unknown relics of masonry gallows, human and animal remains as well as artefacts. Gallows built in Silesia usually had a plan of a circle with a diameter oscillating from 5 to 7.5 m. On such a foundation a well several metres high was built. In this well an entrance protected by a door was made. The pillars on which horizontal execution beams were placed were built on its crown. The remains of such gallows were found, amongst others, in Kamienna Góra, Złotoryja and Jelenia Góra (Fig. 1). The presence of numerous animal remains undoubtedly confirms that these places functioned at former knacker's yards or in fact were their integral parts. In the course of archaeological research it also turned out that the main function with which we associate old places of execution, i.e., administering justice, was represented in discovered materials to a lesser extent than the one related to maintaining hygiene. Animal and human remains were subjected to archeozoological and anthropological analysis. Due to this paper's topic, we will focus on presenting the results of the analysis of animal remains.

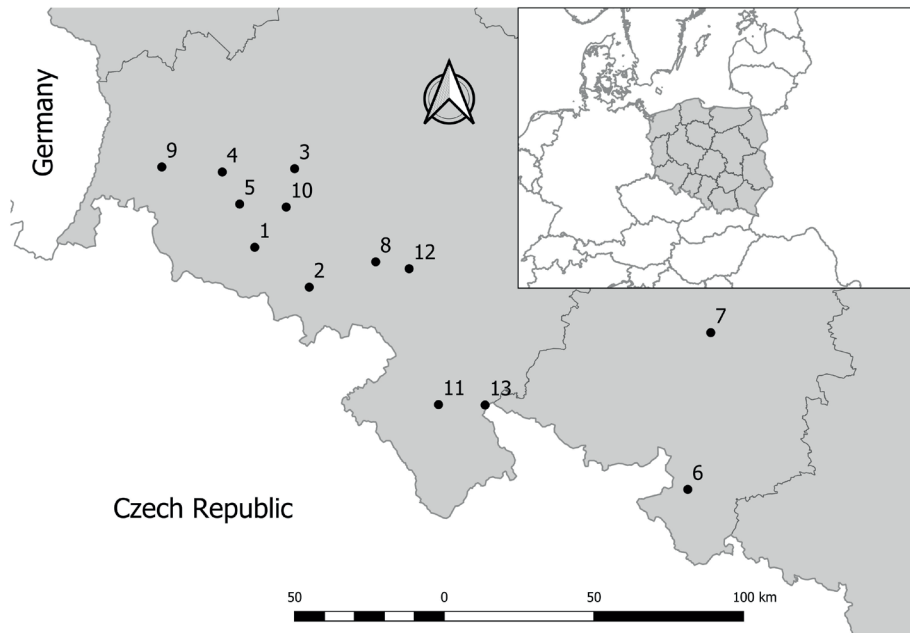

Fig. 1: The location of sites and localities mentioned in the text within the borders of Poland. 1 - Jelenia Góra, 2 - Kamienna Góra, 3 - Złotoryja, 4 - Lwówek Śląski, 5 - Wleń, 6 - Głubczyce, 7 - Opole, 8 - Świebodzice, 9 - Lubań, 10 - Świerzawa, 11 - Kłodzko, 12 - Świdnica, 13 - Złoty Stok. Edited by P. Duma.

The places of execution located in Kamienna Góra and Złotoryja were probably founded as early as the Middle Ages and functioned continuously until the 19th century. The existence of the gallows in Kamienna Góra was reported by historical sources. It was supposed to be on the elevation known as Gerichts Berg (currently Góra Sądowa). Its remains were discovered during a prospection carried out in 2012, but archaeological excavations, during which the entire masonry structure was unearthed as well as features

and bones associated with the functioning of the knacker's yard were found in 2015.²² As a result of these excavations the cylindrical foundation of the gallows with a diameter of up to 5.5 m was uncovered (Fig. 2). The preserved archive sources inform about the executions that occurred at this place of execution in the 17th and the 18th centuries. Sources from earlier centuries have not survived. It is only known that the masonry gallows in this place already existed in the 16th century. It is known from further preserved information that the local executioner already in the 18th and almost in the entire 19th century dealt with carcass disposal. He also employed hands who helped him with its removal and transport. A price list written in 1649 for the executioner Gottfried Altvatter survived, in which the exact sums the town would pay for removing actual animal species were spec-

Fig. 2: Kamienna Góra. View of the gallows foundations during archaeological excavations. Photo by P. Duma

ified. For example, for a horse he received 15 silver groschen, while for an ox or a cow 10 groschen, for a dog 3 groschen and for removing a cat only 2 groschen. In a later period similar duties of the executioner were mentioned several times.

The gallows were partially dismantled in 1820. After this date, the knacker's yard was probably still in use, but it is difficult to say for how long. During archaeological excavations, clear evidence of knacker's yard functioning in this place was discovered. Both in the humus layer, as well as in the interior of the gallows, or in archaeological features there were numerous animal bones with a small proportion of human bones. To the most interesting ones belonged an oval-shaped in plan feature located next to the remains of

²² Paweł DUMA – Daniel WOJTUCKI – Aleksander CHRÓSZCZ – Maciej JANECZEK, *Dawne miejsce straceń i plac rakarski w świetle badań archeologicznych i historycznych w Kamiennej Górze*, Pomniki Dawnego Prawa 38, 2017, pp. 14–37.

the gallows. This pit was about 3 m long and 2 m wide. Its depth reached 1 m. In the pit there were numerous animal bones, a few human ones and artefacts, thanks to which its creation time can be determined as in the first half of the 19th century. Practically all the found bones were disarticulated and largely damaged. Only few articulated skeletons of dogs and cats were found in the top part of the feature. At the bottom of the pit instead, a largely damaged horse skeleton, which survived in small fragments was found (Fig. 3). Animal bones were also found in a feature discovered below the former place of execution (Fig. 4). Probably the range of the former knacker's yard could have been wide. Despite numerous further test trenches dug near the gallows (in total 161 m² surface was excavated), no articulated animal burials were found. Interestingly, despite the informa-

Fig. 3: Kamienna Góra. The bottom of the knacker pit with a visible partially-preserved horse skeleton. Photo by P. Duma.

tion about the executions of criminals and their graves located at the gallows, no articulated human burials were found either.

The second discovered town gallows belonging to Złotoryja were erected near the road leading to Legnica on the elevation called Galgenberg (currently Górka Mieszczkańska). During the previous prospection and comparison of the preserved cartographic sources, the location of the alleged location of the gallows was chosen, confirmed by a test trench dug in 2015. In 2016 the work on the site was continued.²³ The sources relating to the date of construction of the masonry gallows in this town did not survive. We know that the structure was dismantled in 1810. Other surviving sources confirm that the gallows and

²³ P. DUMA – H. RUTKA – D. WOJTUCKI, *Wyniki badań archeologicznych prowadzonych na dawnym miejscu straceń w Złotoryi*, Pomniki Dawnego Prawa 41, 2018, pp. 4–35.

Fig. 4: *Kamienna Góra. Concentration of animal bones found within the former knacker's yard under the gallows. Photo by P. Duma.*

Fig. 5: *Złotoryja. The foundation of the stone gallows during archaeological excavations. Photo by P. Duma.*

the adjacent square were repeatedly used for execution purposes.²⁴ Suicides from the city and the surrounding area were also buried at the structure. During the archaeological excavations, a stone foundation of a circular gallows with an outer diameter of 7.65 m was unearthed (Fig. 5). They are the largest, to date, gallows discovered in Silesia. Judging by the pottery found in the lowest layers inside the structure, its construction could have taken place as early as at the turn of the 15th and 16th centuries.

According to the analysis of archival materials, the former knacker's yard meadow was located on the opposite side of the elevation in relation to the point where the place of execution was located.²⁵ Archaeological excavations, however, proved that numerous animal remains were deposited inside the gallows. The successive deposition of waste, bones and naturally deposited material inside the gallows led to the creation of layers

Fig. 6: *Złotoryja. A layer containing animal bones discovered inside the gallows. Photo by P. Duma.*

with a total thickness of up to 80–90 cm. There occurred animal remains mixed with human remains and artefacts. Almost all the bones were largely damaged and disarticulated (Fig. 6). The only complete skeletons were partially preserved dog remains found at the northern foundation, and another in the central part (Fig. 7). In other trenches located outside the gallows' walls, only a few bones were found. Despite some distance between the knacker's yard and the gallows, it can be proven that the interior of the gallows was used for a long time to deposit fragments of animals which probably underwent partial or complete decomposition. The interior of the gallows was originally secured with a door with a lock, and access to it was impeded. As a result, the remains were not spread by wild animals, while the executioner's helpers did not have to dig pits designated for bones or

24 D. WOJTUCKI, *Publiczne miejsca straceń na Dolnym Śląsku*, p. 513–515.

25 P. DUMA – H. RUTKA – D. WOJTUCKI, *Wyniki badań archeologicznych*, p. 5.

Fig. 7: Złotoryja. Partially preserved animal skeleton found in the interior of the gallows. Photo by P. Duma.

to build pyres to burn the remains. Interestingly, this practice was not present in all the studied localities. For example, during the excavations of gallows in Lubań,²⁶ only human remains were found in large quantities.

Discovered animal bones and applied knacker's practices

The animal bones found at and inside the gallows in Kamienna Góra and Złotoryja confirm the existence of a knacker's yard in the vicinity or even directly on site. As we assume based on the preserved source information, the discovered bones represent a small fraction of the entire animal material which came to the former knacker's yard and the place of execution. Undoubtedly, however, dead animals were subjected to various processes, often poorly perceptible by archaeological methods. For example, fragmented animal bones found in the humus layer within trenches in Kamienna Góra, indicate that many remains were deposited on the surface and nobody buried them for a long time. Others, after the decomposition of soft tissues, were buried as evidenced by pits full of disarticulated bones. Fragments of burnt animal bones indicate that some of them were utilised on pyres. The undersoil of the place of execution could also have had an impact on this. In most cases, compact gravel, clay with stones or rock appeared under a thin layer of humus. For this reason, greater effort was required to dig a suitable pit. Animal bones in a similar state of preservation were found on many Polish and European sites. The complete skeleton of a cat accompanying human remains was found, for example,

²⁶ K. GREŃDA – M. PATERNOGA – H. RUTKA – D. WOJTUCKI, *Średniowieczne i nowożytne miejsce straceń w Lubaniu*; K. GREŃDA – M. PATERNOGA – D. WOJTUCKI, *Średniowieczna szubienica w Lubaniu*.

in the interior of the gallows in Złoty Stok.²⁷ The largest collection of animal bones was unearthed in Emmenbrücke near Lucerne in Switzerland.²⁸

The total number of animal remains acquired in Kamienna Góra and Złoty Stok was 16,465. In Kamienna Góra 7,476 bones were found, while in Złotoryja 8,989. Summing animal and human bones, it can be noticed that the share of the latter belonged to a distinct minority. In the case of Kamienna Góra, human remains in the total number of bones constituted only 0.53%, and in the case of Złotoryja it was 5.56% of the NISP (number of identified specimens) bone material. In the bone material from Kamienna Góra 1,908 skeletal remains were identified in terms of species. Bone fragments with identified species from the site at Kamienna Góra constituted 25.5%. Similarly, in the case of bone remains from Złotoryja, the percentage of identified species was 40.97% of TNF (total number of fragments). The low percentage of species-identified bone remains was due to both the nature of the studied find and the state of their preservation. A much lower value of the parameter in relation to skeletal remains from Kamienna Góra is partly due to the fact that 18.2% of them constituted burnt remains, in relation to which species and anatomical identification was impossible. Unfortunately, the state of their preservation (destruction, fragmentation) did not allow determining of the species composition. In addition, it is worth noting that the burnt animal remains in the place of execution in Emmenbrücke were concentrated mainly in one place with a surface of approximately 100 m² adjacent to the remains of the gallows in the east.²⁹ Only burnt remains of dogs and horses were recognised amongst them.

The fact that the bone material is only a remain after the attempt to dispose of animal corpses is evidenced by a much higher degree of bones fragmentation than results from archeozoological analysis of other sites from the same period, the presence of burnt bones and no traces of typical body division into basic elements or individual consumption elements (no traces of chopping, cutting, filleting, culinary processing), as well as often visible in the case of post-consumption waste, traces indicating that they were the object of interest of other domestic animals, e.g., dogs (no traces of gnawing and opening the bone marrow cavity of long bones in a manner typical of carnivorous animals). The degree of fragmentation of remains may also result from the intentional activity of people who attempted to bulk and deposit as much animal skeletal material as possible in a relatively small area (e.g., traces of breaking, crushing, burning of bones).

Skeletal remains of horses and dogs clearly dominated on both sites. In the case of Kamienna Góra, horse remains constituted 51.05% of the total (NISP), while in Złotoryja it was 43.01% (NISP). Respectively dog remains constituted 33.12% (NISP) in the first place of execution, and 27.10% (NISP) in the second. The remaining domestic mammals did not exceed the percentage of 13.06% (NISP) in the material from Kamienna Góra and 15.97% (NISP) in Złotoryja. This includes cattle (4.93% and 4.34% respectively), cat (5.08%, and only about 1% in Złotoryja), and pig (2.05% and 3.77%). Interestingly, in Kamienna Góra hardly any sheep/goat remains were found (less than 1%), whereas in the case of Złotoryja it was 7.36%. The share of the remains of wild animals did not make a significant contribution to the material. The presence of fox remains was found (1.31% in Kamienna Góra and 4.61% in Złotoryja), roe deer (only in Kamienna Góra, below 1%), wolf (several bones on both sites), and otter (only in Złotoryja). Interestingly, amongst the bones found inside the gallows in Złotoryja, a few bones belonging to raven and rat

27 P. DUMA, *Śmierć nieczysta na Śląsku. Studia nad obrzędkiem pogrzebowym społeczeństwa przedindustrialnego*, Wrocław 2015, p. 72.

28 H. R. STAMPFI, *Die Tierreste von Wasenplatz und Richtstätte*, pp. 157–178.

29 Ibid., p. 175.

were found. These species, especially raven are mentioned as scavengers. On engravings from the period in question numerous ravens³⁰ feeding on the hanging bodies of convicts can be seen. Rats are also mentioned in the literature³¹ as an inseparable element related to the operation of knacker's yards. The analysed material differs from bones assemblages collected during excavations conducted in towns or villages. It is also associated with a small proportion of birds' bone remains. In the case of Kamienna Góra, there were few remains of geese and chicken and other birds of unknown species (less than 1% NISP). It was similar in the case of Złotoryja, where finds, apart from raven, were almost identical. The obtained results clearly indicate that the examined material was not a bones assemblage of waste left after the consumption of meat of domestic and wild animals.

Unfortunately, the processes associated with the deposition of bone remains, their subsequent translocation, accumulation and utilisation do not allow the confirmation of the hypothesis concerning leather production activity within the excavated site. Perhaps their source was the process of slaughtering animals carried out in the vicinity of the investigated places of execution, however, the low proportion of trunk skeleton and proximal limb parts suggests that only less attractive fragments of the carcass, and therefore their skeleton, were deposited here. Unfortunately, it is not possible to determine the role and method of using the remaining parts of horse carcass from the more valuable parts of the carcass and skeleton fragments belonging to them.

In the case of skeletal elements originating from horses, in the material from Kamienna Góra there was a significant deficiency of skeleton elements associated with the trunk and proximal parts of the limbs, with simultaneous excess of bones associated with further parts of limbs and digits. In turn, in the case of archeozoological assemblage of horses remains from the site in Złotoryja, a significant excess of skeletal elements associated with the trunk was observed. In the case of dog remains, in the material from both sites the anatomical distribution with the division into parts of the body looked similar. In both cases, excess of bones associated with limbs were observed as well as deficiency of bones associated with head and fingers.

A small amount of bone remains of domestic animals such as cattle, sheep, goats and pigs does not allow the determining of how they are used. In the case of horses, it can be stated that they were used as draft animals, but the degree of its intensity did not leave any significant traces on the examined skeletal elements. Only in the material from Złotoryja two fused lumbar vertebrae (vertebrae lumbales) of a horse, probably related to premature and overly intensive use of the animal were found. Also thoracic vertebrae and lumbar vertebrae showing lesions associated with chronic inflammation, the cause of which could be similar were recorded. Some of the carpal bones of horses showed changes characteristic of bone spavin. Apart from a few cases of advanced malocclusion, it seems that the way animals were used was characterised by rational human activities.

There were no bone remains of young animals in the examined material, which could be an expression of their massive slaughter or casualties associated with the inability to provide them with adequate living conditions or the need to reduce the population associated with the limited amount of feed provided for the winter period. It was not possible to determine the sex of the animals based on the examined bone material.

In the case of dogs, based on the bone material, it can be concluded that it came from adult animals with completed growth (anatomical maturity). Most likely, the object of

30 Wolfgang SCHILD, *Die Geschichte der Gerichtsbarkeit. Vom Gottesurteil bis zum Beginn der modernen Rechtsprechung. 1000 Jahre Grausamkeit*, Hamburg 2002, pp. 178, 199.

31 H. R. STAMPFI, *Die Tierreste von Wasenplatz und Richtstätte*, p. 159.

interest to the knacker men were stray animals, to which the residents did not pay much attention.

As emphasised earlier, both excavated sites show some similarity in terms of species distribution. Differences may result, amongst others, from the fact that the boundaries of the place of execution in Kamienna Góra coincided with the boundaries of the knacker's yard, while in Złotoryja the knacker's yard was located at a certain distance. Perhaps that is why no burnt remains were found in Złotoryja. The results of these studies can be compared with the results of the aforementioned and nearly completely excavated (80%) site in Emmenbrücke near Lucerne in Switzerland. Also there the knacker's yard was located at the place of execution and additionally, its boundaries were enclosed by a wall up to two metres high. During the excavations the remains of 45 people and about 600 animals were found. Including stray remains to the analysis, the authors believe that the number might be estimated as 700 animals. There were about 500 horses and about 170 dogs amongst them. The rest was cattle and pigs. It is also estimated that about 100 dogs were burnt. In total 4.5 tons of bones were obtained during the excavations, of which 10% were burnt bones.³² According to the author of the analysis, the high proportion of horse and dog skeletons, including many articulated ones, evidences not only the high proportion of these animals in the total number of individuals, but also the traditional reluctance to use horse and dog fat in Germanic culture. The bones of donkeys, sheep, goats and cats were amongst the clear minority in the analysed material. Of the wild animals it was possible to register a small proportion of deer remains.³³ These proportions are similar to the bone material which was discovered in Kamienna Góra and Złotoryja. A fragment of the knacker's yard was also unearthed in Zurich-Albisrieden, where in the negative of foundation of the wall of a Roman villa, skeletons of six horses, a mule and a dog were discovered. Subsequently, two skeletons of horses were unearthed in the adjacent area.³⁴

The results of bone materials examination acquired at the former places of execution in Kamienna Góra and Złotoryja are an interesting addition to our knowledge concerning the details of functioning of sanitary regulations in the Post-medieval period (the 16th-19th centuries). The amount of animal remains, despite the fact that it was smaller than the material found in Emmenbrücke, provided an appropriate statistical sample, which was similar to the results of the analysis on the aforementioned site in terms of species which were found there and some methods of carrion utilisation (such as burning). The results of this analysis also showed clearly that the bone material obtained in the area of a knacker's yard is significantly different from that which is found during excavations conducted within human settlements. The differences result from the species composition, age of animals, and the way the animal is butchered. Interestingly, the analysis showed little pathological changes on animal bones, which at least in this case contradicts the thesis that mainly sick animals, largely worn and unfit for work, went to the knacker's yard. The context in which the remains were found on both sites provides a rare opportunity to look at the details of former knacker men and executioner's helpers, and thus to reconstruct a little-known but important part of everyday life in the past.

³² Ibid., p. 157.

³³ Ibid., p. 163.

³⁴ Andreas MOTSCHI – Christian MUNTWYLER, *Römische Villa, Galgen und Wasenwinkel. Archäologie im Freibad Letzigraben in Zürich-Albisrieden*, Archäologie der Schweiz 29(4), 2006, pp. 2–16, pp. 13–14.

**Bývalé rasovny ve Slezsku z pohledu výsledků archeologického výzkumu
lokalit Kamienna Góra a Złotoryja**
(Shrnutí)

Archeologický výzkum, probíhající od roku 2012, vedl k obevení dosud neznámých zděných šibenic v lokalitách Kamienna Góra a Złotoryja v polském Slezsku. Našly se zde jak lidské, tak zvířecí ostatky, které byly následně podrobeny archeozoologické analýze. Z historických pramenů víme, že místa některých poprav odpovídala poloze rasoven. Lidské ostatky však mezi nálezy tvořily výrazné minimum. Na zkoumaná místa byla dle dostupných zdrojů svážena uhynulá zvířata, ale také zde docházelo k řadě dalších aktivit spojených s produkcí a použitím živočišných produktů, což vedlo k výskytu značného množství ostatků. V lokalitách Kamienna Góra a Złotoryja bylo objeveno celkem 16 465 kostí, v lokalitě Złotoryja se pak jednalo o 8 989 nálezů. V obou zkoumaných lokalitách výrazně převažovaly psi a koňské kosti. Struktura nálezů se výrazně odlišuje od skladby zvířecích pozůstatků, jež se zpravidla nacházejí u běžných lidských obydlí.

POLSKÉ KRAMÁŘSKÉ TISKY Z TĚŠÍNSKÉ PROCHÁZKOVY TISKÁRNY

Monika Szturcová

Monika Szturcová: Polish Broadside Ballads by Procházka Printing House in Těšín

The study focuses on the printing practice on the Czech-Polish border in the 19th century, which is demonstrated in an example of the Polish shopkeeper's production of the Těšín printing house belonging to several generations of the Procházka family. We try to analyze its thematic and genre range and present examples of the most interesting prints related to the Těšín region.

Key words: broadside ballad, pilgrim song, Karel Prochaska, printing house, Czech-Polish relations, Teschen Silesia, Upper Silesia, 19th century

Významnou kapitolu v dějinách těšínského tiskařství představuje činnost rodiny Procházek, která se svým více než 130 let dlouhým působením svých pěti generací nesmazatelně zapsala do dějin české a polské polygrafie a stala se důležitým činitelem kulturního života. Základní údaje o činnosti officíny jsou dobře známy.¹ Založení tiskárny je spjato se jménem Fabiána Beinhauera, který působil jako faktor v jihlavské Trasslerově tiskárně (do roku 1789) a později zde vedl svou vlastní tiskárnu (1790–1831). Tiskárnu v Těšíně založil v roce 1806 jako filiálku, vzápětí ji však prodal Tomáši Procházkovi z Prahy (1771–1817), který se vyučil a působil v Schönfeldově tiskárně. Co bylo důvodem jeho příjezdu na Těšínské Slezsko, není jisté, nejpravděpodobnějším vysvětlením jsou kontakty s jezuitou Leopoldem Janem Szersznikiem (1847–1814), prefektem těšínského gymnázia a zakladatelem prvního muzea v českých zemích (Szersznikovy práce byly mezi prvními významnějšími publikacemi tištěnými u Procházky). Tomáš Procházka řídil tiskárnu až do své smrti v roce 1817. Poté podnik převzala jeho manželka Anna Marie, která jej v roce 1826 předala synu Karlovi (1805–1857). Karel byl však po krátké době z důvodu nemoci nucen řízení tiskárny přenechat manželce Anně. V roce 1863 se pak majitelem stal jejich syn Karel (1820–1906), díky němuž tiskárna výrazně rozšířila provoz a etablovala se na jeden z nejvýznamnějších tiskařských podniků v rakousko-uherské monarchii. Pod vedením jeho syna Karla (1856–1920) byla officína v roce 1883 povýšena na c. k. dvorní knihtiskárnu a nakladatelství. Posledním vlastníkem tiskárny z rodiny Procházek byl jeho syn Karel (1886–1948), který podnik řídil v nelehkých dobách po první světové válce a za světové hospodářské krize, kdy byl provoz značně utlumen. V roce 1937 jí byla vládou dosazena správa. V roce 1940 tiskárna přešla do německých rukou. Po roce 1948 byla tiskárna zestátněna.

Od specifických národnostních poměrů na Těšínském Slezsku se odvíjel charakteristický znak produkce Procházkovy tiskárny, kterým bylo, stejně jako např. u později za-

1 K dějinám tiskárny: Jaroslav Ludvík MIKOLÁŠ, *Těšínská tiskárna kramářských tisků*, in: Václavkova Olomouc 1961: sborník referátů a diskusních příspěvků o kramářské písni, edd. Jaromír Dvořák – Josef Š. Kvapil, Praha 1963, s. 202-206; Otmar MÜLLER, *Těšínská tiskárna 1806-1971*, in: Český Těšín 50 let městem, ed. Andělín GROBELNÝ, Ostrava 1963, s. 189-195; Jan NOVÁK, *Cestou černého umění na Těšínsku*, in: Besedy o dějinách tisku ohlédnutí za českými nakladateli, typografy a tiskaři, ed. Olga Fridlová, Praha 1997, s. 23-28; *Z dziejów cieszyńskiego drukarstwa*, ed. Antoni Gładysz, Bielsko-Biala 1982.

ložené tiskárny rodiny Orlovy ve Frýdku (1877–1950), vydávání tisků a tiskovin v češtině, v polštině a v němčině.² Přestože produkce tiskárny v polském jazyce tvořila její podstatnou část, nebyla jí dosud věnována větší odborná pozornost.

Polskojazyčné tisky začala tiskárna vydávat po roce 1848 jako odpověď na rostoucí poptávku po polských knihách, související s uplatňováním polštiny na Těšínsku ve veřejném životě (již v květnu tohoto roku začalo vycházet periodikum *Tygodnik Cieszyński*). Je důležité zmínit, že v roce 1848 byla založena pobočka tiskárny v Biłsku na hranici Těšínského Slezska a Malopolska. Jednalo se o první tiskárnu ve městě. O její činnosti nemáme příliš informací. Jisté je, že ji Procházkové vlastnili ještě v 60. letech, poté ji odkoupil R. Zawadzki. Na některých tiscích čteme údaj „*Druk i nakład K. Prochaski w Cieszyńnie i w Bielsku*“, což si můžeme vysvětlit snahou poukázat na vlastnictví dvou závodů.

Nezbytným předpokladem pro vydávání polských tisků bylo zaměstnávání tiskařů polského původu, kteří měli s tiskem v polském jazyce zkušenosti. A. Gładysz uvádí, že po stránce jazykové byly první polské tisky prodchnuty nářečními vlivy a v textech se objevovaly bohemismy a germanismy.³ Dodejme však, že výrazné nářeční vlivy sledujeme i v tiscích vydaných v 60. letech 19. století. Tiskárna se snažila oslovit polské publikum také prostřednictvím reklam avizujících, že se oficiálně zaměřuje na vydávání knih a časopisů v polštině.⁴

Spektrum polskojazyčných tisků bylo poměrně široké – tiskárna vydávala polské noviny a časopisy (*Tygodnik Cieszyński* – od 1851 *Gwiazdka Cieszyńska*), modlitební knihy, zpěvníky, kancionály (např. *Katolicki Kancjonał Polski*, vydaný roku 1857, jehož editorem byl duchovní Antoni Janusz, působící v Zebrzydowicích), učebnice (např. těšínského evangelického učitele Jana Śliwki) či tisky pro potřeby škol na Těšínsku (např. *Pieśni nabożne dla dzieci szkolnych w Łomnej* z roku 1862) a nejrůznější další tiskoviny.

V dalším výkladu se zaměříme na polskojazyčnou produkci určenou širokému lidovému publiku, kterou tvořily zejména kramářské tisky a knížky lidového čtení.

1. Polské kramářské tisky

Vydavatelský profil tiskárny se orientoval také na široké vrstvy lidového publika a českojazyčné i polskojazyčné kramářské tisky představovaly podstatnou část její produkce. Dosud jsme ve sbírkách vybraných institucí⁵ našli cca 80 různých polskojazyčných kramářských tisků, jistě se však jedná o pouhý dochovaný zlomek produkce tiskárny.

Prostřednictvím těchto kramářských tisků vycházely nejčastěji katolické náboženské písně, narážíme však i na další náboženské tisky (kázání či modlitby). Poměrně ojedinělé jsou pak kramářské tisky s písněmi pro evangelíky. Překvapivé je, že jsme dosud nezaznamenali polskojazyčné světské písně, jako v případě později fungující Orlovy frýdecké tiskárny, tuto skutečnost si však vysvětlujeme pouze nedostatečným dochováním pramenů.

2 K tomuto tématu: Monika SZTURCOVÁ, *Česko-polské písněvé vztahy na příkladu vydavatelské strategie Orlovy tiskárny*, *Historica*, roč. 8, 2017, s. 44–55.

3 Ed. Antoni GLADYSZ, *Z dziejów cieszyńskiego drukarstwa*, Bielsko-Biała 1982, s. 110.

4 Tamtéž, s. 14.

5 Biblioteka Śląska v Katovicích, Muzeum Těšínska v Českém Těšíně, Muzeum Beskyd ve Frýdku-Místku, Slezské zemské muzeum v Opavě (Národopisné pracoviště a Památník Petra Bezruče), Moravské zemské muzeum v Brně

1. 2 Polské písně pro katolické publikum

Katolické písně pokrývají tradiční spektrum témat – dominují písně mariánské a ke Kristu, velké zastoupení mají písně pro poutní místa a v menší míře i ke svatým (zaznamenáváme písně pro sv. Jana Nepomuckého, sv. Annu, sv. Josefa, sv. Valentína, sv. Antonína Paduánského, sv. Dorotu či sv. Onufria). Ve většině případů se jednalo o písně hojně rozšířené v dobových polských kramářských tiscích či zpěvnících nejen na území Horního Slezska, ale i centrálního Polska. Písně určené pro poutní provoz zaujímaly v rámci celé produkce podstatnou část. Připomeňme, že v češtině vydávala tiskárna poutní písně pro lokality moravské (Svatý Kopeček, Křtiny, Vranov, Hostýn, Suchdol) slezské (Frýdek, sv. Valentin v Příboře, sv. Antonín na Prašivé), české (Svatá Hora, sv. Jan Nepomucký v Praze) ale i zahraniční (rakouský Mariazell, uherský Šaštín, polská Čenstochová) a dále řadu univerzálních poutnických písní, které se mohly zpívat na libovolném místě. V polském jazyce vydávala poutní písně jak tiskárna v Těšíně, tak pobočka v Bílsku. Máme doloženo vydávání polských písní pro Čenstochovou, Horu sv. Anny u Opolí, Ležajsk, Tarnów a Gidle.

V polštině jsme pro Čenstochovou⁶ dosud zaznamenali šest písní s incipity: *Królowa nasza, od Boga obrana, na Jasněj Górze ukoronowana; Pani nieba i ziemi i wszech rzeczy dziedziczko; Przeradośna a miłosna nastala nam godzina; Śpiewa mi słowiczek na rajskim dworze; Witaj Królowa nieba, witaj Matko litości; Wspomnijmy że z łaski Boga ku Częstochowie*, vydané kolem roku 1858. V téměř všech případech těchto polských písní se jedná o písně rozšířené v dobových polských zpěvnících či v kramářských tiscích. Výjimkou jsou dvě písně, o nichž se na základě jazykové charakteristiky (bohemismů v textu) a srovnání s poutními písněmi české proveniencí domníváme, že mají český předobraz – českým vzorem písně *Przeradośna a miłosna nastala nam godzina* je píseň *Přeradošná a milosná nastala nám hodina*, píseň *Śpiewa mi słowiczek na rajskim dworze* je dle našeho názoru parafrází v českém prostředí oblíbené písně *Slyším hlas slavička v jednom oudoli*.

Tiskárna rovněž vydávala v polštině písně pro Horu sv. Anny u Opolí. Hledání písní věnovaných Hoře sv. Anny však naráží na skutečnost, že se zde zpívaly písně obecně anen-

6 Pro Čenstochovou, která byla vyhledávaným cílem rovněž poutníků českého etnika, vydávala tiskárna od počátku 19. století také poměrně velké množství písní v češtině. Jedná se o devět písní s incipity:

1. *Bez prodlení nemeškejte, k tej Matičce pospichejte*
2. *Co se rmoutíš srdce moje, co si naříkáš*
3. *Již čas, bych se ti poroučel, ó Maria*
4. *Na stokrát buď pozdravená, na tisíckrát pochválená*
5. *Sláva budiž Bohu na výsosti, Králi slávy života, blahá*
6. *Tisíckrát buď pozdravena, ó Maria, Maria*
7. *Vale, vale smutně dávám a odcházím z města toho*
8. *Zdrávo buď místo předivné, ó Maria*
9. *Žádný neví, co jest láska, kdo ji nezkusil.*

K tématu kultu Panny Marie Čenstochovské v moravském a slezském prostoru viz Jakub IVÁNEK – Jan MALURA – Jaromír OLŠOVSKÝ – Marie SCHENKOVÁ – Monika SZTURCOVÁ, *Pod ochranu tvou se utíkáme. Kult Panny Marie Čenstochovské v českém Slezsku na Moravě / Pod twoją obronę uciekamy się. Kult Matki Boskiej Częstochowskiej na Śląsku czeskim i na Morawach*, Białystok 2019 a studii Jan MALURA – Jakub IVÁNEK – Monika SZTURCOVÁ, *Kramářské písně o Panně Marii Čenstochovské*, in: *Śladami Polaków na czeskim / austriackim Śląsku – Stopami Polaków v českém/rakouském Slezsku*, edd. Krzysztof Czajkowski a Aleš Zářícký, Częstochowa 2016.

ské a tisků hlásících se k tomuto poutnímu místu jmenovitě tolik nenacházíme.⁷ K Hoře sv. Anny jsme dosud v rámci tisků z Procházkovy tiskárny v Těšíně a v Bílsku našli čtyři písně s incipity: *Czyńmy świętej Annie dzięki nieustannie; Jam sobie wyzwolił za obronę Babkę Chrystusa Świętą Annę; Ja sierota opuszczona; Już przed tobą upadamy, Anno święta, cudowna*. Uvedené písně byly v polském prostředí poměrně rozšířené. Druhá píseň je však dle našeho názoru převodem české písně *Já jsem si vyvolil za ochranu Bábu Krista Pána, svatou Annu* (zároveň se jedná o nejoblíbenější – nejčastěji se vyskytující anenskou píseň jak v českém, tak v polském prostředí).

Do poutního písňového repertoáru můžeme zařadit i pašijové písně o utrpení Krista a Panny Marie, které, byť se nehlásí ke konkrétní poutní lokalitě, byly pravděpodobně určeny pro poutníky v dostupných polských kalváriích, tj. Kalvárii Zebřidovské, Hoře sv. Anny v Opolském Slezsku či Piekarech, které byly vyhledávanými cíli poutníků ze Slezska, mj. i z Těšína. Rovněž sem můžeme zařadit i četné písně o Nenebevzetí Panny Marie (pieśni Wniebowzięciu), neboť právě tento svátek se v Kalvárii Zebřidovské těšil značné úctě a doprovázely jej velkolepé teatralizované slavnosti.

V poutní písňové produkci tiskárny se rovněž objevovaly regionálně velice zajímavé tisky, šířící věhlas poutních míst Těšínska. Již jsme zde uvedli Frýdek či Prašivou, pro ty však nemáme z těšínské tiskárny doloženy žádné polské písně (na Prašivé se však jistě mohly zpívat tiskárnou vydávané polskojazyčné písně o sv. Antonínu Paduánském). Pozoruhodným tiskem jsou *Nabožne pieśni o cudownym krzyżu świętym w Górnej Łomnej niedaleko miasteczka Jablonkowa*⁸ z roku 1863 k poutnímu místu Salajka v Horní Lomné, kde se dodnes konají poutě k uctění Svatého Kříže. V roce 1833 zde byl u nezamrzajícího pramene nad polanou Salajka postaven kříž, u nějž vykonávali pobožnosti místní horalé. Počátek poutní tradice zde souvisí s epidemií cholery, která zasáhla Jablunkov kolem roku 1835 a vyžádala si životy více než 200 obyvatel. Předpokládaným zdrojem nákazy byly vodní zdroje, a proto obyvatelé vodu přinášeli z pramene v Horní Lomné. Z vděčnosti za ukončení epidemie se sem Jablunkovští v roce 1836 vydali na pouť. Tradice těchto poutí přetrvala a Salajka se stala vyhledávaným cílem poutníků nejen z blízkého okolí, ale též ze Slovenska a celého Slezska.⁹ V letech 1894–1896 pak byl díky finanční sbírce věřících poblíž kříže postaven novogotický kostel. Procházkův tisk obsahuje tři písně začínající incipity: *W Salajce między górami jest miejsce słynne cudami; Pójdźcie, mili chrześcianie, pójdźcie do wrchłomne a Szczęśliwa Łomno i zielone gajki*. Za nejzajímavější považujeme první píseň, informující o založení poutního místa. Úvodní část písně je jedinečným příkladem propojení literárního toposu místa líbezného (locus amoenus) s toposem svatého místa (locus sanctus). Píseň je rovněž zajímavá výskytem nářečních prvků – lexikálních: *procesyja, familija, kompanija* či hláskových – *é*, např. ve slově *rzéka*, vyslovované jako *y*.

7 Na stejný problém narážíme i v českém prostředí – pro svatoanenská poutní místa se užívaly zejména písně obecně anenské, J. IVÁNEK – J. MALURA: *Horo krásná, spanilá! Poutní písně na Moravě (1600–1850)*, Brno 2019, s. 417.

8 Muzeum Těšínska, Sbirka kramářských tisků, *Nabožne pieśni o cudownym krzyżu świętym w Górnej Łomnej niedaleko miasteczka Jablonkowa*, inv. č. H 7017.

9 Ed. Marie BRANDSTETTROVÁ, *Beskydy. Dny všední i sváteční*, Třinec 2013, s. 130.

Nabožne píesni o cudownym krzyżu świętym w Górněj Łomněj niedaleko miasteczka Jablonkowa

(Těšín 1863)

Nóta: Słyszcie głos Panny Marie itd.

1.

W Sałajce między górami,
jest miejsce słynne cudami,
na którem stoi krzyż święty,
na nim Pan Jezus rozpięty,
gotowy i w nocy
dodawać pomocy.

2.

Ten krzyż pobłogosławiony
zewsząd lasem otoczony
nie widać z miejsca onego,
tylko do nieba górnego,
do ojczyzny naszěj,
krainy najstarszěj.

3.

Wkoło się wszystko zieleni
i radosny widok czyni,
ptaszęta sobie na gaju
tak śpiewają jako w raju,
i dzikie zwierzęta
skaczą jak jagnięta.

4.

Podróż tam jest bardzo miła
i radośna każda chwila,
rzéka zawsze mile chćci,
co jeden ptak piękniěj nćci
i przy każdym kroku
nie żal spojrzeć oku.

5.

Procesyja całem czasem
prowadzi się zawsze lasem,
głos się tam ślicznie rozlega,
z gór się wiele ludzi zbiega,
całe familije
do těj kompanije.

6.

Kapłan wpośród takiej trzody
dla swych owieczek wygody
opowiada słowo Boże
i rozwija jako róże,
żeby ich ruszyło,
aż go słuchać miło.

7.

Tam z tego świętego miejsca
ludzie wiele dobrodziejstwa
i pomocy odbierają,
którzy się tam udawają,
pełni duwierności
w Boskiej opatrności.

8.

To miejsce błogosławione
było wtenczas objawione,
gdy cholera panowała,
lud okropnie mordowała
ta niemoc straszliwa,
okropnie zaraźliwa.

9.

W tem czasie się już tak zdało,
iż ludzi zostanie mało,
iże wszystkich śmierć zabierze
przy téj okropnej cholerze,
boć to niezawodnie
trwało trzy tygodnie.

10.

I było przez sen objawione,
ażeby szli na wierch Łomnej
do tego świętego krzyża,
iż każdy, kto się tam zbliża,
doznaje pomocy
i w ciężkiej niemocy.
(...)

1.3 Dvojjazyčnost náboženských písní

V rámci našeho výzkumu jsme zjistili, že ve Slezsku docházelo k oboustranné výměně oblíbených katolických písní (šířených prostřednictvím kramářských tisků, méně často zpěvníků) mezi českým a polským prostředím. Tuto skutečnost dokládá řada nábožen-

ských písní mající českou a polskou verzi.¹⁰ Zpravidla je nemožné zjistit, kde a jak k překladi konkrétní písně došlo, ale obecně se lze domnívat, že k tomu docházelo spontánně v lidovém prostředí na místech setkávání obyvatel českého a polského etnika (např. poutníků během poutí) nebo v rámci cílené aktivity tiskařů, kteří s komerčním záměrem převáděli písně populární ve svém prostředí do druhého jazyka. Právě Procházkova tiskárna byla spolu s dalšími tiskárnami v Horním Slezsku (Foltynova tiskárna ve Wadovicích, Miarkova tiskárna v Mikołově a jistě i další) dle našeho názoru jedním ze zprostředkovatelů v rámci tohoto procesu. Z hlediska tohoto tématu je nanejvýš zajímavé zjištění, že Procházkova tiskárna vydávala dokonce v několika doložených případech českou a polskou variantu písně takřka souběžně, podobně činila i frýdecká tiskárna rodiny Orků. U Procházků máme doloženo vydávání písně pro Pannu Marii Bolestnou s incipitem *Smutnou píseň začínáme, zanecháme radosti* (doložený tisk je asi z roku 1857)¹¹ a jejího protějšku *Smutne pienie zaczynamy, zaniechajmy radości* (doložený tisk je patrně z roku 1858),¹² pašijové písně ke Kristu s incipitem *Veliká to milost Boha Otce byla* (tisk z roku 1866)¹³ a *Wielka to miłość Boga Ojca była* (tisk z roku 1862),¹⁴ které obě vydávala ve třetí čtvrtině 19. století rovněž Orlova frýdecká tiskárna, oslavně-prosebné písně *Když jsme přišli k tobě, Královno, před tvůj zázračný obraz, Královno*¹⁵ (píseň nejspíše pro Kalvárii Zebřidovskou, Horu sv. Anny či Piekary; tisk z roku 1811) a jejího polského originálu *Gdyśmy przyszli do kościoła, Królowo, przed tak cudowny obraz twój, o Królowa*¹⁶ (tatáž polská poutní místa, doložený tisk z Bílska z poloviny 19. století) či vydávání poutní písně *Slunéčko zašlo, půjdeme spáti* (pro Pannu Marii Suchdolskou se zde vydávala od 1. poloviny 19. století)¹⁷ a jejího ekvivalentu *Stoneczko zaszło, już zasnąc potrzeba* (uni-verzální píseň nekonkretizovaná pro žádnou lokalitu; doložený tisk z Bílska pochází patrně z roku 1858),¹⁸ které zde uvádíme. Jedná se o poutnickou píseň určenou ke zpěvu před spaním, v polské verzi se objevují hláskové nářeční prvky – é, např. ve slově *grzésznicy* či bohemismy, např. *spolecznie*. Na základě slovosledu a jazykové charakteristiky písně a jejího rozšíření v českém prostředí (objevovala se již koncem 18. století pro Pannu Marii Suchdolskou, v 19. století pro Marii Cellenskou, Žarošickou, Třebovskou a Vyderskou) se kloníme k závěru, že směr převodu byl z češtiny do polštiny.¹⁹

10 K tomuto tématu více: Monika SZTURCOVÁ, *Česko-polské vztahy v poutních písních 18. – 19. století*, *Studia Slavica* XXII/1, 2018, s. 37–53.

11 Slezské zemské muzeum, Národopisné pracoviště, sbírka kramářských tisků, *Píseň k Bolestné Panně Marii*, inv. č. N 5636.

12 Moravské zemské muzeum, sbírka kramářských tisků, *Pieśń o siedmiu boleściach najświętszej Panny Maryi*, inv. č. ST 1796.

13 Muzeum Beskyd, sbírka kramářských tisků, *Píseň o umučení Pána Ježíše Krista*, inv. č. 11866 S.

14 Slezské zemské muzeum, Národopisné pracoviště, sbírka kramářských tisků, *Pieśni nabożne dla dzieci szkolnych w Łomnej*, inv. č. N 5601.

15 Muzeum Těšínska, sbírka kramářských tisků, *Nová píseň k Panně Marii. Z německého na polské, pak z polského na moravské přeložená, od velebného kvardiána na kalvárii*, inv. č. H 14371.

16 Moravské zemské muzeum, sbírka kramářských tisků, *Pieśń o najświętszej Pannie Maryi*, inv. č. ST 132.

17 Muzeum Těšínska, sbírka kramářských tisků, *Pobožná píseň k Panně Marii Sukdolské*, inv. č. S 6872-3.

18 Slezské zemské muzeum, Národopisné pracoviště, sbírka kramářských tisků, *Pieśń na dobrą noc najśw. Maryi Pannie*, inv. č. N 5659.

19 Píseň je otištěna a komentována také v edici: J. IVÁNEK – J. MALURA, *Horo krásná, spanilá! Poutní písně na Moravě (1600–1850)*, Brno 2019, s. 224–225.

Pobožná píseň k Panně Marii Sukdolské

(Těšín 1. pol. 19. stol.)

1.
Slunečko zašlo,
půjdeme spáti,
musíme Matičce
dobrou noc dáti.
2.
Všechny vespolek,
milí poutníci,
pozdravujme
naši orodovnici.
3.
Zdravas Maria
milostiplná,
Matičko Sukdolská
tak buď uctěná.
4.
Panenko vzáctná
jasná dennice,
buď nás všech přítomných
opatrovnice.
5.
Když budem spáti
rač při nás státi,
Matičko s Ježíšem
opatrovati.
6.
Ten za šťastného
se vždy nazývá,
kdo v jménu Marie
rád odpočívá.
7.
Neb ona jeho
bezpečně ochrání,
nepřátelům škodit
vždycky zabrání.

Pieśń na dobrą noc najśw. Maryi Pannie

(Bielsko asi 1858)

1.
Słoneczko zaszło,
pójdziemy już spać,
Maryi Panience cześć,
chwałę oddawać,
2.
Wszyscy społecznie,
mili grzesznicy,
pozdrówmy tę naszą
orędownicę.
3.
Zdrowaś Maryja,
miłości pełna,
o Matuchno Boska,
bądź tak uczczona.
4.
Gdy będziemy spać,
racz nas ratować,
Maryja z Jezusem,
raczcie przy nas stać.
5.
Ten to szczęśliwy
bydź się nazywa
który to to z Maryją
rad odpoczywa.
6.
Bo tego ona
bezpiecznie broni
i nieprzyjacielom
szkodzić zabroni.
7.
Bądź przy nas wszystkich
Matką miłości,
brońże nas téj nocy,
szatańskiej złości.

8.
Bud' při nás vždycky,
Matko milosti,
zbav nás tuto noc,
d'ábelské zlosti.

9.
Abychom zdraví
mohli zas vstáti,
tobě, Maria,
chválu vzdávati.

10.
Maria, Josef,
vám dávám duši,
tělo, mé srdce mé,
milý Ježíši.

11.
S vámi živ býti,
taky umříti,
obzvláště tuto noc
chci odpočinouti.

12.
Dobrou noc tobě
srdce vinšuje,
Matičko Sukdolská,
již spáti bude.

13.
Mé milé děti,
budete spáti,
že vy mně dobrou noc
chcete dávatí.

14.
Tak vás na tu noc
chce požehnati,
abyste radostně
dnes mohli spáti.

15.
Tobě děkujem,
Matičko milá,

8.
Żebyśmy mogli
zdrowo zaś powstać,
i tobie Maryja
jutro chwałę dać.

9.
Maryi daję żywot
i duszę,
ciało me, serce me,
śliczny Jezusie.

10.
Z wami ja chcę żyć,
także i umrzeć,
także też tej nocy
przy was odpocząć.

11.
Dobra noc tobie
z serca winszuję,
o Matko w obronę
twoję się daję.

12.
Me miłe dzieci,
gdyż pójdziecie spać,
ja wam też na tę noc,
dobrą noc chcę dać.

13.
Ja was na tę noc
chcę też pożegnać,
abyście zaś zdrowo
mogli jutro wstać.

14.
Tobie dziękuję,
Matuchno miła,
przyczyń się za nami
u twego Syna.

15.
A kiedy dusza
już z ciała wyjdzie,

přimlouvej se za nás
u svého Syna.

16.
A když duše
z těla vyjde,
dej, Matičko milá,
ať tobě přijde.

17.
Kde ty přebýváš
s Ježíšem Pánem,
dej se nám tam dostat,
Maria. Amen.

dajże to, Maryja,
niech k tobie przyjdzie.

16.
Gdzie ty przebywasz
i z twoim Synem,
daj się tam oglądać
na wieki.
Amen.

Jak jsme zmínili, výměna písní probíhala obousměrně a písně se převáděly i z polštiny do češtiny. Jako příklad uved'me zajímavé písňové paralely *Pojd', pojd', mé srdce na Kalvárii*²⁰ (tisk z poloviny 19. století) a *Pospiesz, me serce na Kalwaryjã*²¹ (tisk z 2. poloviny 19. století). Tyto písně mají navíc pozoruhodnou genezi. Česká i polská mají starší původní variantu *Marš, marsz, mé srdce na Kalvárii*²² – *Marsz, marsz, me serce na Kalwaryjã* (českou ani polskou variantu nemáme doloženou ke konkrétní poutní lokalitě). Tyto starší verze pracovaly s vojenskými motivy a chápaly pout' jako součást či formu duchovního boje. Novější texty *Pojd', pojd'...* a *Pospiesz...* nahradily výrazy pojící se k vojenské oblasti náboženskými symboly či neutrálními výrazy: *generál – spasitel, general – zbawiciel; kvartýr – pobyt, kwater – jego miejsce; v jeho komendě – v jeho rukouch, w jego komendzie – w jego opiece; čert – tělo (polská ponechává czart); na buben biju – na srdce biji, już larum bijã – gdzie czołem bijã; horuhev – praporec, chorągiew – ołtarze; verbuju – vábějí, werbujã – przyjmujã; trębacze trąbiã – modły wznoszą (v české zůstává trubače trubja – trubače troubí); w kotły bijã – wianek jój wijã (v české zůstává bubny biju – bubny bijí)*. Co se týká jazykového hlediska, v české verzi *Marš, marš...* jsou patrné výrazné nářeční a polské vlivy, které zůstávají v novější české verzi pouze částečně.

20 Zemský archiv Opava, kramářské tisky, *Nábožná píseň o Kalvárii, všem věrným křesťanům k pobožnému rozjímání na světlo vydaná*, inv. č. 309

21 Muzeum Beskyd, sbírka kramářských tisků, *Pieśń nowa o Kalwaryi*, inv. č. 11093 S

22 Píseň je editována a komentována také v publikaci: J. IVÁNEK – J. MALURA, *Horo krásná, spanilá! Poutní písně na Moravě (1600–1850)*, Brno 2019, s. 390–392.

*Nábožná píseň o Kalvárii, všem věrným
křesťanům k pobožnému rozjímání na
světlo vydána*

(Těšín polovina 19. století)

1.
Pojď, pojd' mé srdce,
na Kalvárii
tam jest tvůj pobyt,
tam hříšní žijou,
v třetím upadku
Spasitel leží,
kdo chce pomoci,
nechť k němu běží.

2.
On tě z upadku
i z tvé nevoli
jak tvůj Spasitel
s chutí vyvolí,
oddej mu žiti
tvoje bezpečně
s duši i tělem,
nezhyneš věčně.

3.
V jeho rukouch
žádněj nezhyne
kdo za ním jde,
ten pekla mine,
může zvítězit
své nepřátele,
s světem i s tělem
bojovat směle.

4.
Pojď, pojd' co nejspíš,
na srdce bijí,
schod'te se zevšud
na Kalvárii,
z dolu nahoru,
juž nám tam třeba,
tam nám okážu
cestu do neba.

Pieśń o Kalwaryi

(Těšín 2. polovina 19. století)

1.
Pospiesz, me serce,
na Kalwaryją,
tam jest to miejsce,
tam grzeszni żyją,
w trzecim upadku
Zbawiciel leży,
kto chce pomocy,
niech k niemu bieży.

2.
On cię z upadku
i twój niedoli
jak twój Zbawiciel
z chęcią wyzwoli,
oddaj mu życie
twoje bezpiecznie
z duszą i ciałem,
nie zginiesz wiecznie.

3.
W jego opiece
żaden nie zginie,
kto za nim idzie,
ten piekła minie,
może zwyciężyć
omamiciiele,
z światem i czartem
potkać się śmiele.

4.
Pospiesz czym prędzej,
gdzie czołem biją,
zchodźcie się zewsząd
na Kalwaryją
z dołu do góry,
nam iść potrzeba,
tam nam pokażą
drogę do nieba.

5.
 Tam uhlídáte,
 co jsu za znaky,
 co za proporec
 i obraz jaký,
 na tom praporci
 malovaný
 Ježíš rozpjatý,
 ukřížovaný.

6.
 Pod tímto praporcem
 bojovat třeba,
 kdo chce zvítězit
 přijít do neba!
 ach! nenadarmo
 nás tu vábějí,
 ale nám skrz to
 nebe zhotují.

7.
 Trubače troubi
 i v bubny bijí,
 pojd' me čím skorši,
 chvalme Marii,
 neb skrz tu Pannu
 máme spasení,
 toliko očišť me
 své prohřešení.
 (...)

5.
 Tam zobaczymy,
 co są za znaki,
 co za ołtarze
 a obraz jaki,
 na tem obrazie
 jest malowany
 Jezus rozpięty
 ukrzyżowany.

6.
 Pod tem obrazem
 modlić się trzeba,
 kto chce być zbawiony
 a przyjść do nieba,
 ach, nienadarmo
 nas to tu przyjmują,
 tylko nam przez to
 niebo gotują.

7.
 Tam modły wnoszą,
 wianek jej wiją,
 pójdźcież czym prędzej,
 chwalcie Maryją,
 bo przez tę Pannę
 mamy zbawienie,
 tylko oczyśćmy
 nasze sumienie.
 (...)

1. 4 Polské tisky pro evangelíky

Pro Těšínsko jsou kromě specifických národnostních a jazykových poměrů příznačné i specifické poměry náboženské, což se do produkce tiskárny rovněž promítlo. Většina náboženských tisků tiskárny, které se dochovaly, byla určena pro katolické publikum, narážíme však i na regionálně velice zajímavé písně pro evangelíky. Příkladem jsou švabachem tištěné *Pieśni ludowe o założeniu Kościoła Ewangelickiego przed Cieszynem. Na uroczystość 150-letniego jubileuszu dnia 24 maja 1859 obchodzonego, na pamiątkę wydane. W tłoczni i nakładem Karola Prochaski*,²³ vydané v Těšíně v roce 1859 u příležitosti 150letého výročí od povolení výstavby luterského kostela (posléze nazvaného Ježíšův

23 Slezské zemské muzeum, Národopisné pracoviště, sbírka kramářských tisků, *Pieśni ludowe o założeniu Kościoła Ewangelickiego przed Cieszynem. Na uroczystość 150-letniego jubileuszu dnia 24 maja 1859 obchodzonego, na pamiątkę wydane. W tłoczni i nakładem Karola Prochaski*, inv. č. N 5577, také: Biblioteka Śląska v Katowicích, Pracownia Zbiorów Śląskich, též název, sign. 397070 I.

kostel) u Těšína Josefem I. v roce 1709, který byl jedním ze šesti tzv. kostelů milosti. Tisk obsahuje tři vyprávěcí písně s incipity: *Cieszyńscy ewangelicy, posłyszcie prawdziwe rzeczy*; *Roku potem tysięcznego, siedmsetnego dziewiątego* (spíše se jedná o pokračování první písně) a *Radość nam już nastala w tej cieszyńskiej ziemi*. V doslovu se uvádí, že se jednalo o písně tradované v lidovém podání a jejich zapisovatelé jsou neznámí. Dle charakteru písně se však pravděpodobně o písně vzniklé v lidovém prostředí nejedná. Autorství první z nich se v předmluvě připisuje duchovnímu Jakubu Galoczovi (duchovní v Ježíšově kostele, zemřel v roce 1726) původem z Těrlicka, zbylé jsou anonymní. V předmluvě čteme:

Ludu ewangelicki!

Oto masz piosnki, które przodkowie twoi o początkach kościoła ewangelickiego cieszyńskiego złożyli, drukiem ogłoszone. Piosnki te, jako utwory ludowe, nie szczycą się wprawdzie doskonałością rymu, ale stawiają żywo przed oczyma minione. Malują radość, wdzięczność i gorliwość pradziadów naszych, którymi byli natchnieni. gdy przed półtora wiekiem była im wolność wiary przez cesarza Józefa I. udzielona.

Dlatego też ażeby przy sposobności terażniejszego 150-letniego jubileuszu owe czasy ci uprzytomniły i równe uczucia w tobie ożywiały, zostały teraz wydane.

(...)

Niegdyś były te pieśni znajome, ażeby takimi znowu się stały, cnoty przodków przypominały i do naśladowania zachęcały, przyjmijcie je ninie i często śpiewaniem w domu powtarzajcie.

Písně obsahují řadu historických údajů. Jsou však nejen cenným kulturně-historickým pramenem, ale jsou zajímavé i z jazykového hlediska, neboť obsahují řadu nářečních prvků. Uvádíme ukázkou z první písně popisující slavnostní založení kostela:

Pieśń I.

Śpiewa się jako: „Z nieba przyszedłszy anieli.“

1.

Cieszyńscy ewangelicy,
posłyszcie prawdziwe rzeczy,
swoboda ewangelicka
nawróciła się do Śląska.

2.

Na sto chramów odebranych,
tu znowu sześć otrzymanych,
dostali ewangelicy,
z Boskiej i cesarskiej mocy.

3.

Dwa w Hirsbergu i Żeganie,
dwa w Lancucie i Miladzie,

piąty w Frysztacie głogowskim,
wszystkie w księstwie dolnośląskim.

4.

A szósty w księstwie cieszyńskim,
karnowskim i raciborskim,
w państwie bielskim, tudzież pszczyńskim,
frycztańskim i bogumińskim.

5.

Jeden kościół ci wpół mają,
tój swobody używają,
do Cieszyna jeżdżą, chodzą,
nabożeństwo tam wywodzą.

6.

Cieszyńscy ewangelicy,
nuż dziękujcie Boga wszyscy,
z sąsiady swemi miłemi
właśnie pomianowanemi.

7.

Že Bóg Ojciec najmocniejszy
i cesarz najlaskawiejszy
z przyczyny króla szwedzkiego
uczynił nam dość dobrego.

8.

Tysiąc siedemset dziewiątego
maja dwudziesto czwartego
hrabię Zinzendorfa posłał,
by nam kościół, szkołę oddał.

9.

Gdy o tém przyszła nowina,
že komisarz do Cieszyna
hrabia Zinzendorf wysłany,
od cesarza narządzony,

10.

W mnóstwie wozów wielce krasnych
wyjechało osob zacnych,
baron Sobek i błędowski
dziedziczny pan drogomyski.

11.
Baron Larysz i baron Bees,
ów marszałek i ten kanclerz
i innych też mnóstwo z państwa
i ze sławnego rycerstwa.

12.
Przed rajski zamek przybyli,
aby pokłon uczynili,
hrabiemu Zinzendorfowi,
cesarskiemu legatowi.

13.
Stąd jechali ku Cieszynu,
lud wiejski przybył ku temu,
było do czterech tysięcy
na kamieńcu czy nie więcej.

14.
Pięćdziesiąt cztery lat łaski
nie był-ci dzień tak radośny,
coby taka radość była,
jako wtenczas u Cieszyna.
(...)

2. Knížky lidového čtení

Kromě kramářských tisků se v poslední čtvrtině 19. století a počátkem 20. století u Procházek tiskly i polské knížky lidového čtení, povětšinou světského obsahu. Jejich vydávání bylo spjato s nakladatelstvím rodiny Feitzingerů, které založil v dnešním polském Těšíně v 50. letech 19. století Edward Feitzinger starší (1809–1869) který sem přišel z Opavy. Feitzinger provozoval knihkupectví a zaměřoval se na vydávání náboženské a světské literatury v polštině, češtině a němčině. Po jeho smrti převzal podnik syn Edward Feitzinger mladší (1851–1932), který jej rozšířil a vedle náboženských publikací a beletrie se zaměřil i na populárně naučné knihy, příručky, učebnice a literaturu pro děti a mládež. Vedle nakladatelství provozoval od roku 1862 také komerční knihovnu. V roce 1871 si otevřel vlastní tiskárnu, v níž od roku 1884 začal sám vydávat knížky lidového čtení, tento závod však v roce 1887 zachvátil požár a provoz byl z důvodu nerentability ukončen. Kromě Procházkově závodu vydával Feitzinger mladší knížky lidového čtení v letech 1885–1912 i v dalších těšínských (Kutzerova tiskárna) či hornoslezských tiskárnách (Miarkova tiskárna v Mikołowie). Soupis všech těchto titulů vytvořil J. Broda.²⁴ Dle jeho soupisu v Procházkově tiskárně Feitzingerovým nákladem vyšlo ve sledovaném období více než 20 titulů dobrodružných, historicko-legendárních, výchovně-vzdělávacích

24 Jan BRODA, *Wydawnictwa ludowe Edwarda Feitzingera – seniora*, in: *Z dziejów cieszyńskiego drukarstwa*, ed. A. Gładysz, Bielsko-Biała 1982, s. 94–107.

knížek či praktických příruček. Z hlediska zastoupení zpracovaných látek a námětů je tento soubor poměrně pestrý. Objevují se zde čtenářsky nejen atraktivní nadnárodní látky, např. oblíbené knížky o Mageloně (*Piękna Magelona i hrabia Piotr z Prowansyi z srebrnymi kluczami*, 1888), Meluzině (*Piękna Meluzyna*, 1885) či doktoru Faustovi (*Doktor Jan Faust, słynny czarnoksiężnik*, 1912), ale i polské (*Mistrz Twardowski, bardzo ciekawa, zajmująca i wesola historia o sławnym polskim czarnoksiężniku* 1885, 1912). Co se týká způsobu přebírání nadnárodně oblíbených příběhů, dělo se tak především skrze němčinu či francouzštinu. Nenašli jsme doklad, že by byly tyto texty přejímány z češtiny, tak jako tomu bylo v mnoha případech náboženských písní (viz výše). Kromě přejatých mezinárodních látek se zde objevují i vlastní texty regionálních polských autorů. Nejčastěji jsou to texty z pera Aleksandra Boruckého z Malopolska, Franciszka Kozdrasie z Malopolska, Stanisława Miłkowského z Malopolska, Józefa Chociszewského z Poznanie či duchovního Jana Pindóra z Těšina. Z regionálně zajímavých prací jmenujme zejména Boruckého autorské zpracování pověsti o beskydském zbojníku Ondrášovi (*Ondraszek, słynny dowódzca zbójców w śląskim Beskidzie: opowiadanie prawdziwe z zesłego wieku, opracowane podług najlepszych źródeł historycznych*, 1889) či Hoffovo zpracování pověsti o Imku Wiselce, legendárním zakladateli města Wisły (*Imko, zwany Wiselką*, 1894). Mezi tituly se v malé míře objevují populárně naučné knihy (*Księga planet, zawierająca kilka ogólnych uwag o planetach*, nedat.). Narážíme také na soubory svatebních řečí či kázání (*Zbiór dobranych powinszowań wierszem i prozą dla dzieci i dorosłych*, 1885), snáře (*Największy ilustrowany sennik zestawiony według źródeł egipskich, chaldejskich, asyryjskich, babilońskich, perských i arabskich*, nedat.) a i takové kuriozity jako rady, jak vyhrát v loterii (*Terno! Ambo! Solo! Wskazówki, jak grać w loteryi, aby zostać bogatym*, nedat.)

Závěr

Polská produkce těšínské tiskárny rodiny Procházků dosud stála stranou odborného zájmu, pro poznání tiskařského života na česko-polském pomezí si však jistě zaslouží naši pozornost. Tematické a žánrové rozpětí tisků v polském jazyce bylo poměrně široké, neboť tiskárna vydávala polské noviny a časopisy, kancionály, modlitební knihy, zpěvníky, učebnice a další tiskoviny. V našem příspěvku jsme se zaměřili na produkci určenou zejména pro široké lidové publikum, kterými byly oblíbené a dostupné kramářské tisky a knížky lidového čtení. Mezi kramářskými tisky převažovaly náboženské písně pro katolické publikum. Kromě dobře známých náboženských písní zde narazíme i na originální a cenné texty pojící se k našemu regionu. V souvislosti s náboženskými písněmi náš výzkum potvrdil také velice zajímavou skutečnost, kterou bylo přejímání – překládání oblíbených náboženských písní z češtiny do polštiny či opačně. Domníváme se, že Procházkova tiskárna mohla být v rámci tohoto zajímavého procesu jedním ze zprostředkovatelů. Vedle katolických tisků se zde vydávaly i unikátní regionální tisky pro evangelíky. Kromě kramářských tisků tiskl závod také knížky lidového čtení, nákladem těšínského Feitzingerova podniku. Mezi tituly převažovaly obvyklé nadnárodně známé látky (přejímané z německého či francouzského prostředí), v menší míře se zde objevovaly i regionálně zajímavé a originální texty polských autorů. Žánrově se jednalo o poměrně pestrý soubor, zahrnující dobrodružná vyprávění, pohádky a pověsti, snáře, příležitostné řeči, výkladové či didaktické texty a praktické příručky.

Polish Broadside Ballads by Procházka Printing House in Těšín

(Summary)

The Polish production of the Těšín printing house belonging to the Procházka family has so far stood aside of professional interest, but it certainly deserves our attention by virtue of learning about printers' life on the Czech-Polish border. The thematic and genre range of prints in the Polish language was relatively wide, as the printing house published Polish newspapers and magazines, hymn books, prayer books, songbooks, textbooks, and other printed matter. In our paper, we focused on production intended mainly for a wide folk audience, which were popular and available shopkeeper's prints and folk reading books. Religious songs for Catholic audiences predominated in the shopkeeper's prints. In addition to the well-known religious songs, we will also come across original and valuable lyrics related to our region. In connection with the religious songs, our research also confirmed a very interesting fact, which was adoption – translation of popular religious songs from Czech into Polish or vice versa. We believe that Procházka's printing house could have been one of the intermediaries in this interesting process. Besides Catholic prints, unique regional prints for evangelicals were also published here. Apart from the shopkeeper's prints, the printing house also printed folk reading books, published by the Těšín Feitzinger Company. As for the titles, the usual supranationally well-known topics predominated (taken over from the German or French environment); to a lesser extent, there were also regionally interesting and original texts by Polish authors. In terms of genre, it was a relatively diverse collection, including adventurous stories, fairy tales and legends, dream books, occasional speeches, explanatory or didactic texts and practical manuals.

MORAVSKÝ KOLÁČ I MAMINČIN MEHLSPEIS. POHLED DO KUCHYNĚ HISTORIKA A ARCHIVÁŘE VÁCLAVA HAUERA (1860–1942) A JEHO ŽENY RŮŽENY ROZENÉ SEIDLOVÉ (1867–1942)¹

Petr Kozák

Petr Kozák: Moravian Pie and Mother's Mehlspeis. Sight in Kitchen of Historian and Archivist Václav Hauer (1860–1942) and his Wife Růžena Née Seidl (1867–1942)

The core of the presented material study is formed by an analysis of a manuscript set of culinary recipes used in the household of Václav Hauer, a long-term (1888–1926) professor at the Czech grammar school in Opava and a tireless organizer of Czech national life in the wider Opava region, and his wife Růžena Hauerová née Seidlová. The range of raw materials, final products, but also, for example, changes in food preparation technology, which occurred due to changes in the food industry, transport and in the field of international trade, were analyzed. A specific issue was also represented by the language aspect of the preserved texts. In addition to the analysis itself, the study also includes a standard scientific edition of the analyzed source.

Key Words: *food history, Václav Hauer, gastronationalism, bourgeoisie, culinary regulations, social history, Opava*

Sbírký kuchařských receptů nebývají zrovna obvyklou součástí archivních pozůstatostí historiků a vlastivědných pracovníků. Vzácnou výjimku představuje v tomto ohledu rozsahem nevelký soubor uložený mezi písemnostmi Václava Hauer, dlouholetého profesora na českém gymnáziu v Opavě a neúnavného organizátora českého národního života na širším Opavsku.² Pramen dlouho unikal pozornosti historiků. Neprávem, chtělo by se říci, neboť otevírá jinou, mimořádně zajímavou perspektivu, jíž je možno nabídnout nejen střípky z dějin každodennosti či analytickou sondu z oblasti tzv. food history. Zvolenou optikou lze zejména nahlížet privátní (hodnotový, myšlenkový) svět výrazného reprezentanta národnostně české inteligence. Není přitom podstatné, že autorem zápisů nebyl přímo Václav Hauer, ale že písemnosti náleží k dokladům spojovaným s jeho chotí Růženu (Rosalií).³ Pohybujeme se uvnitř rodiny, na půdě navýsost intimní. Svět konzumovaných pokrmů a jazyk užitý k jejich písemné fixaci, tedy věc ryze soukromá, je prost autostylizace. Václav Hauer jakožto veřejná osoba, s jejímž chováním a postoji byla spojována zcela konkrétní očekávání – to, jak chtěl být on sám vnímán, přirozeně (nevědomky) prolínalo rovněž soukromou korespondencí – chybí. Analogicky dobově rozšířené kuchařské knihy sice sehrávaly kultivací konstrukt „národní“ kuchyně významnou roli v procesu národní emancipace. Jednalo se ovšem o tištěné kuchařské knihy a rady pro uvědomělé hospodyně-vlastenky, tedy o médium cíleně veřejně angažované,

1 Studie byla vypracována v rámci řešení projektu id. č. DG18P02OVV067, financovaného z Programu na podporu aplikovaného výzkumu a experimentálního vývoje NAKI II.

2 Pramen uchovává Zemský archiv v Opavě, fond: Hauer Václav (dále jen ZA Opava, Pz. Hauer), inv. č. 475, č. kart. 11.

3 K autorství podrobněji viz níže.

jež bylo vlajkovou lodí fenoménu nazývaného gastronacionalismus.⁴ Sféra podomácku schraňovaných kulinárních předpisů, o níž ve skutečnosti stále mnoho nevíme, mohla být v mnohém odlišná. Předkládaná materiálová studie chce být příspěvkem do diskuse na tímto způsobem definované téma. Vedle vlastního rozboru nabídne rovněž edici vzácně dochovaného materiálu.

Václav Hauer i jeho žena Růžena rozená Seidlová, s níž udržoval po celý život velmi blízký vztah, pocházeli ze západu, resp. jihozápadu Čech (Hauer se narodil v Křimicích u Plzně v rodině kováře, svatbu s paní Růženu slavil roku 1890 v Sušici). Opava tak pro oba představovala cizí, neznámé prostředí, s nímž však podle vlastních vzpomínek srostli. Ostatně zůstali zde i po roce 1938 a zemřeli krátce po sobě uprostřed druhé světové války roku 1942. Celých 38 a půl roku (v letech 1888–1926) vyučoval Václav Hauer češtinu a klasické jazyky na opavském českém gymnáziu, od roku 1921 do roku 1934 vykonával rovněž správu Zemského archivu slezského, po vzniku Československa byl také na krátký čas jmenován konzervátorem pro památky historické, umělecké a lidové s působností pro oblast (českého) Slezska. Hauer, kterého jeho kolegové, přátelé a žáci označovali nejen za vynikajícího pedagoga, ale především za přesvědčeného vlastence a horlivého buditele (Viktor Ficek o něm ve vzpomínkách z roku 1945 neváhal prohlásit, že byl „v národních věcech nekompromisní“), se angažoval téměř ve všech národnostně českých spolcích. V letech 1905–1912 a 1918–1919 předsedal ve funkci starosty Matici opavské, stál za zřízením české matiční tiskárny, podílel se na zakládání národnostně českých škol na opavském venkově. Po dlouhá léta řídil z pozice redaktora Věstník Matice opavské (budoucí Slezský sborník), jenž se pod jeho vedením proměnil v uznávané odborné periodikum. Ve své vlastní vědecké činnosti se zaměřoval na studie filologické, národopisné, dějepisné a literárně-historické.⁵ O životě paní Růženy se naproti tomu příliš informací nedochovalo. Mimo sbírku kulinárních předpisů se jedná pouze o několik kusů úředních dokumentů osobní povahy (prohlášení o zletilosti vydané okresním soudem v Sušici dne 13. srpna 1890, doklady o dědictví po matce) či o sbírku básní, písní a her pro děti.⁶ Jediným zdrojem informací jsou tak vzpomínky pamětníků, podle nichž měl být vztah obou manželů mimořádně šťastný až idylický. Již zmiňovaný Viktor Ficek shrnul povahu a životní postoje Růženy Hauerové v konstatování, že Václav Hauer měl

4 Významu tištěných kuchařských knih v české literární kultuře a v kontextu českého národního obrození věnovali nedávno ucelenou monografii Milena LENDEROVÁ – Miroslav KOUBA – Aleš KOZÁR – Ivo ŘÍHA, „Spanilost Vaše cizozemcům se líbí...“ *České kuchařské knihy v 19. století*, Červený Kostelec 2017.

5 Životopisné údaje k osobnosti V. Hauera shromáždili zejména Viktor FICEK, *Václav Hauer*, Slezský sborník roč. 43, 1945, s. 60–71; TÝŽ, *Václav Hauer*, Vlastivěda severomoravského kraje – Opavsko, 1963, č. 7, s. 10–11; Lumír DOKOUPIL, *Hauer Václav*, in: Biografický slovník Slezska a severní Moravy 3, Opava – Ostrava 1995, s. 48–49; Kamil, RODAN, *Neslavně slavné narozeniny páně Hauerovy. Článek věnovaný k 80. narozeninám prof. PhDr. Lumíra Dokoupila, CSc.*, Slezský sborník, roč. 113, 2015, č. 2, s. 389–393. Další informace lze načerpat rovněž z prací Jiří ŠÍL, *Vincenc Prasek (1843–1912). Má vůle je mým osudem*, Opava 2010, passim; TÝŽ, *Osudy Knihotiskárny Matice opavské, později akciové společnosti Slezská Grafia v Opavě (1908–1960)*, in: 140 let Matice opavské. Vybrané kapitoly z dějin české národnostní emancipace ve Slezsku, red. Ondřej Haničák – Ondřej Kolář, Opava 2017, s. 83–97; Jaromíra KNAPÍKOVÁ, *Matice opavská. Spolek, osobnosti a národnostní snahy ve Slezsku 1877–1948*, Opava 2007, passim; TÁŽ, *Matice opavská a počátky archivnictví ve Slezsku*, in: 100 let Zemského archivu v Opavě. Sborník příspěvků přednesených v rámci 9. konference archivářů ČR 23.–25. května 2001 v Opavě, Opava 2002, s. 6–20; Zdeněk KRAVAR, *Das Reichsarchiv Troppau. Die NS-Etappe in der Geschichte des Archivwesens in tschechisch Schlesien*, Hamburg 2014, srov. zejména s. 75–76.

6 ZA Opava, Pz. Hauer, inv. č. 472, 473, 474, č. kart. 11.

„u veselé, srdečné choti ... oporu proti všem protivěmstvím a příkořím doby“. Když pak byla paní Růžena v posledních letech života upoutána na lůžko („*trpěla revmatismem*“), její muž se o ni trpělivě a pečlivě staral.⁷

Sbírka kuchařských receptů, která se dochovala v Hauerově pozůstalosti, nevznikla najednou, sestavována byla po delší čas. Přinejmenším u některých záznamů lze přitom předpokládat, že byly zapsány před vznikem samostatné Československé republiky roku 1918. Napovídá tomu např. závěrečná douška dopisu (pag. 1–2) s receptem na ragú, kde pisatelka oznamuje paní Růženě Hauerové, že její syn „*Fanouš stále povídá o kudrnatém chlapečkovi, co byl u nás*“. Kudrnatým chlapečkem je tak nepochybně myšlen jeden ze dvou synů Václava a Růženy Hauerových. Jelikož se pak Václav Alex narodil roku 1891 a Bohumír roku 1898,⁸ lze mít za jisté, že byl nedatovaný list sepsán nejpozději před rokem 1910, spíše však kolem roku 1900, kdy jeden i druhý potomek mohli být v očích pisatelky malými chlapci. Navíc bývá peněžní hodnota coby množstevní ekvivalent surovin vyjadřována v krejcarech, nikoli v korunách. Korunová měna se od svého zavedení v roce 1892 prosazovala jen pozvolna a setrvalé počítání ve zlatých a krejcarech nebylo ještě před první světovou válkou výjimečným jevem.⁹ Rukopisné záznamy kulinárních předpisů si tak Růžena Hauerová začala pořizovat nedlouho po založení samostatné domácnosti s manželem Václavem a přesídlení do Opavy.

Nelze samozřejmě říci, že v rukopise dochovaná sbírka receptů reprezentuje sumu všech pokrmů, které bývaly konzumovány v domácnosti Václava a Růženy Hauerových. Jídelníček byl jistě pestřejší, paní domu bezpochyby znala i recepty jiné – ať již je měla zapsány na dnes nedochovaných listech papíru (to však pouze tušíme), jednoduše si je pamatovala z každodenní praxe, nebo byly součástí tištěných publikací (knižně vydávaných kuchařek, ale např. též publikovaných coby příloha specializovaných časopisů pro ženy). Ostatně zápisky samotné prokazují, že Růžena Hauerová vlastnila přinejmenším některé z četných, obsahově rozdílných vydání oblíbené *Domáci kuchařky* Magdaleny Dobromily Rettigové,¹⁰ a k dispozici měla také „*sbírku vyzkoušených jídelních předpisů pro malou neb větší domácnost*“, kterou pod poetickým názvem *Kuchařka „Lady“* vydala nedlouho před započítím první světové války v Mladé Boleslavi Anastasie B. Seidlová.¹¹ Vytvořit

7 Citace viz V. FICEK, *Václav Hauer*, s. 61–62.

8 V. FICEK, *Václav Hauer*, s. 61, pozn. č. 7.

9 Srov. Jaroslav MORAVEC, *Korunová měna*, in: Peníze v českých zemích do roku 1919, red. Jarmila Hásková, Pacov 1996, s. 101–119; Resp. TÝŽ: *Zavedení korunové měny v roce 1892*, in: Měnové systémy na území českých zemí 1892–1993, Opava 1995, s. 7–14.

10 Srov. k tomu poznámku na pag. 29, že „*dobré marcipánky, zázvoroky jsou v Rettigově knize*“. Již sama Rettigová poskytla „*kuchařku*“ svému nakladateli k volnému využití. Dílo, publikované do roku 1914 v 36 českých a v 10 německých vydáních, bylo obsahově neustále obměňováno. Poslední „*verze*“ tak měly s původní autorskou podobou knihy společné de facto jen jméno Rettigové, které sloužilo hlavně coby marketingové lákadlo. Viz M. LENDEROVÁ, *České kuchařské knihy v „dlouhém“ 19. století. Žánr, gender, národ*, in: *Krajiny prostřených i prázdných stolů II. Evropská gastronomie v interdisciplinárním přístupu*, red. Blanka Jedličková – Milena Lenderová – Miroslav Kouba – Ivo Řiha, Pardubice 2017, s. 165–166.

11 Anastasie B. SEIDLOVÁ, *Kuchařka „Lady“*, Mladá Boleslav 1913. Mohlo by se ovšem jednat i o přílohu populárního časopisu *Módní svět*, jenž vycházel v letech 1875–1935. Název přílohy, jež obsahovala mimo jiné též rady hospodyním pro domácnost, byl totiž rovněž *Lada*. V roce 1927 došlo k transformaci, v jejímž rámci byl *Módní svět* spojen s přílohou *Lada* v jeden celek, který poté vycházel pod názvem *Lada-Módní svět: týdeník inteligentních žen*. Viz k tomu Kristýna ŠROLOVÁ, *Časopis „Módní svět“ a jeho příloha „Lada“ v kulturně-historickém kontextu* (nepublikovaná diplomová práce, Ústav etnologie Filozofické fa-

si určitější představu o chuťových preferencích rodiny Hauerovy a o náročnosti, pokud šlo o suroviny užívané při přípravě jídel, však pramen přece jen umožňuje.

Je potřeba poznamenat, že charakter sbírky receptů z pozůstalosti Růženy Hauerové rozené Seidlové prozrazuje určení pro zkušenou hospodyni. Většina záznamů je poměrně stručná, svou podstatou se jedná o soupisy ingrediencí nutných k přípravě jednotlivých pokrmů, penzum informací o způsobech a postupu jejich přípravy je přitom zpravidla minimální. Ačkoli samozřejmě i zde se najdou výjimky – pokud bylo třeba, např. z důvodu malé obeznámenosti kuchařky s daným druhem pokrmu, býval popis přípravy obsáhlejší. Příkladem sice extrémním, ovšem dobře ilustrujícím výše řečené, budiž lakonická noticka „*vím jak*“, v níž pisatelka shrnula vše podstatné, co si potřebovala poznamenat o přípravě citronové omáčky.¹²

Podstatnou část dochovaného souboru tvoří recepty na sladká jídla. Jedná se zejména o nejrůznější moučné pokrmy – koláče, koláčky, buchty, záviný, bábovky, různé druhy koblih, žemlovky apod. Nechybí ovšem ani výrobky plněné sladkými krémy, cukroví typu rohlíčků, tyčinek, věnečků a trubiček, samostatnou kapitolu pak tvoří nejrůznější dorty včetně čokoládového Sachrova dortu, oblíbené pochoutky původem z Vídně. V několika případech autorka zápisů cítila potřebu uchovat paměť na regionální původ pokrmů – višňový koláč tak byl výslovně „*moravský*“, poznačila si však také recept na místní specialitu ze severu Čech, totiž na „*kornoutky z Loun*“.¹³ Sladké pokrmy bývaly plněny krémy a nádivkami, tvarohem nebo ovocem upraveným na nejrůznější způsoby. Ke slovu přicházely kultivované i lesní odrůdy, povětšinou vypěstované v širším zázemí Opavy – jejich výčet zahrnuje jádroviny (jablka a hrušky), peckoviny (třešně, višně, švestky, meruňky, ryngle) i drobné ovoce typu malin, jahod, rybízu, angreštu, borůvek, šípku a brusinek. Ostatně postupů na výrobu ovocných šťáv, marmelád, povidel, kompotů a sladkých či např. kyselých zavařenin, včetně návodů na přípravu nálevů a blanšírovacích roztoků s cukrem či octem, lze v prameni nalézt rovněž celou řadu. Nepostradatelnou součástí receptů na sladká jídla se často stával mák a ořechy, především mandle (sladké, hořké, loupané), ale i lískové oříšky.

Recepty na kynuté moučné výrobky dokládají výrazné proměny technologie přípravy pokrmů, k nimž docházelo ve druhé polovině 19. a v první polovině 20. století vlivem postupující industrializace a urbanizace středoevropských společností.¹⁴ Jednalo se především o nejrůznější průmyslově vyráběné konzervační přípravky a přísady podporující kypření těsta, resp. upravující současně jeho konzistenci i chuť výsledného produktu. Mezi recepty se tak objevují vedle tradičně připravovaných bábovek či buchet rovněž jejich ekvivalenty vyrobené „*s práškem*“. Šlo o kypřící prášek, s jehož pomocí dosahovala paní Růžena nadýchanějšího těsta a současně si usnadňovala a urychlovala jeho vykynutí. K dosažení kýženého výsledku užívala tzv. vinného kamene (draselná sůl kyseliny vinné

kulty Univerzity Karlovy), Praha 2010, s. 35, 69–82. Paní Růžena si „*z Lady*“ poznamenala recepty na oranžovou polevu na dorty (pag. 7) a na „*tvarohový dobrý koláč*“ (pag. 25).

12 Viz pag. 36.

13 Viz pag. 16, 24.

14 Srov. především Hans Jürgen TEUTEBERG, *Zrození moderního konzumního věku. Změny ve stravování po roce 1800*, in: Jídlo. Dějiny chuti, red. Paul Freedman, Praha 2008, s. 233–261. (Překlad anglického originálu *Food. The History of Taste*, jenž byl vydán roku 2007.); Hans Jürgen TEUTEBERG – Günter WIEGELMANN, *Der Wandel der Nahrungsgewohnheiten unter dem Einfluß der Industrialisierung*, Göttingen 1972.

zvaná *cremor tartaro*, paní Růžena ho ovšem psala ve zkomolené formě *cremor tantari* nebo *cremon tantary*, označovala ho však rovněž německým slovem *Weinstein* či českým souslovím *vinný kámen*¹⁵ a sody (chemicky se jednalo buď o jedlou sodu, tedy hydrogenuhličitan sodný, který paní Růžena pojmenovávala dobově rozšířeným triviálním termínem *Gran Natron* či jen zkráceně *Natron*, nebo o kalcinovanou sodu, uhličitan sodný, evidovanou v prameni pod specifickým termínem *Kohlensaueres-Natron*),¹⁶ resp. jejich směsí, které bývaly pro potřeby Hauerovy domácnosti nakupovány u opavských lékárníků.¹⁷ Při zavařování kompotů našel coby komerčně dostupná konzervační látka uplatnění tzv. *Salicyl* či *Salicylpulver*¹⁸ a užití došla v kuchyni paní Růženy taktéž rychlosůl (dušičnan draselný, označovaný opět chybově psaným německým termínem *Schnelsalz*).¹⁹

Při přípravě masitých pokrmů našlo v domácnosti Růženy Hauerové uplatnění zejména hovězí, resp. telecí maso (nejčastěji bez přívlastku, občas však s bližší specifikací – mozeček, kýta, svíčková, šūs neboli roštěnec, jazyk). Často však bylo kulinárně upravováno rovněž maso vepřové (mimo jiné kotlety a svíčková), nechyběla ani drůbež (kuřata, husí játra). Vedle syrového masa se objevovalo také maso konzervované uzením (uzené maso, špek) nebo dušením (šunka). Zvěřina očekávatelně na tabuli rodiny středostavovského intelektuála absentovala.²⁰ Úprava masitých pokrmů byla dle dochovaných receptů rozmanitá, uplatnění došlo pečení, vaření i dušení ve vývaru nebo víně, nejednou kombinovaně. Objevuje se aspik i výroba domácích paštik. Václav Hauer si pochutnával na šunkoflecích, jeho žena však servírovala rovněž přírodní řízek z nejjemnější části telecí kýty, tzv. frikandó, či ragú. Pokud jde o ryby, převažovaly místně dostupné sladkovodní druhy jako pstruzi, štiky a úhoři. Mořské importy zastupovali sledi (v podobě slanečků), širokého uplatnění v kuchyni paní Růženy došly dobově oblíbené sardele – především jakožto osobité „dochucovadlo“, neboť nejrůznější sardelové pasty a másla obvykle sloužily k zvýraznění či „dokořenění“ chuti řady masitých jídel. Rodina českého gymnaziálního profesora, jehož hmotné zabezpečení i kariérní vyhlídky v převahou německo-jazyčném městě neodpovídaly beze zbytku původním představám,²¹ si ovšem čas od času neodepřela ani kapku luxusu v podobě kaviáru nebo sušených lanýžů vařených ve víně, kteří tvořili komponent delikátní paštiky servírované v máslovém těstě.

Mezi ingredience, bez nichž se neobešla příprava masa a omáček k masitým pokrmům, patřila zelenina. Paleta druhů zpracovávané zeleniny byla poměrně standardní – vedle

15 Viz recepty na pag. 17 a 18. Srov. alespoň dostupné online: https://cs.wikipedia.org/wiki/Vinný_kámen [cit. 29. 7. 2020].

16 Viz recepty na pag. 17 a 18. Termín „*Natron*“ je v německo-jazyčných oblastech dodnes živý, a to i v komerční sféře. Samotné slovo „*Natron*“ lze do češtiny překládat jako soda bikarbóna.

17 Srov. k tomu poznámku „*V lékárně jen říci prášek do buchy, už vědí*“ (pag. 4).

18 Viz pag. 8, 10. *Salicyl* byl ovšem znám delší čas, jak srov. např. Georg FRANCK de FRANCKENAV, *Flora Francica Rediviva oder Kräuter-Lexicon, worinnen der vornehmsten Kräuter, Bäume, Blumen und Wurtzeln etc. unterschiedliche Nahmen, Temperamenta, Kräfte, Nutzen, Würckungen und praeparata gründlich beschrieben werden*, Leipzig 1728, s. 500–501. Jeho masovější užití v kuchyňské praxi však podle všeho přišlo teprve s érou průmyslové a agrární revoluce.

19 Viz pag. 29.

20 Zaječí maso (*zbytky od zajíce*) pomleté spolu s játřou a vepřovým nebo telecím masem do paštiky je pověstnou výjimkou potvrzující pravidlo (viz pag. 34).

21 Ještě roku 1908 se Václav Hauer pokoušel, dle svých vlastních slov, polepšit si postupem na ředitelské místo v moravském Zábřehu. Viz vzpomínky Václav HAUER, *Všelicos z let studentských a učitelských*, in: 1883–1923. Památník českého gymnasia v Opavě, Opava 1923, s. 44.

cibulové (cibule, česnek), kořenové (mrkev, petržel, celer, ředkev) a košťálové zeleniny (květák, zelí) se objevují okurky, hrách nebo špenát. V případě okurek a zelí se setkáváme rovněž s jejich naloženými zkvašenými variantami. Brambory, označované občas hovorovým výrazem *zemčata*,²² patřily spolu s rýží a knedlíky mezi oblíbené přílohy (včetně bramborového salátu či majonézových salátů obecně), nejednou však představovaly hlavní chod, např. ve formě nákyků či zapečených brambor se šunkou.

Na opavském trhu přelomu 19. a 20. století nechybělo tzv. koloniální zboží, jehož doprava se díky převratným strukturálním změnám v komunikaci (parníky, železnice, moderní silniční síť, nové možnosti uskladnění, potravinové burzy) a propojením světa systémem mezinárodních obchodních smluv usnadnila a zefektivnila. Městským středním vrstvám se tak stalo cenově dostupným tropické i subtropické ovoce, čokoláda vyráběná z kakaových bobů nebo káva, která rychle vytlačovala starší druhy povzbuzujících nápojů.²³ Také v rodině Václava a Růženy Hauerových se vcelku běžně konzumovaly citrony a pomeranče, jejichž šťáva a kůra navíc sloužila při vaření jako dochucovadlo. Káva se pila, mletá kávová zrna se však používala rovněž při přípravě sladkých moučných jídel (typicky dortů a nákyků). Míru oblíbenosti tohoto hořkého povzbuzujícího nápoje dokládá mimoděk např. recept na „*rychlý koláč ke kávě*“ či samozřejmost, s níž se coby jednotka objemu v dochovaných receptech objevuje „*kávová lžička*“. Vznik racionalizovaného potravinářského průmyslu a zevšeobecnění pěstování brambor vedl v Evropě k nárůstu konzumace lihovin.²⁴ I paní Růžena si zapsala recepty na výrobu několika druhů rumu z komerčně dostupných rumových esencí (uchovávala si rovněž reklamní brožurku jihlavského výrobce likérových a rumových trestí), různé kořeněné likéry a punče si však připravovala rovněž vlastními silami. Václav Hauer se řadil mezi vášnivé vyznavače kouření. Ostatně postava zachycená z profilu v klobouku a kabátě s plnovousem a cigárem, kterou někdo (snad) z členů rodiny načrtnul tužkou na jeden list s recepty, možná představuje právě pokus o Hauerovu podobenku.²⁵ Je tak pravděpodobné, že káva, tabák, jemný likér a sladké pečivo dotvářely u Hauerů představu o rodinné pohodě.

Z tuků bývalo v kuchyni paní Růženy používáno máslo, sádlo i oleje (vedle olivového např. též aromatizované oleje kmínový nebo citronový), dochované recepty přitom dokládají výraznou preferenci olejů a zejména másla na úkor sádla. Samosběr hub, typický pro venkovskou kuchyni, se ve středostavovské měšťanské domácnosti Václava a Růženy Hauerových neuplatnil – informování jsme toliko o zpracovávání komerčně pěstovaných žampionů.²⁶ Jídla se dochucovala solí, octem, cukrem (včetně cukru vanilkového) a dnes již pozapomenutým řepným sirohem. Klíčová role zde ovšem připadala koření, jehož podstatná část náležela k druhům importovaným na lokální trhy z geograficky odlehlejších oblastí, nejednou ze zámoří. Mimo jalovčinek, majoránky a zelené petrželky

22 Stalo se tak pouze v jednom receptu. Viz pag. 25. K výrazu „*zemčata*“ srov. Marie KORANDOVÁ, *O českých nářečních názvech pro brambory*, Naše řeč, roč. 45, 1962, č. 5–6, s. 181–192.

23 H. J. TEUTE BERG, *Zrození moderního konzumního věku*, passim. Rozvinutou kavárenskou kulturu v Opavě přelomu století se zabývala J. KNAPÍKOVÁ, *Nad šálkem kávy. Příběhy opavských kaváren 1789–1989*, Opava 2018.

24 H. J. TEUTE BERG, *Zrození moderního konzumního věku*, s. 236–237.

25 Viz pag. 3. Dle dobových svědectví však kouřil Václav Hauer pravidelně lulku neboli čibuk, jak srov. V. FICEK, *Václav Hauer*, s. 62; K. RODAN, *Neslavně slavné narozeniny paně Hauerovy*, s. 393.

26 Komerční pěstování žampionů se úspěšně šířilo od 80. let 19. století. Viz H. J. TEUTE BERG, *Zrození moderního konzumního věku*, s. 244.

používala paní Růžena pepř, nové koření, hořčici, hřebíček, skořici, vanilku, muškátový květ, kmín, koriandr, zázvor, tymián, kardamon, bobkový list, rozinky nebo kapary, tedy nasolená či v láku naložená nerozvinutá poupata keře kapary trnité, jimž se u Hauerů říkalo *kaprlata*.

Pramen je zajímavý rovněž z hlediska jazykového. Ačkoli lze pokrm v obecné rovině označit za jeden z výrazových prostředků (nejen) české národní emancipace, obsahuje vedle dobově módní „*kuchyňské franštiny*“, která více než co jiného demonstrovala inspirativní sílu francouzské gastronomie,²⁷ značné množství germanismů či celých z němčiny převzatých slov a slovních spojení. Nálev užívaný při zavařování je tak důsledně označován termínem *Leiterzucker*, *Leiterzucker* nebo prostě *Leiter*.²⁸ Roztoky na blanširování jsou podle svého složení (s octem, resp. s cukrem) pojmenovávány pomocí výrazů *Blanchirzucker* (dokonce v počeštěné formě *blanšcukr*) a *Blanchireessig*. Nejde však jen o nálevy a pomocné kuchyňské látky, jak to bylo patrné v případě sody a vinného kamene, kdy převládající německojazyčná terminologie snad odrážela skutečnost, že se Růžena Hauerová pravděpodobně dostala do kontaktu se zmíněnými průmyslově vyráběnými novinkami teprve v Opavě, kam se přestěhovala až po sňatku s Václavem Hauerem roku 1890, a tedy v třidvaceti letech. V dominantně německé Opavě byly totiž dané látky k máni (nakupovala je, jak víme, např. u místních lékárníků) pod německými názvy. Německé tituly nesla naopak celá řada běžných receptů, lze se setkat s výrazy jako *Pischinger Torte*, *Geschüttelte Weichseln*, *Veichsel Koch*, *Mehlspeis*, *Semelkoch*, *Pumpenikel*, *Waffeln*, *Saftbraten* nebo *Rostbraten*. Jistě nešlo o náhodu, německá pojmenování měla v životě rodiny Hauerovy své pevné místo. Nepochybně se jednalo o doklad měkkého vyzářování opavského kulturního milieu, což naznačuje, že národnostní příkopy nemusely být, zvláště když se jednalo o svět společně sdílených hodnot, nepřekročitelné. Ostatně familiární pojmenování „*maminčin Mehlspeis*“ ukazuje na známý fakt, že v hovorovém jazyce (obzvláště na národnostní hranici, kde žili i rodiče paní Růženy) nebylo užívání germanismů záležitostí neobvyklou, a to navzdory jazykovému puritánství intelektuálů, mezi něž bychom snadno mohli zařadit rovněž gymnaziálního profesora češtiny a klasických jazyků Václava Hauera.

Společně s věcným obsahem analyzovaných zápisů, tedy s vlastními recepty, nám tak i tato stránka věci ukazuje českého vlastence, jenž ve slezských poměrech platil za uvědomělého národního buditele, v poněkud odlišném světle. S jistou dávkou zjednodušení lze říci, že konzumovaná jídla i užitý jazykový kód navozují v prvé řadě představu domácnosti reprezentanta středostavovské inteligence, v podstatě plnohodnotně integrovaného člena opavské měšťanské společnosti, pro něhož bylo národnostní hledisko důležitou, nikoli však jedinou identitotvornou hodnotou. Kuchyně Václava a Růženy Hauerových nebyla tvrzí česky nacionálních tradic, dochovaný soubor receptů ukazuje na nadregionální životní styl středoevropského měšťanstva. Vedle příslušnosti k entitě národní, která

27 K pronikání francouzského kulinářského pojmosloví srov. Irena ŠTĚPÁNOVÁ, *Kuchařská škola Domácnost. Vaření jako (národní) umění a věda*, in: *Krajiny prostřených i prázdných stolů II.*, s. 222–229 (viz zejména s. 227). V textech receptů lze narazit na výrazy *consommé* (psáno *konsumé*) označující silný hovězí vývar, vinné šodó (psáno *chaud* či *schaud*), přírodní telecí řízek *fricandeau* (psáno *frikando*) nebo např. na v češtině zdomácnělé sloveso *garnýrovat* (psáno *karnírovat*), rovněž francouzského původu, jimž se mělo na mysli specifické zdobení pokrmů.

28 Z orig. německého *Läuterzucker* (*Leiderzucker*, *Leiterzucker*). Viz Julie SICKHA, *Kochbuch. Speisen wie zu Kaisers Zeiten*, Hrsg. von Hartmut Bossel, Nordstedt 2016, s. 418.

obyvatele Opavy přelomu 19. a 20. století dělila na dva tábory s protichůdně definovanými ambicemi, to tak byla právě příslušnost k sociální vrstvě, jež naopak měla nezanebatelný potenciál oba tábory zájmově sblížovat. Tedy ne(jen) Čech či naturalizovaný český Slezan, ale reprezentant svou podstatou liberální měšťanské středostavovské kultury byl Václav Hauer a spolu s ním i jeho paní.²⁹ Recept na chutný *maminčin Mehlspais* je v tomto kontextu banalitou pouze zdánlivou. Můžeme ho totiž vnímat i jako doklad skutečnosti, že – navzdory povinně veřejně deklarované, národnostně podbarvené distanci – existovala ve sféře každodenního lidského stýkání atmosféra vzájemného respektu a ovlivňování. Bezpochyby nejen uvnitř opavského mikrosvěta.

Ediční poznámka

Ediční zpřístupnění sbírky kuchařských receptů z písemné pozůstalosti opavského gymnaziálního profesora Václava Hauera, resp. jeho manželky Růženy Hauerové rozené Seidlové se v obecné rovině řídí aktuálně platnými metodickými pokyny pro vydávání novověkých archivních pramenů, jak je formuloval kolektiv autorů pod vedením Ivana Šťovička.³⁰ Konkrétní postup při transkripci originální pramenné předlohy byl přitom veden snahou zasahovat do textu pokud možno co nejméně, aby tak např. nedošlo k setření hojně se vyskytujících prvků hovorového jazyka. Současné pravopisné normě byla podřízena zejména interpunkce, ostatně interpunkční znaménka v předloze často absentovala. S ohledem na lepší srozumitelnost bylo také směrem k dnes platné ortografii upravováno psaní hlásek „s“ a „z“ (typicky se to týkalo např. výrazů „s toho“ → „z toho“, „skyne“ → „zkyne“, „jížka“ → „jíška“ apod.), občas bylo ze stejného důvodu třeba upravit mezeru mezi slovy („do vnitř“ → „dovnitř“). Naproti tomu byly ovšem ponechávány promiskue se vyskytující varianty slov „žloutek“, „žloudek“ apod. coby projevy obecného jazyka. Jednotlivé recepty byly nejspíše opisovány z různých předloh – vedle tištěných kuchařských knih či jinak publikovaných receptů je třeba počítat s podomácku sestavovanými rukopisnými „sbírkami“ receptů, jejichž znění mohlo být, jak to dokládá první z listů editovaného souboru, prostředkováno rovněž korespondenčně. Tato skutečnost se následně promítla do rozdílů ve stylistice a gramatice zápisů, typicky např. při konstrukci infinitivu ve střídavém užívání přípon „t“ a „ti“ (tedy např. „vařit“ i „vařiti“).

Dominantním jazykem editovaného souboru pramenů je čeština (přibližně) konce 19. a první třetiny 20. století, k níž jen ojediněle či spíše nahodile přistupuje němčina – německy jsou v textu psány de facto jen dílčí názvy, ať již receptů či některých specifických komodit. Jazyku odpovídalo, jak tomu bývalo zvykem, rovněž užitě písmo.³¹ Zatímco české texty jsou psány velmi zběžným humanistickým písmem, pro záznam německo-jazyčných výrazů sloužilo německé novogotické písmo. Lze říci, že němčina, resp. grafický záznam německých výrazů, činila pisateli jisté obtíže, německá slova ne-

29 Dle Jiřího Šíla byl V. Hauer politickým přesvědčením mladočech. Viz J. ŠÍL, *Vincenc Prasek*, s. 116.

30 Viz Ivan ŠŤOVIČEK a kol., *Zásady vydávání novověkých historických pramenů z období od počátku 16. století do současnosti. Příprava vědeckých edic dokumentů ze 16. – 20. století pro potřeby historiografie*, Praha 2002, zejména s. 57. Dále srov. např. autorovy průběžně publikované metodické úvahy a diskusní příspěvky, které se nedávno dočkaly souborného vydání pod názvem I. ŠŤOVIČEK, *Ediční teorie a metodika. Sborník autorových textů vydaný k jeho životnímu jubileu*, Praha 2008.

31 K symbolické roli písma srov. Miroslav KOUBA, *Mezi švabachem a latinkou. Symbolika písma česky psaných kuchařských knih v sémiotických interpretacích národního obrození*, in: *Kultura psaní v dějinách*, ed. Ladislav Někavil, Pardubice 2016, s. 223–242.

bývají obvykle správně napsána. Vedle osobního rukopisu, jenž s postupem let prochází u každého jedince určitým vývojem, jsou to tak právě poklesky vůči české gramatice (včetně rozdílného psaní vokálů „i“ a „y“) a chybovost zápisů německo-jazyčných výrazů, co identifikuje pisatele – vlastního tvůrce editovaného pramenného souboru – s osobou Růženy Hauerové.³² Její manžel Václav Hauer na opavském českém gymnáziu vyučoval vedle klasických jazyků rovněž češtině, navíc za svého pedagogického angažmá v Uherském Hradišti učil také němčinu,³³ lze proto oprávněně předpokládat, že by se ve svém písemném projevu pravopisných chyb spíše vystříhal.

Zamýšlené pořadí dochovaných listů, pokud měl soubor vůbec kdy nějakou celistvě pojatou, logicky budovanou vnitřní strukturu, není v současné době zcela nesporné. Výjimku představují pouze případy, kdy zápis jednoho receptu pokračoval z prostorových důvodů kontinuálně na další (protější) stránce. Výsledná podoba „sbírky“ je proto do značné míry autorským vkladem editora-archiváře, jenž se pokusil, při respektu k rozdílným rozměrům, barvám (bílá, zelenomodrá, žlutá) atp. použitého papíru, jednotlivé stránky seřadit dle převládajícího obsahu (sladká moučná jídla, slané masité pokrmy apod.). Paginace editovaného souboru je proto rovněž sekundární, provedena byla ze strany editora-archiváře až v průběhu edičních prací.

Šikmé závorky // v textu edice označují počátek příslušných pagin z editovaného originálu. Hranaté závorky [] vydělují vizuálně všechna místa, která lze označit za autorský vklad editora. Typicky se jedná o rozvedené zkratky. Hranaté závorky se třemi tečkami [...] znázorňují nečitelná místa textu. Latinské příslovce (*sic*) upozorňuje na grafické a gramatické chyby, jichž se dopustila pisatelka originálu („nn“ namísto „mn“, chyby v psaní i / y apod.). Tučným písmem jsou vysázeny uvozující názvy pokrmů – ty v rukopisné předloze reprezentuje zpravidla podtržení rovnou čarou či vlnovkou. Edice je vybavena standardním vědeckým aparátem, přičemž poznámky jsou v zásadě dvojího druhu: jazykové poznámky reflektující problematiku transkripce a poznámky vysvětlující, v nichž bývá (pokud se tak nestalo v textu studie) blíže vysvětlena použitá terminologie a názvy potravinářských produktů.

S ohledem na různost psacích látek, resp. jejich barev, neboť se ve všech případech jednalo o papír, psacího materiálu (text je psán buď inkoustovým perem, nebo obyčejnou tužkou) a konec konců i formálních znaků (dopis, resp. zápisky a opisy) lze rozlišit celkem čtyři „části“ editovaného pramenného souboru:

1. Samostatně stojící lístek bílé barvy o rozměrech 113 x 175 mm, popsán oboustranně inkoustem, obsahuje celkem jeden kuchařský recept (pag. 1–2).
2. Dvojlist světle zelenomodré barvy o rozměrech 169 x 208 mm, popsán inkoustovým perem, pravá spodní část prvního listu je uštěřena, aniž by byl nějak narušen text (ten tak byl na list napsán až po odstřížení chybějící části), obsahuje celkem 28 receptů (pag. 3–6). Přes popsané listy jsou vyvedeny jednoduché kresby obyčejnou tužkou: mužská postava v klobouku a kabátě s plnovousem a cigárem (snad podobizna Václava Hauera), domy a domečky s postavami obyvatel, rostliny, hrnky).

32 Rozborem písma a s ohledem na věcný obsah textů připsala Růženě Hauerové sbírku receptů rovněž J. Knapíková, která příslušný fond uspořádala. Viz J. KNAPÍKOVÁ, *Václav Hauer 1867–1942. Inventář*, Inventáře a katalogy Zemského archivu v Opavě, Opava 2002, s. 6.

33 Srov. alespoň V. FICEK, *Václav Hauer*, s. 60–61, 63.

3. Soubor papírových dvojlistů žluté barvy o rozměrech 169 x 210 mm, které jsou – s výjimkou přípisů na spodní části pag. 11 – popsány obyčejnou tužkou. Obsahuje celkem 217 kuchařských receptů (z nich jeden záznam byl zneplatněn přeškrtnutím) a dva technické předpisy týkající se přípravy roztoků na škrobení pánských košil (pag. 7–38). Dvojlisty vznikly rozřezáním a přeložením archů o rozměrech 339 x 418 mm. Tuto skutečnost přesvědčivě dokládá jeden nedůsledně rozřezaný exemplář.

4. Samostatně stojící list bílé barvy o rozměrech 210 x 339 mm, popsán inkoustem jen z jedné strany (s přípisky obyčejnou tužkou, jež se týkají převodu měrných jednotek hmotnosti – lotů na gramy, resp. dekagramy), obsahuje celkem dva kuchařské recepty (pag. 39).

Vedle rukopisných receptů je součástí analyzované inventární jednotky rovněž tištěná komerční brožurka jihlavské firmy *Mag. Pharm. A. Suchomela nástupci (velkovýroba trestí na čajový rum, punč i jemné likéry, koncesov. drogerie a hlavní sklad fotografických potřeb i pomůcek, Jihlava na Moravě ve Špitálské ulici číslo 7)*. Brožura obsahuje recepty na *Suchomelův čajový rum pro domácnost* (s jamajskou rumovou trestí Suchomelovou) a *dalších několik praktických předpisů*: alpský likér bylinný, ananasový likér, alpský likér z trestě, likér benediktinský, likér kakao (čokoládový), hořká žaludeční, hruškový likér, chartreuse, kmínka alašová, marasquino, ořechová, pomerančová, punč ananasový, puškvorcová, likér růžový, vanilkový likér, větrová, višňovka a zázvorová. Každá z receptur obsahuje výčet ingrediencí, jejichž jádro očekávatelně tvoří konkrétní druh trestě vyráběné výše zmíněnou firmou *Mag. Pharm. A. Suchomela nástupci* s cenou v československých korunách. Spolu s rukopisnou sbírkou receptů jsou ve fondu pod shodným inventárním číslem uloženy celem dva identické exempláře tohoto tištěného sešitku o rozměrech 118 x 149 mm. Obsah reklamní tiskoviny nebyl v předkládané studii editován.

V prameni se objevuje několik druhů měrných jednotek, s jejichž pomocí se specifikovalo požadované množství surovin – v praxi šlo o jednotky váhy a o jednotky objemu. Dominuje moderní metrický systém (gram, dekagram a kilogram coby jednotky váhy, litr a decilitr coby jednotky objemu). Nechybí však ani zvykové koflíky, žejdlíky, štamprle a lžíce. Při záznamu hmotnosti navíc velmi často přichází ke slovu terminologie z doby před zavedením metrické soustavy měř a vah – libry a (především) loty. Na pag. 39 se pisatelka obyčejnou tužkou pokusila ujasnit si převody mezi starým a novým měrným systémem, když 8 lotů definovala jako váhu o 14 dkg a 3 g (ovšem v témže textu odhadla 8 lotů másla na 13 $\frac{3}{4}$ dkg a 8 lotů tlučeného cukru na kulatých 12 dkg), na pag. 28 pak 10 dkg ztotožnila se 6 loty.³⁴

Edice

/pag. 1/ **Ragů.**

Na 6 p[orcí] se 1/4 kg stud[eného] telecího masa rozseká drobně (též zbytky pečení neb z masa kuřecího).

Dá se na máslo cibulka drob[ně] sekaná dusit (zpečít) a to maso se tam vsype.

34 Antonie Dušánková připojila ke svému vydání *Domácí kuchařky* Magdaleny Dobromily Rettigové „*Tabulku měř a vah*“, v níž 1 libru určila coby 512 g a 1 lot coby 16 g (1 libra pak odpovídala 32 lotům). 1 žejdlík se převáděl na 0,48 l. Viz Antonie DUŠÁNKOVÁ, *Magdaleny Dobromily Rettigové Domácí kuchařka*, Praha 1922.

Na druhý kastrol se dá do másla zase cibulka dusit, ale zrůžovět ne, přidá se asi 3 malé lžičky mouky, udělá se skoro bílá jíška, přileje³⁵ se koflík sladké smetany (nechá se to slabě převarit, aby byla řídká kašička) a smíchá s masem.

Utře se sardelové máslo (2 sard[ele], 5 dkg másla), přimíchá do té masy a nechá dusit.

Vezmou se mušle, naplní, posypou žemličkou, trochu pomastí, a než se nese polévka na stůl, dají se do rozpálené trouby zrůžovět. Přidá se k nim citron.

/pag. 2/ Nechte si chutnat! Všichni tento předkrm chválili. Až zase přijedete, udělám francouzské brambory – ty jsou také znamenité. Mějte se krásně a brzy pište! Vřele Vás líbá všechny i za děti Vaše Božena.

Fanouš stále povídá o kudrnatém chlapečkovi, co byl u nás.

/pag. 3/ **Máslový koláč:** 24 deka mouky, 14 deka másla a 7 dek[a] jenného (*sic*) cukru a 2 žloutky se na vále promíchá a trochu osolí. Z těsta udělá se koule, dá se na plech a hned se rozválí do kulata jako talíř. Dá se do trouby do růžova pect. Upečený nechá se vystydnout a dá se do poleje krémem, dá do trouby oschnout.

Krém: Ze 6 vajec hodně hustý sníh, do toho se zamíchá asi 4 lžice jemného cukru s vanilkou.

Bramborový nákyv závin: Vezme se asi 10 bramborů vařených, roz[s]trouhají se a zedělají se 2 vajíčky, osolí a přidává se pomalu mouky, aby bylo vláčné těsto. Potom se rozválí asi na silné stéblo, máslem pomastí a posype smaženou žemlí a drobně posekanou šunkou, zase trochu pomastí a nyní se zabaluje a vždy nové zavinutí se přimáčkne, aby nezůstali (*sic*) mezery. Do velkého hrnce dá se vařit voda, teď se veme servít, vypere se ve studené vodě, pomastí a nyní se závin stočí a kolečka a uvnitř pomastí, aby se neslepil, a dá do servítu, zaváže a puští do vody. 1 hod[inu] se vaří. Uvařený nakrájí a posype smaženou žemlí.

Piškotová bábovka bez prášku: 6 žloutků, z 1 citronu šťáva a kůra, 1/2 hod[iny] třít. Přidá se 1/4 kg cukru, 1/4 kg mouky a ze 6 vajec sníh.

Karfiol s máslovou omáčkou: V slané vodě uvařený poleje se omáčkou. Na kus utřen[ého] másla přimíchá se 2 lžice mouky a vleje se horká hovězí polévka a při prudkém ohni se stále míchá, až se³⁶ karfiol uvaří.

Špenát, jak špejchne, prolít studenou vodou, zůstane zelený.

/pag. 4/ **Vaječný punč:** 6 žloutků (pro 9 osob), 3 lžičky cukru se dohrom[ady] tře, 1/2 žejdlíka slad[ké] smetany se dá s tím na plotnu a kverlá jako šodó, 1/3 vanilkového punče a 1/3 rumu. To se dá do uvařené směsi, zamíchá a dá do koflíků.

Bábovka s práškem: 1/2 libry másla, 1/2 lib[ry] cukru, 8 žloutků, 8 hořkých mandlí, pár slad[kých] sesekaných mandlí, z 1/2 citronu kury, 3/4 žejdlíku smetany, 1 libru mouky, se lehce a poznenáhle přidává, z 8 bílků sníh, za 10 krejcarů prášku (z lékárny prášek do buchet) 3/4 hod[iny] nechat pect. Máslo i ostatní se stále tře. Z polovice do mé formy.

Jemný třešňový Mehlspis: 15 dek[a] cukru, jemně roztluč[ený] řebíček, skořice, 2 tabulky čokolády, 7 dek[a] rozetř[ených] mandlí, 4 žloutky, 1 roz[s]trouhaná žemle, ze 4 vajec pevný sníh, 1/2 [hodiny] třít vše dohromady, vlít do formy, nandat třešně.

Nadívané vejce: Vařené vejce natvrdo se rozkrojí, žloutek se vyndá. Utře se kousek másla, sardele, ro[z]seká šunka, trochu housky a vajíčko se vyplní, polije kapkou polévky

35 Nejprve psáno „přij...“, poté opraveno na „přileje“.

36 Původně psáno „a“, upraveno nadepsáním do podoby „a²set“.

a posype žemlí a dá trochu do trouby dusit, až houska zarůžový (*sic*). Pak se vyndá, posype petrsečkou a kápne se citr[onová] šťáva.

Karnírovat rýži kopečky: Doprostřed krév neb smaženou žemličku neb křížem na rýži mrkev, za kopeček rýže fetvičku nakrojenou.

Tvarohový nákyp: 1/2 másla, 1/2 lib[ry] mouky, hroudu cukru a 1 vejce, to je těsto. Netře se, nechá se 1 hod[inu] stát. Pak se rozdělí na 2 díly, udělají se 2 placičky tenké. Do vymazaného plechu neb formy se položí, ta nyní se dá na ni rozdělaný tvaroh a na vrch zase plachta. Pak se peče.

Nákyp s citronovou šťávou: 7 žloutků se rozetře s 1/2 libry cukru a pak se přidá 1/4 libry rozemletých slad[kých] mandlí. Pak Ro[z]sekaná kůra z 1/2 citronu a z celého šťáva. Pak se dá 1 rozemletá houska. Nyní se to 1/2 hod[iny] tře. Sníh se dá z těch 7 vajec, až když se dává do trouby. Nechá se pect asi 1/2 hod[iny]. Forma se vymaže máslem a vysype houskou. Když se dá na stůl, přidá se k němu malinová šťáva, neb poleje sádlem.

/pag. 5/ **Oříškový dort:** 14 deka roz[s]trouhaných oříšků, 14 deka cukru, 5 žloutků, 5 zrněk roztlučené kávy, tře se 1/2 hod[iny] a přidá se ze 4 bílků sníh. Forma vymaže se máslem a upekou se dva koláče. Ze 1/4 l[itru] smet[any] dobré utluče se pěna a vmíchá se do ní zvolna malý šálek silné, hodně slazené kávy. Dort se spojí, pěnou políže, dá se hodinu k ledu.

Oříškový koláč: 14 deka másla, 14 deka mouky se s troškou cukru rozdrobí 1 d'oulek s troch[o]u vody rozkloktá, potom se ta mouka na vále tím zadělá a trochu vypracuje, těsto se na 2 díly rozdělí a na nůž silně rozválí. Jeden koláč se dá na plech a násl[edně] nádivkou pomaže a druhým koláčem přikryje a kol kolem přimáčkne.

Nádivka: 14 deka cukru se 3mi žloutky a 1 celým vejcem hodně utře, pak se dá s 1/8 citronu kůry a něco vanilky pro chuť, 14 dek[a] roz[s]trouhaných lísk[ových] oříšků, naposled ze 3 bílků sníh. Navrch se koláč pomaže vejcem a posype hrubým cukrem. Nechá se do žluta péci. Moc dobrý.

Tvarohový koláč s piškotovým těstem: 14 dek[a] másla, 21 dek[a] mouky, rozdrob na vále, utvoř důlek, přisyp 8 deka cukru, citr[onovou] kůru, 1 žloutkem (*sic*) to zadělej, prohněť na namaz[aný] plech, rozválej, zakulať to tam formou a dej napolo upect. Rychle celý pomaž tvar[ohovou] nádivkou: 28 dek[a] tvarohu tři s 5ti dek[y] másla, 3 žlout[ky], 10 d[e]k[y] cukru, 7 d[e]k[a] mandlí strouh[aných], 7 dek[y] hrozinek, 2 hoř[ké] mandle, citr[onová] kůra, ze 3 bílků sníh, a na ni dej piškotové těsto. Dej péci, až zrůžový (*sic*). Piškotové těsto: 2 žloutky³⁷ utři s 6ti deka cukru, přidej z 2 bíl[ků] tuhý sníh a 4 deka mouky.

Jablkový nákyp: Tři 1/2 hod[iny] 28 dek[a] cukru s 8 žloutky, citr[onovou] kůrou. Z 8 bílků sníh, lehce se 14 deka mouky zamíchej. Formu vymaž a vysyp, dej vždy vrstvu těsta, zas jablka rozkrájená, posyp je rozkrájenými loup[anými] mandlemi, hrozinkami, cukrem s vanilkou, zas vrstvu těsta, a tak dále, až je forma plná. Pak zvolna peč.

Mozečková konzumé: Pro 12 osob. Vezme se celý telecí mozeček a dá se na máslo rozdý[...],vat, přileje se trochu studené hovězí polévky a řádně se to rozkverluje a skrze husté síto procedí. K tomu se přidá 6 celých vajec, znovu rozkverluje, přisolí a dá se do páry vařit. Pak se vykrájí jako noky a dá se svařit (jenom málo) do polévky.

37 Původně psáno „žlotky“, poté upraveno nadepsáním do podoby „žlo*tky“.

Houskové knedlíčky: Utře se kus másla, 2 žlout[ky], roz[s]trouhají se 2³⁸ housky, přimíchají k tomu s citr[onovou] kůrou, trochu smetany a osolí. Naposled přimíchá se z 2 bílků sníh, nadělají kned[líčky] a zavaří do polévky.

Krupičkové knedlíčky: Do hrnku se dá voda vařit, když se vaří, přidej 1/2 šálku krupice a míchej, až je hustá kaše, pak vychladnout. Kousek másla utří s vystydlou krupicí a smíchá a tře s vejcem. Pak noky zavařit.

/pag. 6/ Obyčejná majonéza: 1 žloutek, 1 lžíce oleje, 1/2 lžíce octa, osolí a míchá se na plotně, až zhoustne. Pak se nechá vychladnout za stálého míchání.

Majonéza k rybám: Do hrnku dej 6 žloutků, kousek másla, trochu studené slad[ké] smetany. Pak se to rozkverlá, dá na plotnu a stále míchá, až to jde nahoru, odstaví se. Postaví se to do kastrolu naplněného studenou vodou a stále kverlá, až vystydně. Pak se přidá citron[ová] šťáva, olivový olej, sůl, ocet. Pak naposled ušlehaná slad[ká] smetana.

Bramborový franc[ouzský] salát: Vařené nakrájej a promíchej na □ nakráj[enými] okurkami a polij touto majonesou: 2 vařené žloutky se utrou s oliv[ovým] olejem, který se po kapkách přidává, trochu cibule strouhané, hořčice, pepře a dle potřeby octa. Kráší se sek[anými] tvrdými bílky, sardinky, okurky a jiné.

Vlašský salát: Rozkrájí se zbytky pečeně, 2 kys[elé] okurky, trochu vařených kaparů, 1 sard[inka], 1/2 slanečka se smíchá dohromady. Uvař 2 vejce natvrdo, žloutky dej stranou, bílky roz[s]ekej, trochu hořčice, kaviár, trochu šťávy z cibule, několik krájených bramborů a promíchej vše. Dej na jinou mísu 1 syrový žloutek, trochu pepře, hořčice, tři a přidej po kapkách oleje (vínou skleničku), dva tvrdé žloutky, tři důkladně, přidej ocet, dej k ostatnímu a přikap citron[ové] šťávy. Kráší se kolečky citronu s kaviárem, sardin[kovým] máslem, sýrem. Může se dělat 2 dni před užitím.

Ramínka vepřová se nasolí a dá na dřev[ěný] talíř a zatíží kamenem a den[n]ě obrací, naloží se asi na 4 a 5 dnů před vařením. Pak se nakrájí na porce. Vezme se do kastrolu zelí kyselé, pak se dává vrstva zelí, vrstva masa a nechá se to vařit. Vařené maso se vyndá, zelí se přidělá dobrou jíškou na řídko a povaří se a pak se tam maso vsype, nechá přijít var a je hotovo.

Sachrův dort: 12 dek[a] másla, 12 dek[a] cukru, třít, až se to zpění. Pak se přidá 12 dek[a] strouh[ané] čokolády a 5 žloutků jeden po druhém, z pěti bílků sníh a naposledy 9 deka mouky. Forma se vymaže máslem a vysype moukou a nechá péci.

Smetanová pěna: Vezme se hustá slad[ká] smetana, šlehá se jako sníh a pak se přidá cukr s vanilkou.

Koblihy: 1/2 mouky se dobře prohřeje, pak se dá 8 žloutků, ty se s teplým mlékem rozmíchají. 6 dek[a] cukru, trochu soli a udělá se těsto a dobře vytluče. Pak se dá 6 deka másla rozpustit, a když je to těsto dobře vypracované, tak se to máslo pomalu přilévá do těsta a dobře míchá. Pak dělat jako my.

/pag. 7/ Zelný salát nechat déle ležet. **Salát s majonésou,** majonésu, brambory do toho.

Hrášek, je-li zelený mladý hrášek, dá se na másle dusit, je-li hrášek starší, dá se uvařit. Dá se cukr, zaleje se stud[enou] smetanou a zapráší moukou.

Čokoládová glasúra: 4 tab[ulky] čokolády, 20 deka cukru s 1/2 sklenicí vody, tak dlouho vařit a míchat, až se mezi prsty lepí, a pak na straně kastrolu stále třít, až se udělá škraloup, pak se polévá. Na jednu tab[ulku] čokolády 5 d[k]g cukru a kakao 9 d[eka].

38 Číslo bylo upravováno, původně snad byla uvedena hodnota „20“.

Oranžová poleva na dorty [z] Lady: 28 deka jem[ného] cukru dej na mísu a tři se šťávou z 1 pomeranče, s kouskem sekané kůry a 2 lžice vařící vody půl hod[iny]. Pak tím dort polej a nech ve vlažné troubě sušiti.

Čokoládová poleva: 14 deka tluč[eného] cukru si připrav, 2 tab[ulky] čokolády, dej do trouby rozehráti a poté ji dej do hrnečku. Utří nejdříve dobře čok[oládu] a pak přimísuj cukr výše udaný. Míchej tím stále na plotně, až je to husté, vařit se to ale nesmí. Dej též 2 lžice vody, když je cukr v čok[oládě] přimísen.

Čokoládový dort s [...] n[ádivkou]: 15 deka cukru, 8 žloutků se tře 3/4 hod[iny], 15 dkg neoloup[aných] mandlí strouh[aných], 1 strouh[anou] žemli, citronová kůra, z 1 citronu šťáva, 4 tab[ulky] čokolády, z 8 bílků sníh. Naleje se do formy a nechá 1 h[odinu] zvolna péci, aneb se do dvou ráfů dá péci a pak se naplní nádivka: 12 deka másla se tře, až se zpění, 24 d[k]g cukru, 10 d[k]g mandlí, zamíchá se to, dort poleje se čok[oládou]. Jako moučník se smet[anovou] pěnou výborný.

Mandlový: 5 žloutků, 10 1/2 d[k]g cukru, hodně utřít, 20 1/2 deka oloupaných mandlí, 4 dkg housky, hustý sníh. Čokoládový krém: 10 deka másla, 10 deka cukru, 2 žloutky, 1 tab[ulka] čok[olády] strouh[ané].

Máslový ořechový dort: 28 d[k]g másla utřít se 4 žloutky a 28 deka cukru, 21 deka ořechů, 7 deka mouky se sněhem ze 4 bílků ve vys[oké] formě péci.

Pischinger Torte: 8 kusů dortových oplatlatek (*sic*), 8 deka strouh[ané] čokolády, 6 lžic vlažné smetany, 2 žloutky, 14 deka cukru s vanilkou, 14 deka másla a s oříškami (*sic*) lísk[ovými] posypat, navrch čok[oládovou] glazúru.

/pag. 8/ Leitzucker: 1 kg cukru (*sic*), 1/2 l[itr]u vody vařit, stále pěnu sbírat, 5 minut vařit, na špičku nože Salicil v rumu rozpuštěný.

Blanchirzucker: 1 kg cukru, 1 l vody, jednou vařiti dáti.

Blanchireessig: 1 l vody, 1/3 l octa.

Rybíz: 1 kg rybíz[ové] šťávy 10 minut vařiti, 1 kg tluč[eného] cukru k tomu a zas 10 min[ut] vařit. Nechá se stydnout, druhý den do sklenic, kápnout na talíř, jestli je z toho huspenina, je dobře vařen.

Marmeláda z rybízu: 1 kilo rybíz[ové] šťávy vaří se 20 minut. 1 kilo cukru k tomu se dá, zas 15 minut vařit. Nechá se stydnout a naplní sklenice.

Rybíz v páře: Pěkné hrozničky rybíz[ízu] dají se do sklenice, Leiter naleje, zaváže a 10–15 min[ut] v páře vařit. **Třešně v páře:** Zralé tvrdé třešně se dají do vařícího blanš[írovacího] cukru a několik min[ut] bez vaření nechají se v tom, prostydlé naplní se sklenice, Leiter naleje na ně, zaváže a 10 min[ut] v páře vaří. To s[e] smí jen [z] tvrdých třešní neb višni dělat. **Třešňová marmeláda:** Pecky se vyndají, rozvaří se třešně, propasírují, na 1 kg třešní 1/2 kg cukru, 15–20 min[ut] vařit. Višně také tak, jen že se dá stejná váha cukru.

Vařená malinová šťáva: 1 kg šťávu se dá 5 min[ut] vařit, 1 kg tluč[eného] cukru k tomu a zas 5 min[ut] vařit, prochládlé do sklenic.

Maliny šťáva lesní: Maliny se vypresují do hlin[ěného] hrnce a dají se na stejné teplé místo státi, až se žádné pěny netvoří. Pak se šťáva 5 minut vaří bez cukru a 5 minut s cukrem. Stejná váha cukru jak šťávy.

Jahodová marmeláda: Jahody se vypresují, 1/4 hod[iny] vaří, stejná váha cukru a zas 1/4 hod[iny] vaří, stejná váha cukru a zas 1/4 hod[iny] vařiti, horká do sklenic naplnit.

Brusinky se (blanšírují) dají do vařícího blanšcukru, dají vystydnout, 1 kilo brusinek, 1/2 kg cukru, dohromady, 15–20 min[ut] svařiti, horké do sklenic.

Červené ringle: Blanšírují se, až jsou měké (*sic*), naplní se do sklenic. Leiter přileje a 15 minut vaří.

/pag. 9/ **Ringlot marmeláda:** Zcela měké (*sic*) zralé ringle se rozvaří, propasíruje, 1/4 hod[iny] bez cukru a 1/4 hod[iny] s cukrem [se] vaří. Stejná váha cukru.

Angrešt v páře: Odstraň stopky, ve vodě a octě [se] blašíruje (*sic*), vychladlé skle[nice] naplní. S Le[iter]zu[cker] naleje a 10 minut v páře vaří.

Angrešťová marmeláda: Červený angrešt se celý rozvaří s trochou vody, propasíruje, šťáva zavaří se stejným dílem cukru, až je dost hustá.

Hrušky v páře: Zralé, ale tvrdé hrušky se oloup[ou], hned do studené vody položí, v octové vodě měkce vaří, 1 l vody, 1/3 l octa, zase do stud[ené] vody položí, do sklenic naplnit, L[eiter]z[ucker] přelítí, zavázat, 15 minut v páře vařit.

Geschüttelte Weichseln: 1 k[ilogram] vyl[oupaných] višni, s 1 k[ilogramem] cukru, dáti vždy po vrstvě cukru a vrs[tvě] višni do hlin[ěného] kastrolu, mezi častým zatřepáním 1/2 hod[iny] vařit, do hlin[ěného] hrnku nalíti, až k vystydnutí třepati a druhý den lahve plniti.

Loupané švestky v páře: Oloupají se v cukrové vodě, blančírují, vystydnuté (*sic*) láhve naplní, L[eiter]z[ucker] přileje, 10 min[ut] v páře vaří. Švesky (*sic*) se teprv loupají a v cukru vaří.

Švestky v octě: 1 kilo cukru s 1/2 l octa, 1 kus skořice, několik hřebíčku se vaří 5 minut, ty švestky do toho dáti, až se rozpukají, dají se na hlin[ěnou] mísu a den státi nechati. Cukr se odleje, vařit dá, vařící přeje přes švestky, den státi nechati. Třetí den se cukr sleje, do husta svaří, švestky se dají do sklenic, cukr studený přeje a zaváže.

Rum: 1 litr lihu, [za] 10 krejcarů rumové tresti, 3 deka rumanoum (*sic*), 3 kapky citrónového oleje, za 5 krejcarů vanilkové šťávy, 1/4 kila cukru, svařit a vychladnout, dohromady smíchat a páleným cukrem obarvit dle chuti. **Jiný rum:** 1 litr čistého lihu, do téhož 1/2 l vody svařené, smíchat, kousek cukru upálit, za 5 krejcarů rumessenc, za 5 krejcarů vanilku, vše dá se do velké láhve, dobře zazaťkuje a na slunci nechá.

/pag. 10/ **Kmínka od MI[...]:**³⁹ Nakapej 22 kapek oleje kmíno[vé]ho do 1/2 litru lihu a nech to přes noc ustáti. Ráno uvař litr vody s 3/4 kg cukru. Když to trochu vychladne, přimíchej ten litr do toho a dej do láhvi. Tak se připravují též vanilková, maraskýn da[...].

Povidla z černých jahod: Dej máslo, očištěné jahody, cukr, nech při míchání hodně rozvařit, pak smetanu s moukou.

Jahody zavařené: Jahody dej do sklenic, svař s vodou, cukr, nech vychladnout, pak nalej na jahody, zavaž měchýřem. Pak se dají vařit.

Jahodová marmeláda: Dej na rendlík 1 k[ilogram] propasírovaných jahod, 1 k[ilogram] cukru, vař při pilném míchání, až to zhoustne. Naplň horké sklenice.

Marmeláda rybízová: Propasíruj rybíz, na 1 k[ilogram] rybízu 1 k[ilogram] cukru, nechat zpěnit hustě, nech vařit při prudkém ohni, kápnout na talíř, když neteče, je hotov.

Meruňky: Rozkrájí se, oloupají, dají do chladné vody na plotnu, míchá se stále, až je voda horká, vyndej na sýto (*sic*), nech v páře vařit. **Meruňková marmeláda:** Na jedno kilo meruňek propasírovaných oloupaných 1 k[ilogram] cukru. **Nakládané jahody:** Do propasírovaných jahod dej cukr, tři pilně 2 hod[iny], pak dej do sklenic. **Jahody:** Na 1 líbru jahod 1/2 l[ibry] cukru, dá se vařit, až dostanou krásnou granátovou barvu. **Meruňková marmeláda:** 1 kilo oloup[áých] meruňek, 1/2 šálku vody, 1/2 hod[iny] vařit,

³⁹ Zkratku nelze rozvést.

1 kilo tluč[eného] cukru. K tomu zase 1/4 hod[iny] vařit. Přestydle do sklenice zavařit a druhý den zavázat. **Celé meruňky v páře:** 1 kilo cukru, nechá se 1/2 litru vody svařit, dají se do toho malé oloupané meruňky jednou svařit, nechá se vystydnout, naplní sklenice, naleje Leiter, cukr, zaváže a 10 minut v páře vařit. **Meruňkový kompot:** 1 kilo cukru, 1/2 l[itru] vody, nechá se vařit 5 minut, na špičku nože Salicilpulver s rumem se rozetřít, k tomu zralé, ale tvrdé, v polovici rozpůlené meruň[ky] oloup[ané] do sklenice se naplní s vystydlým cukrem (Leiterzucker), přeje se, zaváže, 10 minut v páře vaří.

/pag. 11/ **Malinová šťáva:** 1 kilo šťavy pět minut.

Brusinky se čistě přeberou, do vařící vody se dají, ale nevaří, tak dlouho se tam nechají, až jsou měk[k]é. Na 4 litry (2 kila brusinek) dá se 1 kilo cukru, nechá vše dohromady 20–25 min[ut] vařit, přestydnuté dají se do sklenic, zavaří.

Na borůvky 1/4 cukru váhy (povidla).

Dobrá příprava škrobu na mužské košile: Na 1/4 l[itru] škrobu naleje se trochu vody, 10 minut nechá stát a rozetře se jak kaše, pak se naleje as 1 l[itru] vody, rozmíchá. Den před tím dají se 3 lístky želatínu roztátí do trochu vody na teplé místo, pak se naleje do škrobu. Do trochu vody se dá boraxe a bylinový vosk (japonský), čistou novou měchačkou ustavičně na plotně míchá, až přijde do varu, vleje se do škrobu již dříve připraveného, košile se dříve zmandlují a pak škrobí a nejdéle za 2 hod[iny] žehlí.

II. Příprava škrobu: Na půl litru vody 4 lžice rýžového škrobu a 4 lžice rozpuštěného gumi dragantu⁴⁰ a na čtvrt litru vřelé vody 1 dkg nebo kávovou lžičku boraxu. Když je borax úplně rozpuštěn, přidej k tomu škrobu a gumi dragantu a proced' skrz čistý pytlík. Tato míra stačí na 7 košil. Při leštění se potřě hadříkem močeným ve vodě. 1 dkg gumi dragantu dej do láhve a vlej naň litr vody. Musí se nechat 8 dní rozpustit. Lesk se docílí, rozpustí-li se stearin do škrobu.

Posl[ední] maminčin Mehlspeis: 2 žlutky, 2 lžičky cukru, 2 slabé lžičky mouk[y], z 1/2 citr[onu] šťávu, cit[onovou] kůru, z 2 bílků sních.⁴¹

/pag. 12–14 nepopsány/

/pag. 15/ **Sekané ořechy** necháme 9 dní ve vodě močiti a každoden[n]ě čerstvou vodu dávat. Desátého dne do každého napíchneme dva hřebíčky a dva kousky skořice. Na 1/2 kg ořechů 4 kila cukru, cukr vaříme s trochou vody, pěnu sbíráme, pak v něm ořechy půl hodiny necháme vařit, vybereme na sítko a necháme schnout, hřebíček, skořici vyberem, cukr vaříme ještě. Pak srovnáme ořechy do sklenice a nalejeme cukr na ně, nejlépe před sv[atým] Janem Křtitelem. Vnitřní slupka nesmí být tvrdá, přesvědčí se, když se rozkrájí. Dbejme, by byla vždy čistá voda, není nahrazená, aby byla dobře zavařenina (sic), můžou se několikrát zavařit, vždy ob den neb za 2 dny, vrchní slupka se sejme.

Marmeláda ze šípků: Šípky se vyčistí a nechají se na plotně dva i 3 dny míchat, pak se procedí i zavaří s cukrem. Na 1/2 kg šípků 1/4 kg cukru se nechá vařit, až se táhne, pak se zmíchá ta kaše s krájeným citronem.

Zavařenina z padlých nezralých jablek, vůbec z ovoce: Ovoce rozkrájí se, dá se vařit s vodou. Na každý žejdlík šťávy 1/4 l[otu] cukru, dá se vařit. Vydrží tak 3 roky. **Nádivka z jablek:** Jablka se roz[s]trouhají, hřebíček, cukr, citron a mažou se koláče. **Pomerančové slupky** se nakrájí na kostky neb nudle, potří dno, nalej slanou vodu a 8 dní studenou

40 Jedná se o tragant, pryskyřici využívanou v potravinářství i např. v kosmetických přípravcích. Srov. alespoň dostupné online: <https://cs.wikipedia.org/wiki/Tragant>, [cit. 3. 8. 2020].

41 Záznam receptu na „poslední maminčin Mehlspeis“ není psán obyčejnou tužkou, ale inkoustovým perem.

vodu vždy čistou, pak dej tolik cukru, kolik pomerančové zavařeniny (*sic*), nech 1/2 hodiny vařit, pak do sklenic a naleje se cukr přes ně. **Likér z pomerančů:** Vložíme slupky pomerančové a citron[ové] s kouskem skořice a hřebíčkem na několik dní do lihu. Pak líc scedíme a s rozpuštěným cukrem smícháme, skrze papír protěci. **Pomera[n]čové kapky** v lihu na slunci. **Oříškové makaronky:** Ze 14 d[k]gr lísk[ových] oříšků se 4 lžicemi tluč[eného] cukru, toto se smíchá do sněhu ze 3 bílků, pak oříšky neb bochánky, pěci na vosk[ovaný] plech. **Jablkový** rozkrájí se, jablka nebo hrušky, švestky a dají se do cukru a vody vařit. **Okurky naložené k masu:** Oloupané rozkrájí se na 1/4tky, jádra se odstraní a dají do horké vody trochu povařit, pak se vyndají, osušit na ubrousku. Dají se do hrnce neb sklenice, naleje se svařený ocet v trochu papriky na ně.

/pag. 16/ **Žloutkové věnečky:** 1/4 l[otu] másla, 1/2 l[otu] mouky, 1/4 l[otu] cukru, 2 tvrdé žloutky, trochu citronové kůry, pak se posypou sekanými mandlemi.

Rohličky: 4 bílky, 1/2 l[otu] tlučeného cukru, v hladkém hrnku metlou tak dlouho šlehati, až se to zpění a zcela ztuhne. Přimíchej 1/2 l[otu] slad[kých] a lot hořkých mandlí oloup[aných] mandlí (*sic*), 1/4 l[otu] tluč[eného] cukru, dej na vál, vyndej těsto do cukru a válej v něm malé rohlíčky. Čím déle a pomalu se pekou, tím jsou lepší.

Kornoutky z Loun: Těsto jak naše trubičky v kornoutek otočiti.

Crém: se podaří, je-li hodně hustá sladká smetana. Tato se dá na 1 hod[inu] k ledu, načej se dá do hluboké porcelánové mísy a šlehá tak dlouho metlou, až se z ní utvoří hustá pěna, která se postaví k ledu, by ztuhla a nechá v studenu dokaváď se nepotřebuje. Crém vydrží nejdéle 2 hod[iny]. Z toho těsta se dá udělat též cukroví, potře se plech tlustej, posype anýzem a nakrájí na malé podlouhlé kousky.

Crémové řízky: Udělá se ze 14 d[k]gr másla těsto máslové a 14 dkg mouky, rozdělí se na dva díly. Do I vetlačí se 14 d[k]gr másla, z druhého udělá se nudlové volné těsto s jedním žloutkem, 1 lžící octa, trochu vody, vytáhne se do čtyř stran, dá máslo do toho, přetluče hrany, dá těsto jednou dohromady, vyválí, otluče zas dohromady. Šálek se namočí, těsto dá do toho a 2 hod[iny] nechá státi u ledu, pak 4 krát přetluče, vyválí dva stejné díly, rozdělí v horké troubě, červeně upeče. 1/2 l[otu] tluč[ené] smetany také u ledu se ztluče, 7 d[eka] vanil[kového] cukru, 4 listy se 1/4 sklenicí vody, rozpuštěného želatínu s jedním žloutkem, rozkvedlá, pak vlažné do toho naleje, pomalu zamíchá, na první těsto pomaže, druhé položí, citron[ovou] glas[úrou] glasíruje. Crém jako do trubiček, máslem pomazat a moukou posypat.

/pag. 17/ **Žemličkový pudink:** 4 žemličky ostrouhej a na drobné kousky rozkrájej, polej smetanou, utři kousek másla čerstvého, žemličky dej k tomu, 4 loty pomerančové kůry na drobno krájené, 4 loty mandlí na hrubo zkrájených, 4 l[oty] hrozinek, trochu cukru, to dohromady umíchej máslem, ubrousek pomaž, vlej do něho, svaž jej, když se uvaří, pomíchá s krájenými mandlemi a poleje chaudem.

Fličky se šunkou: Na kus sádla neb másla dá se maso uzené rozkrájené, trochu pepře a 1/2 žejdlíku smetany 1/2 hod[iny] naběhnout. Utře se máslo, 3 žloutky, když jsou fličky studené, dají se do toho, vše se smíchá se sněhem z těch bílků a dá do formy.

Špekové knedlíky: 1/2 libry mouky, 2 vejce, talíř zemle, půl talíře se dá jen tak, půl se osmaží, za 10 krejcarů nakrájeným špekem, za 5 krejcarů šunky, mlékem zadělat, osolit, hezky tuhé těsto.

Kaviár: Dej na talíř, ozdob kolem sekanou cibulí, pak třítka citronu, k němu dej sardinky aneb čerstvé máslo, můžeš dát po polévce.

Salát s majonésou: 2 žloutky třou se s olej (sic), až to je husté, 1 sardele a na špičku nože hořčice, trochu cibule, pepř, osolí a brambory do toho vmíchá.

Buchta prášková: 9 lotů čerstvého neb převařeného másla, utře se, pak se dá 12 l[otů] cukru, vanilku, citron, něk[olik] hořkých mandlí, 6 žloutků, trochu soli, 1 1/2 šálku smetany, 26 l[otů] mouky, ze 6 bílků sníh a naposled 12 gramů Cremor Tantara a Gran Natron, kterej dobře smíchaný býti musí (V lékárně jen říci prášek do buchty, už vědí).

Maková buchta: 1 žejdlík máku polej horkou vodou, pak slej vodu a mák stluč, pak 1/2 libr[y] másla tím dobře utří, pak dej 6 žloutků a 2 celé vejce jedno po druhém, pak žejdlík sladké smetany, 3 lžice kvasnic, cukr jak libo, hřebíček, skořici, nové koř[en]í, muškátový květ, citron a máslo, solí a tolik mouky /pag. 18/ jako na buchtu, zamíchá, nechá zkynout, dá do formy a zakynout, pect.

Prášková buchta: 18 dkg cukru a 6 žloutků tříti 1/2 hod[iny], přidat pak 1 1/2 malého koflíku smetany, 13 1/2 – 14 dkg přepuštěného másla, 34 34 dkg lotu mouky,⁴² ze 6 bílků sníh, posléze 7 1/2 Natronu a 10 gr vin[n]ého kamenu, vlítí ihned do vymazané (sic), vysypané formy a zvolna péci.

Jiná buchta s práškem: Utří 6 l[otů] másla, 6 lotů cukru, 4 žloutky, vanilku, hořké mandle, žejdlík mouky, 1/2 žejdlíka smetany, 3 gr Natronu, hodně utří, ze 4 bílků sníh, naposled 10 gr cremon tantary, hodinu péct.

Buchta z kvasnic: Vezmi 1/4 libr[y] másla, 6 žloutků, půl žejdlíka teplého mléka, z 1/2 citronu kůru, trochu květu, 5 l[otů] cukru, osol, kvasnice, libr[a] mouky, mandle hořké i sladké, sníh.

Jiná buchta: Rozetří 4 lot[y] čerstvého a 4 lot[y] převařeného másla, 4 vejce, 4 žloutky, 1 žejdlík mouky, kvasnice, citron, cukr, mandle.

Buchta bez kvasnic: 4 žloutky se třou s 10 loty cukru, na citronu utřeném, míchá se půl hodiny. Pak se dá 1/4 žejdlíku vlaž[né] smetany, 10 lotů másla čerstvého, 10 lotů převařeného, 15 lotů mouky, 5 gramů Kohlensaueres-Natron a 12 gr gulwisierten Weinstein, dobře se to dohromady smíchá a k tomu hořejšímu přidá. Sníh pevný ze 4 bílků přidá se k tomu. Vše se dá do dobře vymaz[ané], vysypané formy 1/2 hod[iny] péci. Musí se to dělat rychle, neb když do toho přijde Natron a Weinstein, kyne to ihned.

Buchta třená: 1/2 d[eka] másla se rozetře, pak se dá as 8 žloutků, žejdlík mléka, as neb 1 1/2 l[otu] kvasnic, cukr, mandle, rozinky, citron.

/pag. 19/ **Hanibal dort:** 10 žloutků, 18 1/2 dkg cukru, hodně utřít, 4 tabul[ky] čokolády strouh[ané] s 4 lžicemi vody, na to 18 d[k]gr neoloupaných strouh[aných] mandlí, promíchat a pak pevný sníh z 10 bílků. Dort se peče ve dvou obroučkách s čok[oládovým] crémem dá dohromady a čok[oládovou] glas[úrou] glasíruje.

Čokolád[ový] crém: 10 d[k]gr másla utřít 10 d[k]gr cukru, 2 žloutky, 1 tab[ulka] čok[olády] strouh[ané].

Kávový dort: 10 žloutků a 18 d[k]gr cukru, 18 d[k]gr neloup[aných] strouh[aných] oříšků, 10 d[k]gr žemličky, 5 lžic černé⁴³ kávy, z 10 bílků pevný sníh, dort se dá dohromady s kávovým crémem a kávovou glasúrou glasíruje.

Kávový crém: 10 d[k]gr másla utřít, 10 d[k]gr cukru, 2 žloutky, 2 lžice kávy.

Chlebový dort II: 14 d[k]gr cukru, s 5 žloutky hodně husté utřít, 7 d[k]gr neoloup[aných] strouh[aných] mandlí, 1 d[k]gr s bílkem v hmoždýři stlouci, 4 d[k]gr utřeného

42 Slovo bylo upravováno.

43 Původně bylo napsáno „černého“, poslední dvě písmena však pisatelka přeškrtnula (v podobě „černého“).

másla, 32 d[k]gr strouhanky s rumem smíchat, 1 tab[ulku] strouh[ané] čokolády, trochu skořice, hřebíčku, hustý sníh z 5 bílků, do 5 cm malých obrouček dáti dohromady, s marmeládou slepiti, s čok[oládovou] rumovou glas[úrou] glasírovat.

Rumová glasúra: 10 d[eka] cuk[ru], 2 lžice rumu, 6 lžic vody, tolik cukru, až tekutina hustě tekutá je, 40 d[k]gr cukru prosívaného.

Oříškový dort s kávovou chutí: 10 žloutků, 28 d[k]gr cukru, 6 zrněk kávy, 28 d[k]gr oříšků neb ořechů, tlouci neb strouhat, 1 tab[ulka] strouh[ané] čok[olády]. K posledu hustý sníh z 8 bílků. Těsto přijde do dvou ráfů, a když upečené vystydne, s oříškovou nádivkou dá dohromady.

Oříšková nádivka: 21 d[k]gr oloup[aných] strouh[aných] mandlí v hmoždýři tluč[ených] oříšků s mlékem okropit, by se udělalo husté těsto. Z 1 bílku hustý sníh a 15 d[k]gr cukru, naplní se dort a s rumovou glasúrou glasíruje. Výtečné. K[...].⁴⁴

Čokoládový dort: 8 žloutků s 14 d[k]gr cukru hodně utřít, 4 d[k]gr neoloupaných strouh[aných] mandlí, 1 tab[ulka] má[...].ho.

Pěnový dort: 56 d[k]gr cukru, 1 sklenice vody, až k silnému varu vařiti, pak stále hustý sníh ze 6 bílků míchat, až těsto je studené. Pak pruhy vystříknout, cukrem posypat a lehce péci. Naplnit smet[anovou] tluč[enou] pěnou a vystříknout.

/pag. 20/ **Sacher dort:** 15 1/2 d[k]gr másla, 15 1/2 d[k]gr cukru, 8 žloutků, 15 1/2 d[k]gr rozmočené čok[olády], 15 1/2 d[k]gr mouky, utřít. K posledu pevný sníh z 8 bílků s moukou smíchat. Ve dva obroučky dáti péci, dohromady s čok[oládovou] glasúrou glasírovat.

Náryp višňový: 8 lot[ů] másla, 8 lotů cukru, 8 l[otů] mandlí, 8 žloutků, dobře utřít, 4 l[oty] strouhané žemle, skořice, citron, ze 4 bílků sníh a libru višni pomalu do zlatova péci.

Čokoládový náryp: V žejdlíku smetany dvě žemle strouh[ané] se vařit nechá na kaši, nech vystydnout, dej 3 žloutky, 1 tabulku strouh[ané] čoko[lá]d[y], trochu cukru, vanilku, citron, naposled sníh.

Žemlový [náryp]: 5 žloutků, 5 lotů cukru, utří, z 1 žemle strouhání, citron, sníh, zdlouha pect, polít čím se chce.

Mandlový [náryp]: Ustrouhej čtvrt libry neloupaných mandlí, utluč 6 lotů cukru, dej to na mísu, k tomu 8 žloutků, míchej tím 3/4 hodiny, pak udělej sníh z těch 8 bílků, dej ho polovičku do té míchaniny, přidej k tomu z půl citronu nakrájenou kůru a míchej ostatní sníh, vlej to do vymazané a strouhanými mandlemi vysypané formy a vař to hodinu v páře, pak to postav i s vodou asi na 1/4 hod[iny] do trouby, potom to vyklop, posyp cukrem a nes na stůl. Tento náryp je výborný.

Citronový náryp sirový(sic): Dej na mísu 4 žloutky, 4 lžičky kávové cukru, z 1/2 citronu šťávu, kůru oškrab, s cukrem, než ho budeš tlouci, tři to asi půl hodiny, pak dej k tomu ze 4 bílků sníh, naposled vmíchej do toho 2 lžičky mouky a nech je ve slabší troubě péci, aby se dělal pomalu.

Bramborový náryp: Utrí 4 žloutky, dej do nich 4 lžice cukru, vždy jednu chvíli třít, pak druhou, když cukr již není, dají se 4 lžice vařených /pag. 21/ strouhaných bramborů, citron a z těch 4 bílků sníh, do formy vys[ypané] vyma[zané] zvolna péct, na hluboký talíř vyklopí, malinovou šťávu neb bílým oslazeným vínem podleje, cukrem posype.

Čokoládový náryp neb mouřenín v košili: 3 loty másla čerstv[ého] se rozetře, 3 l[otů]

⁴⁴ Zkratku nelze rozvést.

ty] cukru, 3 l[oty] čok[olády], teď se dáva do másla 1 žloutek a vždy lžíce cukru, zase žloutek (kolik?) vždy po sobě rozetřít, teď čokoládu, jednu žemličku,⁴⁵ posypeme a všechno 1/4 hod[iny] třít. Dát do formy, 1/2 hod[iny] v páře vařit, pak do trouby na 1/4 hod[iny]. 6 lot[ů] cukru se vaří se 2–3 lžičky vody, aby se táhl, sníh se utluče z 2 bílků a cukr teplý, až se táhne, hezky se do něho kape, pak se to dá okolo nákypu a do trouby ztuhnout.

Piškotový náky p s mandlemi: Dej do hrnečku dva žloutky, dej k nim 5 lotů pěkné mouky a 3/4 žejdlíku dobré slad[ké] smetany, hezky to smíchej, pak to slej na kulhánek a míchej tím na plotně, až je z toho hustá kaše, pak to vyndej na mísu a míchej, až to vychladne. Utří 4 l[oty] čerstvého másla a smíchej s tou kaší, 4 loty drobně rozkrájených loupáných mandlí, 3 l[oty] tlučeného cukru, 5 žloutků, z půl citronu kůry, z 5 bílků sníh, vymaž formu, vysyp žemličkou a nech zvolna péci. Pak vyklop, polej chaudem neb smetanovým crémem.

Náky p z višní Makovník: 1/4 l[otu] másla utří, 6 celých vajec, 7 lžičky mouky, vždy jedno vejce, pak lžíce máku.

Chlebový pudink: 6 l[otů] cukru se 4 žloutky utřít, skořice, hřebíček, citron, 3 loty strouhaných mandlí, 6 l[otů] strouhaného chleba, ze 3 bílků sníh, hodinu péct, teplím (*sic*) vínem polít.

Náky p s crémem: Utří 9 lotů cukru s 6 žloutky, k tomu dej z 1 citronu šťávu a kůru, 5 lotů mouky, ze 4 bílků sníh, do vys[ypané] a vymaz[ané] péct. Upečené se potř zavařeninou, na niž se dá ze 4 bílků sníh promíchaný s 9 lot[y] cukru a nechá se dopéct.

/pag. 22/ **Rybízový náky p:** Vezme se 8 l[otů] rybízové zavařeniny, to se utře 2 loty cukru na citronu ustrouhaném, pak se dají as 3 lžičky rumu, ze 7–8 bílků sníh se tam dá do formy a ta se do hrnce naplněný vařící vodou, nechá se 3/4 hodiny.

Jablka v amoletách: Uvařit jablka, rozmazat na amolety.

Semelkoch: 14 dkgr cukru se tře se 6 žloutky 1/4 hod[iny], několik hřebíčků a trochu skořice, citronová kůra, šťáva, 5 dk[g] strouhaných mandlí, 5 d[k]gr strouhané žemle a ze 6 bílků sníh. Formu vymazati, vys[ypati], péci.

Chlebový náky p: 6 žloutků, 10 1/2 dkgr cukru, hustě utřít, 17 dek[a] strouh[aného] chleba, špičku hřebíčku, skořice, citron, 2 lžičky rumu, z 6 bílků sníh pevný, těsto dáti do vym[azané] vys[ypané] formy a vařit v páře.

Kávo v náky p: 14 d[k]gr másla s 16 dkgr mouky zpěnit v kastrole, 1/3 stud[eného] mléka, 1/2 šálku černé kávy k tomu nalít, hustou kaší udělat, svařit, pak stále míchat, až je to studené, 8 žloutků s 14 dkgr cukru hustě utřít, s kaší smíchat, 3/4 hod[iny] ve vymazané a vysypané formy (*sic*) v páře vařit.

Lískový oříškový náky p: 8 žloutků, 14 d[eka] cukru hodně utřít, 14 d[k]gr strouh[aných] neloup[aných] oříšků, 15 d[k]gr housky, 1 lžičky rumu z 8 bílků sníh hustý, ve vys[ypané] vym[azané] formě v páře vařit.

Bisquit náky p: 7 žloutků, 16 d[k]gr cukru hustě utřít, sníh ze 6 bílků, do formy, citr[onovou] kůru, 9 d[k]gr bramb[orové] moučky, lehce zamíchat. Těsto přijde do formy vařit a s vanil[kovým] neb čok[oládovým] crém servírovati.

Náky p krupičkový: 20 dek[a] cukru, 4 žloutky se 1/2 hod[iny] tře, z 1 citronu šťávu a kůrou, 10 deka jemně krupičky, 5 deka jemně sesekaných mandlí loup[aných], ze 4 bílků sníh, lehce zamíchat a pomalu péct, může se schadem políti.

Crém do trubiček: Na 1 bílek 5 deka cukru, stačí as na 4 trub[ičky]. Sníh při přidává-

45 Nejprve bylo napsáno „žemličky“, poté pisatelka slovo upravila do podoby „žemličku“.

ní cukru né do kolečka šlehat, řídne. Lehká vařená sněhovina padá na 1 bílek 3 1/2 dek[a] cukru, na tuhou až 3–7 cukru.

/pag. 23/ K masu: Uvař natvrdo vejce, žloutky utluč v hmoždýři a rozetřou se s octem a olejem, pak se ty bílky skrájí na kostky a smíchají do toho.

Koblihy: Žejdlík dobré smetany, 4 žloutky, kousek másla, cukr, citron, kvasnice, zadělat na řídké těsto.

Jiné: Na 1 1/2 kg mouky, 12 žloutků, 1 žejdlík smetany, koflíček másla, trochu cukru, 5 krejcarů droždí, rum, 1 kg mouky, 6 lot[ů] rozehrátého másla, 2 celá vejce, 6 žloutků, 6 l[otů] cukru, žejdlík smetany, štamprli rumu, 3 l[oty] kvasnic, cukr, citron.

Naše: Utří 4 loty nového másla, 1/2 citronu kůru, 6 žloutků, 1 1/2 libry mouky, trochu vanilky, 2 lžice rumu, žejdlík smetany, 4 krejcarey kvasnic, cukru. Koblihy nedatí na horké místo, přilepí se, pomalu kynout, nechatí [...] (as 2 hod[iny]), hodně horké máslo, může být polovic sádla, pak hned dát na stranu, sic zčerná.

Koblihy: 7 lotů rozpuštěného másla, 7 žloutků, 1/2 žejdlíku smetany, 3 l[oty] cukru, 1 libru mouky, citron.

Švestkový koláč: 21 d[k]gr másla utřít, 21 d[k]gr cukru, 3 žloutky, 1/2 lžice soli, citron[ovou] kůru, dobře utřít, 3/4 dkg mouky na to dátí, zamíchatí, 1 litr vlažného mléka, 1/4 d[k]gr kvasnic, 3/4 d[k]gr mouky, vypracovat, zkynout, s prvním těstem dobře propracovat. Rozdělit na dva díly, 1 díl rozválet a s máslem pomazat, švestkami čerstvými obložit, druhým dílem přikrýt, dátí péci.

Křehký jablkový koláč: 21 d[k]gr mouky, 17 dk[gr] cukru, 2 žloutky, na prkně propracovat, vyválet tence, na nemazaný plech péci, trochu s jablky propasírovanými pomazat, ze sněhu s kornoutem mřížky udělat, dátí dopéci (mřížky: ze 2 bílků sníh tuhý se 14 gr cukru, lehce zamíchat, dátí do kornoutu a mřížky dělat, vystříkat). (náplň také z těsta měli jsme z besedy)

/pag. 24/ Rychlý koláč ke kávě: 12 1/2 d[k]gr mouky, 12 1/2 d[k]gr cukru, 2 žloutky, v těsto propracovat, na plech vytlačit, s drobenkou posypat a rychle péci.

Drobenka: 4 deka másla zpěnit a tolik mouky, až se to drobí, 17 d[k]gr cukru, 7 d[k]gr strouhaných oříšků, koláč se horký rozkrájí.

Koláče zvláště dobré: 1/4 l[otu] másla, 2 celé vejce, 3 žloutky, 3 d[k]g[r] kvasnic, 1/2 libry mouky, citron, cukr.

Věčné koláče: Dá se 24 lotů mouky, 1/4 libr[y] nového a převařeného másla, 1/4 libry cukru, z jednoho citronu kůra, 3 žloutky, pak se musí dobře vypracovatí, pak udělá koulička, důlek, dá zavařenina, pomaže bílkem, mandlemi a cukrem posype. Plech se natře voskem a znenáhla péct.

Dobré koláče: 1 libr[a] másla, 6 žloutků, 1 1/2 libry mouky, 20 lžic smetany, 4 kvasnice, 1 lžice cukru, citron, z 1 bílku sníh, osolit, dobře vypracovat.

Citronové koláčky: Utří 1/2 libr[y] másla a když je utřené, přidej ze dvou citronů šťávu, utří kůru s 1/2 libr[y] cukru, který dobře roztlučeš, přidej dva žloutky a 1 celé vejce, promíchej s 3/4 libr[ami] mouky a nech to 3/4 hod[iny] v chladně stát, vyndej pak na vál, vypracuj moukou 1/4 libr[y], dělej koláčky, dej na plech, namazaným máslem naplň zavařeninou.

Moravský višňový koláč: Utří 12 lotů čerstvého másla, až se zpění, k tomu přimíchej 4 žloutky, 12 lotů cukru, z půl citronu kůru a 12 lotů pěkné mouky, utří to dobře dohromady, osol trochu a pak smíchej ze 4 bílků tuhý sníh. Natří silný papír máslem, ohni kolem dokola na dva prsty, rohy sepní špendlíky, vysyp těsto do toho, rozděl, aby bylo všude

stejně, s nožem, oblož višněmi hustě vedle sebe a nech koláč hodně do zlatova upéci. Pak vezmi papír pryč a opatř koláč cukrem. Také se může mandlemi na místě višněmi posypat.

Koláče z bílků: Dej na mísu 8 žejdlíků mouky, rozkrájej do ní 2 libry másla čerstvého, dej k tomu 6 lžic hustých kvasnic, dva žejdlíky husté sladké smetany, 3 lžice tluč[eného] cukru, hezky tuhý sníh z 12 bílků, těsto dobře vypracuj /pag. 25/ dřív vařečkou, pak rukami tak dlouho, až se pěkně táhne od mísy. Pak kynout, osol, udělej obyčejné skládané koláčky.

Veichsel Koch: 1/4 lotů másla, 1/4 mandlí tlučených, 1/4 cukru, utři, pak 8 žloutků, 5 lotů žemle strouhané, citron, koření (asi řebíček, skořice), dej višně a peč.

Zemčatové vdolečky: 24 zemčat se roz[s]trouhá, 2 vejce, z bílků sníh, trochu soli, cukru, hořké mandle, citron, pak se vypíchají a smaží.

Tvarohový dobrý koláč z Lady: Na ½ kilo mouky vezmi 16 d[k]gr cukru tluč[eného] na citronu třeného, 12 d[k]gr másla, 6 žloutků, tři as půl hodiny, přidej mouku, prohněť, řádně vypracuj. Pak se rozválí na plechu na papír pomaštěný, naplní se dobře upravenou tvarohovou nádivkou a dej péci. Když je skoro pečený, poklad' celý sněhovou kašičkou, nech dopéci v nepřilíš teplé troubě.

Sněhová kašička se připraví ze 6 bílků velmi tuhý sníh, přidej 10 1/2 d[k]gr cukru a 10 1/2 d[k]gr jakékoliv zavařeniny, což se zlehka promíchá a koláč pokryje. Nádivka je výborná.

Glasúra na dort: 1/2 cukru, 1 citronu šťáva, 1 lžici vařící vody a hodinu třítí.

Černá glasúra: 3 tabulky čokolády, tolik cukru a tři lžice vody, povařit, nechat, až se táhne a pak hodně utřít, aby se leskla.

Dort ořechový: 8 lot[ů] ořechů ztlučených, 8 lotů cukru, 6 vajec a 6 žloutků se tře půl hodiny s cukrem, 2 libry žemličky strouhané a sníh ze 6 vajec, vždy lžici sněhu a lžici ořechů lehce zamíchatí, žemličku, hodinu pomalu péci. Když je pečení, rozříznout a dát zavařeninu.

Linecký dort: 8 l[otů] másla, 6 l[otů] mouky, 2 vejce, žloutky a 1 celé vejce. Máslo se 1/4 hodiny tře, 6 lotů černých mandlí se roztluče, neb strouhá, 6 l[otů] cukru, 1/2 citronovou kůru, 3 hřebíčky, na špičku nože skořice. Máslo když je rozetřené, dává se lžička cukru, žloutek, lžička cukru, pak se dají mandle, na konec 6 l[otů] mouky, pomalu 1 hod[inu] péci, pak se pomaže kompotem, zavařeninou, cukrem.

Mandlový dort: 1/2 mandlí strouh[aných], 1/2 cukru, 10 vajec, citron, 1/2 hod[inu] třít, zvolna péct.

/pag. 26/ **Kořený dort:** 1/2 libr[y] cukru, 1/2 libr[y] se slupkou strouhaných mandlí, citronovou kůru, trochu hřebíčku, koření, skořice, celé vejce, 2 žloutky, vypracuj na vále, nadělej mřížky, pak napln zavařeninou.

Chlebový dort: 125 gr do žluta praženého chleba, roztluče se v hmoždýři a navlhčí červeným vínem, 12 žloutků se tře s 375 gr cukru 1/2 hod[inu], přidá se 1/4 kg mandlí neloupaných strouhaných, na kostičky rozkrájená⁴⁶ citronáda, trochu skořice, hřebíčku, pražený chléb, sklenka aragu a pak z 12 bílků sníh. 1 hodinu péci. Když je studený, potř se máslem, 125 gr cukru tře se dlouho 1 bílkem, do čehož se dá 30 gr čokolády strouh[ané], citr[onová] šťáva, trochu aragu.

Ořechový dort: 8 žloutků, 10 l[otů] cukru se tře 1/2 hod[inu], pak 6 l[otů] ořechů,

46 Nejprve psáno „rozkrájené“, poté pisatelka slovo upravila do podoby „rozkrájená“.

6 l[otů] strouh[ané] žemličky, z 8 bílků sníh a naposled 6 l[otů] rozpuštěného stud[eného] másla při ustavičném míchání líti. Formu vymaž, moukou vysyp. Zvolna péci.

Nádivka na pišingr: 7 d[k]rg (*sic*) másla se utře s 7 d[k]gr cukru, 7 deka neloupaných oříšků, 2 tabul[ky] čokolády strouh[ané].

Ořechový dort jiný: 8 žloutků s 14 d[k]gr cukru silně zamíchat, 14 d[k]gr neloupaných strouh[aných] mandlí, 3/4 d[k]gr žemle strouhané, 7–8 bílků tuhý sníh. Těsto se upeče ve dvou dílech, s marmeládou pomaže, dá dohromady, citr[onovou] glazurou poleje. **Čokoládový dort s crémem:** 6 žloutků, 14 d[k]gr cukru, hodně utřít, 14 d[k]gr strouh[ané] čok[olády], 7 deka utřeného másla, sníh ze 6 bílků ihned s 9 d[k]gr mouky lehce se zamíchá. Vychladnutý dort v 3 listy rozkrájet. Pak se vaří 7 d[k]g cukru, 10 d[k]g čok[olády], 1 decilitr vody dáti. Dají se, až vystydne, 2 žloutky k tomu, když již je celý studený, pomalu se dává 2 decilitr tlučené smetanové pěny a crém pomalu se dá mezi listy a leje se přes dort.

Mandlový dort jiný: 10 žloutků, 21 d[k]gr cukru hodně utřít, 21 d[k]gr oloupaných strouh[aných] mandlí, 8 d[k]gr housky strouh[ané], nakonec hustý sníh z 10 bílků. Těsto se dá [do] dvouráfu, peče, s marmeládou dohromady a glasičuje.

/pag. 27/ Crémový koláč s čok[oládovou] polevou: 4 žloutky se as 1/2 hod[iny] třou se 7 d[k]g cukru, z 4 bílků tuhý sníh, 7 d[k]gr mouky zlehka se do toho zamíchá. Potom se buď v tortové formě neb kuthanu upeče. Upečený koláč se rozřízne, pomaže zavařeninou a navrch másl[ovým] crémem. 28 deka cukru, 6 až 8 lžic vody, kousek vanilky se nechá vařit, až se táhne, za stálého míchání se tence lije hned horký do sněhu tuhého ze 4 bílků. Dá se vše ještě chvílku do trouby a pak poleje čokoládovou polevou. Poleva: 10 d[k]gr čok[olády] nechá se změkhnout v troubě na talíři. Do kuthánku se dá 25 d[eka] cukru, 16 d[k]g vody a vaří se na 1 stupeň, směs tato se pozvolna s čok[oládou] dobře utře a nechá se za stálého míchání vařit, až se to táhne jako nit. Hned se tím koláč polije, a když poleva ztuhne, nese se na stůl. Dobrý.

Koláč se sněhovou nádivkou: 9 lotů jemně tluč[eného] cukru se 6 žloutky a lžící citr[onové] šťávy míchat, až to zhoustne. Pak se udělá sníh ze 4 vajec, do něho se vsype 5 lotů mouky. Teď se to všechno smíchá a natáhne na plech namazaný máslem. Těsto se pak nechá upéct na polovici, pak se namaže zavařeninou, poleje sněhem ze 3 vajec, do něhož se ještě vsype 10 lotů cukru a posype 4 loty mandlí nakrájených na dlouho a koláč se dopeče.

Máslové těsto: 1/2 l[otu] másla, právě tolik mouky. Mouka se rozdělí na dvě části, do jedné polovičky se dá tolik vody, mnoho-li obnaží 4 vejcové skořábky, a nadělá se z toho těsto, které se tak dlouho vypracovává, až vydává bubliny. Pak se máslo do těsta přehazuje a třikrát přes sebe pak se dělá. **Kořené věnečky:** Vezmi 1/4 libry mouky, 1/4 l[otu] cukru, 1/4 l[otu] sladkých mandlí, trochu hřebíčku, všecko stluč a dělej z toho drobenky, 1/2 libry másla, 3 žloutky, zamíchej, posyp moukou a do těsta dej kůry citr[onové] a dělej věnečky.

Vanilkové hubinky: Na 2 bílky 6 lotů cukru, hezký kousek vanilky, ten sníh pevný, voskem pomazaný plech, v chladné troubě péci, do špičky dělat.

/pag. 28/ Mandlové hubinky: 2 vejce, co váží, to mandlí, 6 lotů cukru, 1 tab[ulka] čokolády, 2 hřebíčky, 1 květ a ze 1/4 citro[nu] kůr[a], mandle zůstanou, celé, se strouhají, z těch 2 vajec sníh, na papír péci.

Lincové věnečky: 1/2 l[otu] převar[eného] másla, 1/4 l[otu] čerstvého, 6 žloutků, 1/2 l[otu] cukru, to se tře hodinu, z jednoho citr[onu] kůru, 40 l[otů] mouky.

Mandl[ov]é věnečky: 1/4 l[otu] cuk[ru], 1/4 l[otu] mand[lí] oloup[aných] jemně se utluč[e], 1/2 bílku, z 1/2 citron[u] kůru, tak se též ořechy dělají, musí být to tužší.

Máslové cukroví: 1/4 l[otu] cukru, 1/4 l[otu] čerstvého másla, 12 lotů mouky, 1/2 citronu kůru. Vypichovat lec[c]os z toho, sypat mandlemi s smíchaným cukrem.

Sněhové noky: Z 8 bílků udělej hodně tuhý sníh, do něj dej 8 lotů cukru. Dej svařit 1 1/2 žejdlíka smetany, z toho sněhu zavařuj do ní lžičkou noky, vždy jen asi 2–3 nech povařit, pak vyber na síto. Do smetany, co se v ní vařili (*sic*), dej 3 l[oty] cukru a vanilku a 3 žloutky, rozdělej, lžičku mouky vsyp a lžičku smetany na něj vlej, míchej, až se zavří, dej na mísu, ty nočky na to polož každý, prostrkej mandlemi, pocukruj mandlemi a dej na stud[ené] místo. Jí se to studené.

Dobré rohlíčky: 1/4 libry másla, od toho vezmi 1/4, dej na stranu, to ostatní zpracuj v studené vodě a dej mezi dva talíře do studena. Teď vezmi trochu smetany, žloutek, lžící kvasnic, pak ten lot másla, tolik mouky jako na těsto, když zkyne, rozválí se to, ostatní máslo se dá do něj a převálí jako máslov[é] těsto. Dělej z toho, co chceš, nech zkytnout, pomaž, peč. **Pumpernikel:** Svař 1/2 kg syrobu, smíchej tím, až vychladne, přidej pak 1/4 kg mouky a nech to stát v studenu místě 5–6 hod[in]. Přidej do toho 10 d[k]gr (6 lotů) citronádu, 10 deka kůry pomeranč[ové], 10 d[eka] 6 (*sic*) mandlí.

/pag. 29/ **Vanilkové rohlíčky:** 1/2 l[otu] másla s 1/4 l[otem] cukru a 20 l[oty] mouky, 10 l[otů] strouhaných mandlí, citron[ovou] kůru, na vále dobře prodělat jako lincové těsto. Dělají se rohlíčky, hezky do zlatova péci a teplé ve vanilovém cukru obaliti. Polovici nechati vystydnouti, bílkem přetřítí a obaliti v brilantovém cukru.

Linecké těsto: Vař 6 vajec na tvrdo, žloutky se stlukou, do 1/4 l[otu] cukr[u] se žloutky rozmíchají, citronová kůra, 1 žejdlík mouky, to se vše dohromady na vále smíchá a zvyplchá formičkami dle libosti.

Stříkané mandlové cukroví: 1/2 l[lotu] tluč[ených] mandlí, 1/2 l[otu] cukru, 1 bílek, z jednoho citronu šřávu, vanilku za 5 krejcarů. Z toho se udělá těsto, plech se vyloží oplatkami, na ně se nastříká dle libosti, pomalu péci.

Čokoládové věnečky: 8 l[otů] cukru se utluče, 2 tab[ulky] čokolády jemně ustrouhati, pak utlouci [z] 1 bílku sníh, tluče se pak s čokoládou tak dlouho, až z toho je husté těsto, posype se vál cukrem a vyválí se na prst tlusté, vypíchají věnečky a pekou se v chladné troubě.

Dobré zázvorky: 2 celá vejce, 2 žloutky, 1/2 l[otu] cukru, 1/2 l[otu] mouky, 1 lot zázvoru, na špičku nože Schnelsalz, na vále dohromady smíchatí, vypíchatí, přes noc nechat ležet a ráno péci.

Dobré marcipánky, zázvorky jsou v Retichové knize.

Čokoládové věnečky II.: 28 d[k]gr neloupaných slad[kých] mandlí, 2 tab[ulky] čokolády, 1/2 citron, 3 deka citronátu, 28 d[k]gr cukru, 2 celá vejce, dobře to vypracuj, na cukrem posypaném vále rozválej, vypíchej věnečky, pomaž bílkem, posyp rozsekanými mandlemi, v prostředně teplé troubě peč. Místo citronátu se může dát citron[ová] kůra neb vanilka.

/pag. 30/ **Waffeln řízky:** 21 d[k]gr másla, 21 gr (*sic*) mouky, 9 neoloup[aných] strou[haných] mandlí, 9 deka cukru, vše dohromady rychle v těsto propracovat. Na plech vytlačití, ve 2 díly rozdělit a světle péci. Jeden díl pomazat marmeládou a na druhý se vystříkne kornoutem hustý sníh ze 2 bílků se d[k]gr cukru a udělají se pruhy kosové čtverce. Oba díly dají se na sebe a krájí v kostky 5 cm široké.

Ze šipkové zavařeniny drobotiny: 14 d[k]gr oloup[aných] mandlí, 14 d[k]gr cukru

v hmoždýři stlouci, 14 deka šípkové marmelády, k tomu tolik cukru, až se těsto propracuje, rozválí na prst tlustě, stříkanou glasurou pomaže, na dílky úzké rozkrájí, na prkno posypané cukrem usuší.

Oršíškové koblihy / Máslové babčičky II.: Š[...]⁴⁷ K[...]⁴⁸ 7 deka másla utřít se 7 dek[y] cukru, 4 žloutky, citron[u] kůru, sůl, 28 deka mouky dohromady dáti, 4 deka kvasnic, 1/4 l[otu] vlaž[ného] mléka, 28 d[eka] mouky dohromady zamíchat, dáti zkynouti, pak s prvním těstem zpracovati a nechati státi. 14 d[k]gr másla, 7 dek[a] mouky prodělá se na prkně s kvasnicovým těstem, vyválet, 4krát přeložit.

Malé hnědé koláčky: 14 d[eka] mandlí neoloup[aných] strouh[aných], 14 d[eka] másla, 14 d[eka] cukru, 2 žloutky, špička nože skořice, hřebíček, 14 d[eka] mouky, na prkně rychle v těsto vyválet, kolečka vypíchat, cukrem posypat, bílkem pomazat.

Mandlové tyčinky: 14 d[eka] másla, 7 d[eka] cukru, 1 tab[ulka] čokolády strouh[ané], 5 d[eka] strouh[aných] mandlí, 2 žloutky, 14 deka mouky, na prkně v těsto propracovat, úzké pruhy uříznout, s bílkem pomazat, hrubými mandlemi sypat, s cukrem péci.

/pag. 31/ **Zaděláné telecí:** Knedlíčky k tomu, máslo, vejce, houska, citron, hořkou mandli bez mléka, též noky.

Frikando: 2 telecí kýtu vyšpikuj špekem, šunkou, jazykem, okurky, sardele, cibule, do dír nastrkat. Všechnu zeleninu na másle usmažit, tu kýtu nasolit, do toho položit, polévkou zalít, 2 neb 2 1/2 hod[iny] dusit, omáčka musí být žlutá, pak kyselou smetanou polít, houskou posypat.

Hamburská kýta: Vezmi kus telecí z kýty, osol a střídavě vyšpikuj nakrájenou šunkou, špekem, sardelí, kyselými okurkami, vše musí být na nudle krájené. Na pekáč dej kus másla, několik kousků špeku, kýtu na to dej a nech do růžova opéct, pak vyndej omáčku, zapraž lžící mouky, zalej dobrou polévkou, proced' na maso, přidej sardelového másla, trochu bílého vína, ze 1/4 citronu šťávu a nech povařit.

Frankurská pečeně: Vezmi telecí kýtu, osol, prořízni uvnitř nožem, prostří do ní as 3 párky uzenek, dej na pekač, máslo, špek, omáčku zapraž moukou, zalej polívkou, nech vařit, peč.

Telecí kýta se sardelemi: Kýta telecí, ořežou se kůže, vyšpikuje se špekem a uzenečným masem. Rozetřou se sardele s máslem, při pečení se potírá.

Kuřata s majonesou: Uvař dvě kuřata v hovězí polévce, trochu octa se vším kořením, cibulí, osol. Nech je třeba do druhého dne v tom ležet. Když se hned potřebují, nechají se vystydnout, rozkrájí a následujícím polejou a vysoko na mísu urovňají. Nech 1/4 žejdlíku octa s kořením, citronem a solí až na dvě lžice vyvařit, proced' to do žejdlíku kyselou smetanou, 6 žloutků a půl lžičky mouky, postav na horkou plotnu a kverlaj, až to zhoustne, pak odstav a míchej, až vystyodne, pak polej kuřata a karnýrj s petrželí a sekanými tvrdými vejci.

/pag. 32/ **Ragout z kuřat:** Kuře uvař, rozkrájej na menší kousky, pupičky, žaludeček též, rozkrájej na kostky žampion a karfiol rozdělej. Udělej z másla bledou jíšku, zalej tou polévkou z kuřete, 2–3 žloutky při kraji povařit.

Karbanátky dušené: Telecí, vepřové rozsekej, housku máčenou, pepř, sůl, 1–2 vejce, dělej karbanátek, dej jen tak na pekáč a nech v troubě dusit.

47 Zkratku nelze rozvést.

48 Zkratku nelze rozvést.

Masové kule: 1/4 k[ila] hověz[ího], 1/4 vepř[ového] ro[z]seká, močit housku, cibulka, česnek, pepř, citron, sůl, vejce. Udělej knedlíky, obal v housce, na pekáč dej kousek másla, cibul peč, pokrop octem, pak vyndej, zamíchej trochu mouky s kyselou smetanou.

Sardelová pečeně: Vezmi hovězí šus neb svičkovou, vyšpikuj sardelí neb špekem, dej na pekač kus másla, všechnu zeleninu, koření, vyndej pečení, omáčku zapraš moukou, zalej polévkou, proced' na pečení, přidej červené víno a kousek sardelového másla a nech povařit.

Vepřová svičková: Panenskou vyšpikuj, osol, dej na pekáč, k ní celer, cibuli, koření, kousek másla, pečení na to polož, polej octem a nech do růžova upéci. Vyndej, pak dej citr[onovou] kůr[u] a šlám, kyselou smetanu, lžici mouky, zalej.

Hašé koření: Marjánku, česnek, citronová kůra, může se do něj natlouci vejce (nemusí).

Saftbraten: Všecku zeleninu s cibulí se dají na kousek másla napěnit, maso hovězí nasolit, našpikovat, dát do toho trochu polívky, dál to dusit. Když je maso měkké, zaleje se kyselou smetanou, trochu koření, né mnoho.

Vepřové maso s rýží: Nasolené maso dát na cibulku, kmín, přelívat vodou, udusit. Rozpálí se špek a cibuli celou do toho, aby měla barvu (rejže se tím obarví). /pag. 33/ Pak se tam dá rejže a přilévá polévka.

Roštěná dá se s cibulkou a kouskem másla udusit, když je měk[k]á, potřě se sardelovým máslem a zaleje smetanovým kvaskem.

Naložený jazyk: Za 1 krejcar sanytru, koliandru (*sic*), nového koření, pepře, zázvoru, majoránky, dva stroužky češneku (*sic*) se hrubě utluče, sanytr se se solí promíchá. Pěkný hovězí jazyk očistí, nejprv jím potřě, a pak tou ostatní přípravou posype. Pak se to dá do hluboké mísy, prkenkem a kamenem přitíží a každý den obrací, což se po 8 dní opakuje. Nato se vše do měk[k]a uvaří, oloupe a úhledně na lístky nakrájí. Již dříve připraveným sardelovým máslem se každý kousek pomaže, na dlouhou mísu vkusně dá a pak ještě 1/4 hod[iny] opéci nechá.

Fašírované Rindsfileé: 1/2 kg hovězího, 1/2 kg vepřového se seseká s máčenou houskou, 2 vejce, pepř, nové koření, citronová kůra, osol, prodělej, okulat' a obal v housce. Na pekáč dej rozkrájenou cibuli, pepřenou, dymian, kousek másla, to fileé na to dej a peč, často polévej. Když je pečené, vyndej, omáčku zapraš moukou, zalej polévkou, proced', na maso přidej trochu kaprlat a octa, citrónové kůry, červeného vína trochu a nech přejít var.

Svičková přírodní: Svičkovou vyšpikuj, dej k ní zelí, pepř, nové koření, dymián, podlej a peč. Když je měk[k]á, zapraš omáčku moukou, zalej polévkou, proced', přidej červené víno.

Španělský vrabci: Telecí maso se naklepá na řízky a nasolí, pak se namaže sardelovým máslem, zabalí a dá dusit na cibulku, podleje polévkou, zaleje kyselou smetanou.

Telecí s olejovou omáčkou: 3 kg telecího z kýty tence se seřízne na placku, poklepe, osolí, trochu opepří, volně stočí a sváže silnou nití. Uvaří se /pag. 34/ v dobré hovězí polévce a dá se k tomu trochu octa, cibulky, všechna zelenina, všechno koření, citron, vaří se v hliněném pekáči, když vystydne, pak se dělá omáčka. 4 sardele, 3 tvrdé žloutky se utrou a prolisuje se oboje, k tomu se dá 1 žlodek syrový, 7 dk[g] oleje, 2 lžice octa, několik lžic té polévky dle libosti, hořčice. Maso se na řízky nakrájí, na mísu narovná, omáčkou poleje a nejméně 3 hodiny v tom se nechá vařit.

Točené Rostbraten: Maso se naklepá, kosti vyndají, s nádivkou pomaže, dohromady svine, sváže na cibul, máslo, na plotně dusí. **Nádivka:** 1/2 kg svičkové syrové, 7 deka špeku, 2 sardele, cibul, sůl, pepř, namočené žemle.

Kuřata v aspiku: 2 litry vařené hovězí polévky, 36 listů želatínu a 4 bílků hustý sníh, 8 pepřů, 8 nov[ých] koření, jeden boblist, ocet, sůl, citr[onovou] kůru, mezi stálým mícháním jednou svařiti, skrz servít procedit. Kuřata se před tím uvaří v solné vodě s octem, nov[ým] koř[ením]. Vystydlé kuře stáhnout, kosti vytáhnout, nad páru dáti, když je to ve formě, aby se vyklopilo, okraj obríznout.

Pněná Paštiky s máslovým těstem: 14 deka mouky rozdělí se na dva díly, do jednoho dílu se dá 14 deka másla a udělá se těsto. Do druhého dílu mouky dá se 1 vejce, 1 lžice octa, trochu vody, s nožem se stále pracuje, v závinové těsto (volné) máslové se rozválí, dá dovnitř druhé, dá se dohromady, 2krát přeloží, v horké troubě upeče napolovic, naplní se haše přes kolečko, na třínožku dopěci do horké trouby. Nádivka: Zbytky od zajíce rozemlít v stroji, kousek vepřového, neb telecího, játra jemně se rozemelou, vše dohromady s jednou vymačkanou žemlí, skrz síto vymačkat, pak 2 vejce, pepř, sůl, 1 deka sušených lanýžů uvařených ve víně, paštikové koření (koupí se).

/pag. 35/ **Jaterní polévka:** 5 krejcarů telecí játra jemně rozetřená, do bledé jíšky dá se cibul, petržel, kousek česneku, majorán, pepř a vše se trochu opění, vše se smíchá s polévkou neb vodou, poleje a procedí.

Z masa hovězího knedlíčky: Zbytky masa rozřezat, trochu másla neb sádla utřít, 1 vejce, pepř, petržel, cibuli, 1/2 močeného rohlíku, pevně se strouhaným rohlíkem udělat.

Z bramborů: Brambory uvařené s kouskem másla utřít, 1 žloutek se strouhaným rohlíkem a trochu mouky pevně udělat.

Kapustový svítek: Uvař kapustu, rozsekej 4 žloutky, 4 loty másla, pepř, sůl, na rozpálený pekáč pomazaný.

Jaterní svítek: 1/4 libry másla utří, pěnivě k tomu 5 žloutků jeden po druhém, 1/2 [libry] ro[z]sekaných jater, osolit, pepř, květ, z bílků sníh a tolik housky, co je přiměřené husté.

Mozkové knedlíčky: Utrí máslo, přeced' mozeček, dej housku a trochu mouky, celé vejce, osol, promíchej, dělej knedlíčky.

Mozečkový svítek: Mozeček se ovaří, dá na cibulku upěněnou, rozmíchá, 2 žloutky, žemle, petrželka, sníh.

Vodová polívka: Kousek telecích neb hovězích jater nadrobno rozkrájených, udusit se vši drobně rozkrájenou petrželkou zeleninou na másle. Také se může dusiti (ale nemusí) trochu syrových nakrá[žených] bramborů a rovněž trochu spařené rýže, aby pěkně nabobtnala. Na zeleninu s játry nalejte pak vody a vařte 1 [...], protřete pak sýtem (*sic*), přidejte hub, květáku, rýže a vše svařte.

Pečená štika se sardeli: Trhni, oškrab ji, omej v několika vodách, osol, sviň do kolečka na pekáč na šprejle, aby byla jako ve vanglu a pírkem ji maž máslem, když již se opéká, rozetří máslem 6 pěkných sardelí a maž tím štiku.

/pag. 36/ **Majonéza:** Rozetře se dva žloutky v trochu pepře a hořčice, pak mezi třením olej a ocet, v studenu dělat.

Úhoř pečený se oloupe, opepří, na kastrol se dá citron zdobit, na tom se peče, zapraží omáčka.

Úhoř vařený: Stáhne kůže, v solné vodě, s kořením, cibulí, ocet, udělá se aspik, poleje.

Pečená štika: Škrabe, omeje na kuthan hřbetem vzhůru, 16 deka másla, 6 sardelí, udělá

se sardelové máslo, 1/2 namočené žemle ve víně, utře se vše a skrz síto promačká, pomazává se s tím štika, mezi stálým poléváním 1/2 hod[iny]. Okrášlí se citr[onovými] koláčky a malými opečenými brambory.

Citronová omáčka: Vím jak.

Moučný svítek: 10 d[k]g másla se utře, dvě plné lžíce mouky, 4 žoutky, trochu soli, ze 4 bílků sníh, vymazat formu, péct (*sic*).

Špekové knedlíky: 18 d[eka] špeku, rozkrájí na kost[ky], v kuthanu rozpálí, 4 žemle rozkrájené na kostky a tím špekem navoní, když to vystydně, dá se 2 deka mouky, 1/6 litr[u] vody, 3 vejce, sůl, promíchá se těsto, nechá 1 hodinu stát, pak se zavaří knedlíky do polévky.

Celer: vodu nesolit, neb zčerná, pak dát do studené vody.

Játrový svítek: 7 deka sádra utřít, 4 žoutky, 7 deka oloupaných propasírovaných jater, 4 deka housky, ze 6 bílků sníh, do vym[azané] vysypané formy péci.

Telecí kotouč: 1/4 telecího masa, 1/4 kila hovězího, 1 vejce ro[z]sekat, pepř, sůl, špek na kostky, kus telecí jako na řízky rozložit, pomazat tou sekaninou, poklad šunky, zabal, ovažit motouzem, dej na máslo a špek, šťávu zapraš, nech povarřit, kolem udělej věnec z rýže a okrášlí šunkou.

/pag. 37/ **Vepřové kotlety** se naklepou, osolí, pomazají sardelovým máslem, opečou na pánvi, omáčka zapraží moukou.

Paštíkové koření: Utluče se 30 zrnek pepře, 20 nov[ého] koření, 2 gr kardamon, dá se 1/2 muškátu, stluče vše dohromady, prosype skrz síto, dá do sklenic.

Naložený dobrý jazyk: Hovězí jaz[yk] umyje, potluče, posype napolo utlučeným nov[ým] kořením, jalovcem, pepřem, za 1 krejcar koriandru, za 1 krejcar sanytru, tymián, bobkový list též se utluče. To se smíchá se solí a tím se jazyk hodně natře. Položí se do hliněné nádoby, zakryje, zatíží a nechá v letě 8 dní, v zimě 12–14 dní ležeti. Den[n]ě se obrací, pak se jen otře, ale nemyje už a vaří do měk[k]a. Předkládá se teplý k zelenině neb studený s aspikem.

Kotlety vepřové se nasolí, dá petržel zacedí citronem, obalí v mouce a dusí.

Jiné kotlety se osolí, kmínoujou, obalí v mouce a dusí.

I. majonéza z tvrdých žloutků: 7 natvrdo uvařených žloutků se prolisuje, za stálého tření přimíchá se k nim po kapkách 1 decilitr jemného tabul[ového] oleje, pak se přidá trochu bílého pepře a soli a když po dlouhém tření majonéza houstne, přimíchá se k ní po kapkách lžíce estragonového octa.

Pstruzi s majonesou I.: Uvaří se pstruzy (*sic*) a sice 3 díly vody, 1 díl octa, hrst soli, půl cibule, půl celeru, 1 mrkev, 20 pepřů, 3 hřebíčky, 1 bobkový list a svázaná zelená petržel dá se dobře povarřit, načež se do toho vloží pstruzi, přičemž se musí dát pozor, by se šlem z nich neseřtel. Když začnou vařit, odtáhnou se ke kraji, aby se nevařili, a nechají se as 10–15 minut v horké tekutině. Na míse se urovnají, obloží petrželí, sekanou slaninou (aspikem), několika raky, misa vyzdobí se z rosolu vykrájenými tvary. K nim dává se majonéza čís[lo] I.

/pag. 38/ **Paštika z husích jater:** Pěkně (*sic*) husí játra, několik řízků, vyřízni 2 prostřední, ty kraje ro[z]sekej, 1/4 kila tučného vepřového, 1/4 k[ila] telecího z kýty, 2 housky namočet do vody, vymačkej, dej na máslo na plotnu, vmíchej 2 vejce, hodně zamíchej to maso, propasíruj, pepř, květ, dymian, 1 celé a 2 žoutky, koření, osol, rum lžící, madoira

sklenku, utří to, ty lístky z jater osol, na máslo špek na lístky, tyglíček kolem vylož tu hmotu, do něj lístek je plň, dej poklidu,⁴⁹ dej to do páry na hodinu.

Knedlík v ubrousku: Žejdlík kyselý smetany, 6 vajec, 2 žejdlíky mouky, trochu soli, rozmíchá se, dá do namočené, máslem vymazaného ubrousku, pak se dá hodinu vařit, pak se rozkrájí, posype žemlí, omastí.

Puding s uzeným masem: Udělej amolety, pak utří kousek másla, přidej šunky, pepř, květ, 1–2 vejce, trochu mléka, housku, pomaž, míchání, vlož jednu na druhou, pak vař v servítu.

Faširované (sic) vajíčka: Vezmi 6 vajec, uvař je na tvrdo, dej vychladnouti, pak oloupej a rozpůl na dvě žloutky, vyndej bílky, nech polovice a dej na pekáč. Pak utří 4 loty másla, ty žloutky propasírované, jednu housku máčenou v smetaně, hezky to prodělej, dej 2 strouhané housky a syrová vajíčka, 2 sardele, sůl, pepř, květ, zeleninu, petržel, citrón[ovou] kůru, pak naplň ty bílky, posyp strouhanou žemlí a dej máslo na to, nech péci.

Brambory se šunkou: Vymaže se pekáč, pak se vysipe (sic) sardelí, nakrájí se na kolečka brambory po celém pekáči, pak se ro[z]seká šunka masná, dají se na kolečka krájené tvrdé vejce, až je plný, pak se poleje smetanou a vejci rozkrájenými.

/pag. 39/ 20 lotů a 36 deka bez 3 gramů⁵⁰

8 lotů = 14 dk[g], 3 gram[y]⁵¹

13⁵² 3/4 = 12 deka⁵³

Máslové koláčky

Osm lotů másla čerstvého a 8 lotů ~~12 deka~~ 13 3/4[↑] rozpuštěného se pěnivě rozmíchá, dají se tři žloutky, jeden po druhém, pak 8 lotů ~~12 deka~~[↑] dobře tlučeného cukru, dává se po lžici. Potom z jednoho lemonka jemně pokranou kůrku anebo kousek vanilky; naposledy 20 lotů mouky. Nyní se jen tak dlouho míchá, jak je potřeba, aby se mouka dobře zamíchala. Z toho těsta se udělají knedličky ve velikosti malého vejce, uprostřed se udělá prohlubinka, do které se dá zavařenina. Koláčky se pomažou vejcem a sekanými mandlemi se posypou. Pak se dají na papír máslem pomazaný, ne tuze blízko, sice se roztečou. Dají se péci na dosti náhlý oheň.

Sucharky

1/4 libry tlučeného cukru, 1/4 libry mouky, něco lemonkové kůrky a 2 celé vejce se na nudlové desce zmíchá. Na to se dají do toho 1/4 libry celých, dobře utřených mandlí. Z toho se udělají dvě malé štrycelky, plech se pomaže voskem a štrycelky se na plechu rozdělají, pomažou vejcem a dají péci.

49 Slovo bylo upravováno.

50 Připsáno obyčejnou tužkou.

51 Připsáno obyčejnou tužkou.

52 Přepsáno z 16 (nebo snad opačně?)

53 Připsáno obyčejnou tužkou.

Moravian Pie and Mother's Mehlspeis. Sight in Kitchen of Historian and Archivist Václav Hauer (1860–1942) and his Wife Růžena Née Seidl (1867–1942)

(Summary)

The core of the presented material study is formed by a comprehensive analysis of a rarely preserved manuscript set of culinary recipes, which are preserved in the writings of Václav Hauer, a researcher in history and ethnography, a long-time (1888–1926) professor of Czech and classical languages at the Czech Grammar School in Opava, later also an administrator of the Provincial Archive of Silesia and a tireless organizer of Czech national life in the wider Opava region (e.g. in 1905–1912 and 1918–1919 he chaired the Silesian Foundation). The source opens up an extremely interesting perspective, which can offer not only fragments from the history of everyday life or an analytical probe from the field of so-called food history. The optics selected can be used to look at the private (value, thought) world of a prominent representative of the national Czech intelligence. The author of the notes was not Václav Hauer himself, the documents belong to the documents associated with his wife Růžena (Rosalia), née Seidlová. The spectrum of input raw materials (types of meat, fruit, vegetables, spices, and flavourings), which were used in the household of Václav and Růžena Hauer, was analyzed, as well as the range of the resulting culinary products. The emphasis was placed on changes in food technology or in the availability of various exotic ingredients, which occurred due to the industrialization of the food industry and revolutionary structural changes in communications (steamers, railways, modern road network, new storage options, food exchanges), including connection of the world with international trade agreements. It was, for example, the penetration of various industrially produced preservatives and additives supporting dough leavening, or adjusting its consistency as well as the taste of the final product, into the bourgeois kitchens. The linguistic side of the source was also analyzed – in addition to the fashionable influences of French gastronomy at the time, it was mainly the sphere of Germanism or entire words and phrases taken from German. It can be said that the food consumed and the language code used evoke primarily the idea of a household of a representative of middle-class intelligence, a fully integrated member of the Opava bourgeois society, for whom the national aspect was important, but not the only identity-creating value. The cuisine of Václav and Růžena Hauer was not a fortress of Czech national traditions, the preserved set of recipes shows the supra-regional lifestyle of the liberally oriented Central European bourgeoisie. In addition to the analysis itself, the study also includes a standard scientific edition of the analyzed source.

MILITARY OPERATIONS IN THE OSOBLAHA REGION IN SPRING 1945

Aleš Binar

Aleš Binar: Military Operations in the Osoblaha Region in Spring 1945

In 1945, Osoblaha region (Osoblažsko) belonged to these territories of Czech Lands that were harshly damaged due to events of the Second World War. Osoblaha region was also a territory whose inhabitants were of German origin and thus expelled in 1946 and 1947 making the region to be an area without 'shared memory'. Its result was the fact that there is still only a little known about the course of the military campaign during the Second World War in the territory of the Osoblaha region.

The aim of this study is to describe the course of war events with regard both of German and Soviet armed forces, but with special focus on German Defence Force (Wehrmacht) and its units of Army Group 'Middle'. Its aim is also to examine operational plans of belligerents and significance that belonged to the Osoblaha region among these plans.

Key words: Upper-Silesian Offensive; Osoblaha region; 1945; military operation; Army Group 'Middle'; Second World War.

“From February 24, when the Lower-Silesian Operation ended, until April 16, when the Berlin Operation began, the First Ukrainian Front had what is referred to as a break.”¹ These are the words of the Soviet Union Marshal Ivan Stepanovich Konev, the Commander of the 1st Ukrainian Front. Nonetheless, during those 51 days of a ‘break’ at the turn of winter and spring of 1945, neither Soviet nor German forces rested. Besides the ongoing fires and exploratory attacks carried out between March 15 and 31, 1945, the 1st Ukrainian Front also handled the Upper-Silesian Operation on its left wing.

This operation also has its place in Czech history as significant combat related to having taken place on the Czech territory, specifically in the area of Osoblaha, known in German as Hotzenplotz (Bruntál County). During these encounters, the first village in Czech territory was liberated. However, as an ‘expulsion’ area, the Osoblaha vicinity did not represent a significant ‘place of memory’ by which our understanding of the war remains fragmentary to this day.

The goal of this study is to bridge this gap with a particular focus on the German armed forces. It includes the period from the launch of the Upper-Silesian Operation, during which the combat moved to the Osoblaha region, until the end of the Second World War. Additionally, the study also aims to reconstruct the operational intents of both fighting parties in order to discover within a wider operational context the degree of significance seen in the Osoblaha battles.

Sources and Literature

The study is based on the documentation from the German Military Archives (Bundesarchiv-Militärarchiv, BA-MA). In the first place, among its material three funds from the provenience of the command of the Army Group ‘Middle’ (Heeresgruppe ‘Mitte’) are particularly significant.

The most important among them are Headquarters Staff Maps. These are generally geographic maps in the 1 : 300 000 scale upon which the situation was drawn day by day, covering the course of the front line and location of the individual formations and com-

1 Иван Степанович КОНЕВ, *Сорок пятый* [Forty-Fifths], Москва 1966, p. 74. See also Czech translation Ivan Stěpanovič KONĚV, *Čtyřicátý pátý*, Praha 1985, p. 85.

mands.² In some cases, the most significant attacks and their directions are also recorded. In the case of military formations, the maps enable their precise identification all the way to the level of division and, in exceptional cases, to the level of regiment. Given that the maps identify the situation day by day, they provide detailed information regarding the movement of the front line, particularly because the map sequence is complete in the period from March 15 to 31, 1945, when the Upper-Silesian Operation took place.

During April of 1945 there are gaps in the sequence and the last map is dated April 30, 1945. Thus, the study of the combat situation during May of 1945 is missing. However, as will be detailed later, the front line extended across the Osoblaha region at the time. Nonetheless, the difficulties with studying these maps arises from the fact that the combat recorded on them does not always correspond with the dates. In urgent situations, the staff of the Army Group 'Middle' acquired the practice of recording current development of the war situation into older maps, usually from the previous day. In this regard, date-assignment must be approached with particular care.

The gap in the last eight days of the Second World War is particularly notable because it is not supplemented by other sources. The war diary of the Army Group 'Middle' was maintained until April 7, 1945 and although its records are rather brief, they set the war situation into a wider tactical and operational context.³ Additionally, the collection of morning and evening reports, also maintained until April 7, 1945, provide considerably larger volume of factual information, as they record the development of the war situation all the way to the level of army corps, possibly even divisions.⁴

The only archival source recording the events continually until the end of the Second World War are telegraph reports of the Army Group 'Middle' sent to the 6th Air Fleet, particularly the materials for the war diary of the 6th Air Fleet (Luftflotte 6).⁵ In the case of telegraph reports, the last record is dated May 7, 1945 and, in the case of the materials for the war diary, a day earlier.⁶ On the other hand, their use for the purpose of studying the combat in the Osoblaha region is rather supplementary, as these records do not provide a sufficient level of detail.

The source used among the Czech archives was the collection of the 'Provincial Study Institute' which is deposited in the Moravian Provincial Archive in Brno (Moravský zemský archiv v Brně; MZA).⁷ Among their records, it is mostly an overview map that was created after the end of the Second World War at the institute, recording the levels of war damage in Moravian and Silesian villages.

As is suggested in the introduction section of this study, certain complication arise from the use of secondary sources in researching the course of combat within the Upper-Silesian Operation, or specifically Osoblaha. Relevant information may be exclusively found in Russian-language literature, and its respective translations into Czech.

First, the memoir of I. S. Konev 'Forty-Fifth' must be mentioned, as it devoted a separate chapter to the Upper-Silesian Operation.⁸ Kirill Semyonovich Moskalenko, the commander of the 38th Army that was the left-side neighbour to the formation leading the

2 BA-MA, Reichsheer-Heer (Reich's Army-Land Forces; RH) 2-Ost.

3 BA-MA, RH 19-VI/20 – War Diary of Army Group 'Middle' (November 1, 1944 to April 7, 1945).

4 BA-MA, RH 19-VI/21 – Morning and evening report of Army Group 'Middle' (March 22 to April 7, 1945).

5 BA-MA, RH 7-6/20 to 30 – Contribution to war diary of 6th Air Fleet (1945).

6 BA-MA, RH 7-6/31 – Contribution to war diary of 6th Air Fleet (1945).

7 MZA Brno, Zemský studijní ústav [Provincial Study Institute; B 97], carton (cart). 131, inventory number. (inv. no.) 277 – Municipalities and towns damaged by war in Moravia-Silesia.

8 И. С. КОНЕВ, *Сорок пятый*, pp. 74–86.

Operation, only mentions the significance of the Upper-Silesian Operation indirectly.⁹ The Soviet twelve-volume 'History of the Second World War' also uses Konev's recollections, and are available in a Czech edition.¹⁰ Among the works in Russian, the 'Berlin in 1945' publication by Alexei Valeryevich Isaev (from 2007) is mentioned, as it contains a chapter specifically focused on the Upper-Silesian Operation.¹¹

This attention is in direct contrast with both Czech and German literature. It could be said about Czech, or rather Czechoslovak, historiography that the subject was covered neither within its military history, nor by regional literature. Notably, 'Dearly Paid-for Freedom' (*Draze zaplacená svoboda*) from 2009, the last synthesis regarding combat of the Second World War on the Czechoslovak territory, focuses in regard to the Silesian territory solely on the Ostrava Operation, although it otherwise sets it within the wider operational context.¹² The same could be said in case of the latest overview of modern and contemporary history of Silesia from 2003.

But this complaint must also turn to older works, namely two synthesis works with contributions by Břetislav Tvarůžek – the second volume of the diptych 'Liberation of Czechoslovakia by the Red Army 1944–1945' (*Osvobození Československa Rudou armádou 1944–1945*) from 1965 that ignored the operation entirely,¹³ and 'Operation Goal Ostrava' (*Operační cíl Ostrava*) from 1973.¹⁴ In the latter, the Upper-Silesian Operation is mentioned at most by a few paragraphs.

The approach of the German side may be illustrated on two works. In the ten-volume synthesis 'German Reich and the Second World War,' the information regarding the Upper-Silesian Operation is limited to an indirect mention.¹⁵ In the book 'History of German Panzer Warfare 1916–1945' by Walther Nehring, the mention of this operation is missing entirely, even though he was a general of the panzer army who personally experienced the Upper-Silesian Operation as the commander of the XXIV Panzer Corps.¹⁶

The Osoblaha Region and its Terrain

The Osoblaha region covers an area measuring approximately 230 km² and belongs to the present-day Bruntál County. Prior to the Second World War, it consisted of 33 mu-

9 Available also in Czech translation: Kirill Semjonovič MOSKALENKO, *Na jihozápadním směru. Kniha I* [On South-West Direction. Book 1], Praha 1966, p. 519.

10 *Dějiny druhé světové války 1939–1945. Svazek 10* [The History of the Second World War 1939–1945. Volume 10], Praha 1981, pp. 150–154.

11 Алексей Валерьевич ИСАЕВ, *Берлин 45-г. Сражения в логове зверя, Яуза* [Berlin in 1945. The Battles in the Den of the Beast], Яуза – Москва 2007, pp. 213–243. Available on-line: http://militera.lib.ru/h/isaev_av7/index.html, [March 1, 2019].

12 Jaroslav HRBEK – Vít SMETANA et al., *Draze zaplacená svoboda. Svazek II* [Dearly Paid-for Freedom. Volume II], Praha 2009, pp. 149–159, 207–226.

13 Břetislav TVARŮŽEK et al., *Osvobození Československa Rudou armádou 1944–1945. Svazek druhý*, [Liberation of Czechoslovakia by Red Army 1944–1945. Second volume], Praha 1965.

14 B. TVARŮŽEK, *Operační cíl Ostrava* [Operation Goal Ostrava], Ostrava 1973, pp. 123–124.

15 *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Band 10. Erster Halbband* [The Third Reich and the Second World War. Volume 10. First Half-Volume], München 2008, p. 587.

16 Walther K. NEHRING, *Die Geschichte der deutschen Panzerwaffe 1916–1945* [The History of the German Panzer Weapons], Stuttgart 2000.

nicipalities.¹⁷ In 1945, within the German administration of the Reich district of Sudetenland, the area became a part of the Krnov (Jägerndorf) County.¹⁸

To understand wartime events in the Osoblaha region there is necessary to note its geographic character. The Osoblaha region, specifically the Osoblaha Hook (Osoblažský výběžek), forms a territory that is approximately 25 km from west to east, and not even 20 km from north to south. This land slopes in an east-northeast direction. The easternmost part of the Osoblaha region belongs to the geomorphological system of Central-Polish Lowlands, known as Silesian Lowlands, with a characteristically gently rolling terrain. The city of Osoblaha is located 220 meters above sea level and Slezské Pavlovice, which is located a few kilometres north, reaches to 213 meters above sea level.¹⁹

Towards south and west, the terrain rises and changes in character. Only 4 km southwest of Osoblaha is a hill named Červenice, with an elevation of 285 meters. Southwest of the connection between the municipalities of Hlinka and Osoblaha the system of lowlands transits into the Czech Massif (Český masív), specifically to the Zlatohorská Highlands (Zlatohorská vrchovina). The altitude slowly increases, and the terrain becomes hilly with more notably cut valleys. The municipality of Třemešná, located in the Western part of the region, is at an altitude of 365 meters, while in the western part of the region, the highest peaks reach over 600 meters. Petrovice, the highest-located municipality that is simultaneously the westernmost municipality of the Osoblaha region, lies at an altitude of 470 m and the hills within its vicinity reach nearly 900 meters in elevation (i.e. Solná hora 868 m or Kutný vrch 869 m).²⁰

There are few rivers and larger streams in the Osoblaha region that flows all in north-east direction. The name of the largest one is eponymous for the region, Osoblaha, river that runs over the vast part of the region eastwards through e.g. Petrovice, Jindřichov, Dolní Povelice, and Osoblaha Town and near Studnice leaves region for present-day Po-

17 In 1945, the territory of Osoblaha Region was composed of following municipalities. Part of so called judicial-county Osoblaha was these 25 municipalities: Bučávka (Bušovec) Butschafka; Fulštejn (today Bohušov; Füllstein), part of the municipality was hamlet Ostrá Hora (Schärfenberg); Divčí Hrad (Maidelberg); Dolní Povelice (Nieder Paulowitz), part of the municipality was hamlet Grundek (Grundeck); Hlinka (Glemkau); Horní Povelice (Ober Paulowitz), part of the municipality was hamlet Nové Povelice (Neu Paulowitz); Hrozová (Grosse); Karlov (Karlsdorf); Kašnicberg (today Kašnice; Kaschnitzberg); Koberno (Kawarn), part of the municipality was hamlet Antonsberg (today Antonínov); Liptál (today Liptaň; Liebenthal); Matějovice (Matzdorf); Městys Rudoltice (today Slezské Rudoltice; Markt Roßwald); Neuwald (today Nový Les); Osoblaha (Hotzenplotz); Německé (today Slezské) Pavlovice (Deutsch Pawlowitz); Nová Véska (today Nová Ves; Neudörfel); Piskořov (Peischdorf); Poruba (today Pelhřimovy; Mährisch Pilgersdorf); Rusín (Rausen); Sádek (Zottig); Studnice (Stubendorf); Ves Rudoltice (Dorf Roßwald), part of the municipality was hamlet Amalienfeld (today Amalín); Víno (Weine); Životice (Seitendorf). Part of judicial-county Jindřichov, then, was these eight municipalities: Arnultovice (Arnsdorf); Bartultovice (Batzdorf/Bartelsdorf); Janov (Johannestal); Jindřichov (Hennersdorf); Petrovice (Petersdorf); Pitármé (Pitarn); Třemešná (Röwersdorf), parts of the municipality were hamlets Damašek (Damasko), Erdmannsgrund (Artmanov); Vysoká (Weissak). *Obyvatelstvo Slezska a Hlučínska v několika důležitějších směrech na základě sčítání lidu ze dne 15. února 1921 se zvláštním ohledem na předešlá sčítání lidu* [Inhabitants of Silesia and Hlučín Region in some Important Respects according to Census of February 15, 1921, with Special Regard to Previous Census], Opava 1924, pp. 104–105, 116–118.

18 Historical borders of Osoblaha matched counties Jindřichov and Osoblaha of the First Czechoslovak Republic. Dan GAWRECKI et al., *Dějiny Českého Slezska. I., II.* [History of Czech Silesia], Opava 2003, pp. 180–184, 306–310, 370–375.

19 Geomorphologic map of Czech Lands is available on web side of Czech Geodetical and Cadastral Office (Český úřad zeměměřičský a katastrální): <https://geoportal.cuzk.cz/Geoprohlizec/default.aspx?wm-cid=9590>, [July 6, 2019].

20 Ibidem.

land. It has number of tributaries; from left it is the Prudník River that intersect the region near Slezské Pavlovice and Studnice; from right it is for example Svinný Brook flowing into Osoblaha River near Jindřichov, Mušlov that enrich its stream near Pitárné, and Trója River; the last one forms part of southern border of the region and near Bohušov merges with Osoblaha River. These streams are not large enough to form barrier against advancement of military units; on the other hand, they form valleys and as such alongside their flow the movement is easier, but in crosswise direction it is much more harder.

All these above-mentioned dispositions caused that the Osoblaha region is geographically divided from the Czech Lands. This was one of the reasons why the railroad connection between Třemešná and Osoblaha was laid in the narrow-gauge profile.²¹ The main transport hubs of the historic Osoblaha region were Třemešná, Jindřichov, as well as Albrechtice ve Slezsku (Olbersdorf), which itself, however, is not considered part of the historic region. In northeast direction there is a divided network of roads that subsequently converge in Osoblaha.

This geographic separation from Czech Lands as well as from Czech Silesia was the reason its population continually declined after the end of the 19th century. As a result, the Osoblaha region was below average in terms of population. According to the first Czechoslovak census, the region had 18,079 residents, while density reached a below-average 78 residents per km². The Osoblaha region also consisted predominantly of small villages. The dominant category of its 24 settlements were villages up to 500 residents. There were only five settlements over a thousand inhabitants – Osoblaha (2,521), Jindřichov (2,220), Třemešná (1,625), Liptaň (1,225), and Janov (1,073).²²

Situation in the Eastern Front

The German military situation in the Eastern Front began to dramatically worsen and inevitably lead to defeat after January 12, 1945, when the individual Soviet Fronts, i.e. army groups, gradually moved to a general offensive. The quickly moving 1st Ukrainian Front, maintaining a tempo of progress up to several tens of kilometres per day, came to define the situation in the Upper Silesia. Meanwhile, its formations had already crossed the Odra River near the cities of Oława (Ohlau) and Opole (Oppeln) on January 23, 1945 and launched the battle for Wrocław (Breslau). Decisive manoeuvre, however, belonged to its northern neighbour, 1st Belarussian Front of famous Georgy Zhukov. The army group concentrated decisive force of ten armies including two guards tank armies. With this power, 1st Belarussian Front managed to break through the German defence on January 14, 1945, and the same day to advance some 30 kilometres and in two days capture Polish capital, Warsaw. More important was, nevertheless, the fact that Soviets managed to destroy most of German 9th Army. Soon after that the Red Army entered Łódź (Litzmannstadt), besieged Poznań (Posen) that was converted into fortress (so called “Festung”) and reached the Oder River on February 2, 1945.

Soviet offensive finally stopped in the beginning of February 1945 when the Red Army got exhausted by nearly 500 kilometres-long advancement. It meant that it managed to overcome its original aims and expectation and won a bridgehead on the western bank of the Odra River near Kostrzyn and Odrą (Küstrin); in next few weeks it would be of key significance when the Red Army launched its Berlin Offensive. By that moment, the course of Eastern front formed a spike that narrowed from west to east. Over the fol-

21 Richard HRČEK, *100 let úzkorozchodné dráhy Třemešná ve Slezsku – Osoblaha. 1898–1998. Historie a současnost* [100 Years of the Narrow-Gauge Rail Třemešná in Silesia-Osoblaha. 1898–1998. History and Present-Day], Třemešná ve Slezsku 1998, pp. 1–10.

22 *Obyvatelstvo Slezska a Hlučínska*, pp. 104–105, 116–118.

lowing weeks, the Soviet command attempted to secure both its wings and create suitable conditions to approach the German capital. This was the purpose behind the 1st Ukrainian Front launching its Lower-Silesian Operation.²³

The goal of the Lower-Silesian Operation that took place between February 8 and 24, 1945, was to secure the Soviet position in front of Berlin and create the platform for an entry into Saxony. The city of Wrocław was surrounded by a pincer movement during the Soviet offensive that headed westward towards Nysa Łużycka. Upon completing the advancement of the Red Army, the front line in the segment of the 1st Ukrainian Front passed in the west along the bank of the Nysa Łużycka River and, in the south, followed the foothills of the Czech borderline mountains.²⁴

Preparation of the Upper-Silesian Operation

The only area where Germans threatened the positions of the Red Army in any significant manner was Upper Silesia, specifically the frontline projection towards Opole. This potentially endangered the left wing of the 1st Ukrainian Front. The German 17th Army that relied on the Odra River, could form a north-west attack from here. To eliminate this threat, the Soviet command created a plan of operation that was later named the Upper-Silesian Operation. Created by the military council of the 1st Ukrainian Front on February 28, 1945, it was approved by the chief Soviet command on March 1, 1945.

Its goal was to crush German formations located south of Opole and in the area of Racibórz (Ratibor), meaning the VIII Army Corps, the LVI Panzer Corps²⁵ of the 17th Army, and the XI Army Corps of the 1st Panzer Army (the Army Group 'Heinrici').²⁶ All these commands and formations were subordinate to the command of the German Army Group 'Middle'. The Red Army aimed to reach the connecting line of the cities Strzelin (Strehlen), Paczków (Patschkau) and Opava. Securing the left wing of the front line was also a condition for subsequent Soviet advancement within the Berlin Operation.²⁷

Two combat groups were formed to execute the operation within the 1st Ukrainian Front. The 'North' group, also referred to as the 'Opole' group, would attack in the area east of the city of Grodków (Grottkau) southward towards the cities of Nysa (Neisse) and Prudnik (Neustadt). The 'South' or 'Racibórz' group would attempt an attack out of the area southward of the city of Koźle (Cosel), westward towards Głubczyce (Leobschütz) and south-west towards Opava. Both groups were to meet in the area of Prudnik, specifically Osoblaha.

This tactical move was to besiege both the German army corps. The main force of the 'North' group consisted of the Soviet 21st and 4th Tank Armies, 4th Guards Tank Corps and the 34th Guards Rifle Corps that was subordinate to the 5th Guards Army. The 'South' group consisted of the 59th and 60th Armies, and in support they received the 93rd Guards Rifle, 7th Guards Mechanized and 31st Tank Corps, as well as the 152nd Independent Tank Brigade. Air support to both groups was provided by the 2nd Air Army.

23 И. С. КОНЕВ, *Сорок пятый*, pp. 3–54; Georgij Konstantinovič ŽUKOV, *Vzpomínky a úvahy* [Memoirs and Considerations], Praha 1971, pp. 528–560; *Das Deutsche Reich. Bd. 10*, pp. 491–530; *Dějiny druhé světové války. Sv. 10*, pp. 70–87.

24 И. С. КОНЕВ, *Сорок пятый*, pp. 55–73; *Dějiny druhé světové války. Sv. 10*, pp. 146–149.

25 Study accepts of German practice to mark the army corps by roman figures.

26 BA-MA, RH 2 KART/6542 – Staff map of Army Group 'Middle' (March 15, 1945).

27 И. С. КОНЕВ, *Сорок пятый*, pp. 72–73; *Dějiny druhé světové války. Sv. 10*, p. 150.

To achieve this goal, the Red Army undertook a significant concentration of combat power in areas of intended breakthrough by focusing up to 90% of all armoured support of the deployed troops in these locations.²⁸

The Soviet attack was expected to be supported by an attack carried out by the 4th Ukrainian Front, directed in general towards the area of Olomouc. Its launch was scheduled by the chief command of Soviet armed forces for March 10, 1945. This attack, originally a supportive one, and later became known as the *Ostrava Operation*.²⁹

While launching the Upper-Silesian Operation, the front line was active in the segments of the German VIII Army Corps, LVI Tank Corps and IX Army Corps as described below, from northwest to southwest. The segment of the VIII Army Corps began in the area south of the village of Wilczkowice (Wolfskirch), located approximately 10 km east of Sobótka (Zobten). This segment then stretched across Karczyn (Karzen), the area north of Strzelin and south of Grodków, all the way to the right bank of the Nysa Kłodzka; a total distance exceeding 60 km. Additional German divisions in the composition included 254th Infantry Division on the left wing that covered a relatively small section of the front line up to the village of Radzików (Rudelsdorf), 100th Jäger Division in the centre of the formation, and the 45th Volksgrenadier Division on the right wing, meaning the line beginning northeast of Strzelin and ending at the banks of the Nysa Kłodzka.

Right-flank support of the VIII Army Corps was LVI Panzer Corps, specifically the 'Silesia' ('Schlesien') combat group, as it was named until March 15, 1945. This corps was in charge of protecting the front line leading from Nysa Kłodzka through Opole (with its side on the left bank of the Odra River being held by the Germans and the right bank area by the Red Army), as well as subsequently along the Odra River all the way to the area north of the municipality of Mechnica (Mechnitz); in total this segment was approximately 75 km long. Within its command there were the 20th Grenadier Division of the SS forces, formed by Estonian recruits that defended the area between Nysa Kłodzka and Opole, as well as the 168th Infantry Division that leaned against the bank of Odra.

The segment of the front line from the area of Mechnica up to Piecie (Pietze), approximately 10 km west of the city of Rybnik was in charge of the XI Army Corps; the position of the corps covered approximately 55 km in width. This corps also commanded five formations; the 344th Infantry Division was deployed at the left wing, reaching to the area of the Polska Cerekiew (Groß Neukirch/Polnisch Neukirch) municipality; this is also where smaller segments were covered by the 18th Artillery Regiment of SS Panzer Grenadiers and the 371st Infantry Division; 97th Jäger Division was located further southeast all the way to the municipality of Czerwięcice (Czerwentzütz); the remaining part of the right wing belonged to the 1st Ski Division.³⁰

The interpretation of the division distribution may suggest that the German command expected the attack generally in the segment of the VIII Army Corps, however, they were not sure in which direction it would point. This is also evident from the fact that a numerous reserve was located behind the front-line divisions. Additionally, none of the first-line divisions were present in full numbers; three battalions were removed from the 254th Infantry Division, one regiment from the Jäger Division and the 45th Volksgrenadier Division, then, was organized as combat groups (Kampfgruppe); forming combat groups was a common practice for the division that experienced high losses and required to reduce a number of its components within its organization.

28 *Dějiny druhé světové války. Sv. 10*, pp. 150–151. Russian historian A. V. Isaev do not mention neither 93th Rifle Corps, nor 152nd Independent Tank Brigade. A. B. ИСАЕВ, *Берлин 45-г*, pp. 213–243.

29 *Dějiny druhé světové války. Sv. 10*, p. 150.

30 BA-MA, RH 2-OST/6537 – Staff map of Army Group 'Middle' (March 14, 1945).

The more significant combat force of the VIII Army Corps was removed and re-deployed, particularly between the cities of Strzelin and Grodków. This area included the 19th Panzer Division and the 10th Panzergrenadier Division, as well as one regiment of the Jäger Division and one battalion of the 45th Infantry Division. The fact that the German command was not even aware of the date of the Soviet attack is evident from the essentially unchanged composition in this segment over the course of at least five days prior to the launch of the Upper-Silesian Operation on March 10, 1945.³¹

In terms of the Osoblaha region, this means that the front line was approximately 35 km far from it. It was closest to the front line in an eastward direction, where the Soviet bridgehead crossed the Odra River in the area of the Polska Cerekiew municipality. To the contrary, to the north, the front lines were over 60 km away, where another Soviet bridgehead was formed near the city of Grodków.

German documents provide only sparse evidence regarding the form of order of battle of the Red Army. There were multiple reasons the Germans had no precise information regarding the Soviet formations. Aside from being less numerous compared to German and thus covering a smaller segment of the front line, the reason lay in the low performance of German military intelligence towards the end of the war, which was only able to identify enemy formations after several days of delay.³²

The following could be said about the Red Army troops. The 21st Soviet Army that had at its disposal the 55th Rifle, 117th Rifle and 118th Rifle Corps was deployed in the area of the city of Brzeg (Brieg). They faced the German 19th Panzer Division in whose front line there were the 291st Artillery, 58th Guards Rifle and 15th Guards Rifle Divisions. The Soviet 128th Rifle, 229th Rifle and 285th Rifle Divisions were deployed in positions across from the German 10th Panzer and 45th Volksgrenadier Divisions. In the segment between Nysa Kłodzka and Opole, opposing the 20th Grenadier Division of the SS force there was the Soviet 225th Rifle Division. Finally, the 80th Rifle Division was stationed across from the German 168th Infantry Division.

The command of the Soviet 4th Panzer Army was located southeast of Brzeg; its main combat force was the 6th Guards Panzer Corps and the 10th Guards Mechanized Corps; however, these formations remained deployed in the secondary sequence.

The front-line segment of the 'South' group began in the area of the city of Koźle where the operational space of the 59th Army was located; here, the 13th Rifle Division was deployed against the German 344th Infantry Division. Further south, meaning opposing the German 344th Infantry and 371st Infantry and 97th Jäger Divisions were Rifle Divisions – 314th, 92nd, 98th, 135th, 302nd, and 322nd; the front line also included 152nd Tank Brigade. The above-mentioned divisions were apparently subordinate to the 125th Rifle and 43rd Rifle Corps. Their tank support was provided by the 7th Guards Mechanized Corps, the command of which was located in the area east of Koźle.

Southeast of the 152nd Tank Brigade there was the operational zone of the 60th Army. Its front-line deployed Rifle Divisions 107th, 322nd, 336th, 148th, 246th, 302nd, 304th, 100th, and 9th. These held positions against German 1st Ski Division. These divisions were incor-

31 Ibidem.

32 This could be proven on example of Czechoslovak Army. While 1st Czechoslovak Independent Tank Brigade was removed from composition of 1st Czechoslovak Army Corps in turn of January and February 1945, the German military intelligence found out that piece of information on March 26, 1945, i.e. the third day of the second phase of the Battle of Moravian-Ostrava. BA-MA, RH 2-OST/6566 – Staff map of Army Group 'Middle' (March 26, 1945).

porated into the formation of the 15th Rifle, 28th Rifle and 106th Rifle Corps.³³ Tank support was ensured by the 31st Tank Corps.³⁴

Regarding the overall force of the participating armies, it is true for both parties that their combat formations were considerably weakened. Given that specific data is not available, at least a qualified estimate may be carried out for the moment of launching the operation. It is known that in the second half of February 1945, the rifle divisions of the 4th Ukrainian Front had on average 3,000 to 4,000 men,³⁵ and that the average count of the 60th Army in mid-April 1945 was 4,070 men in the rifle division.³⁶ It is reasonable to expect that the situation of the 1st Ukrainian Front was similar, with the consideration that during the preparation of the operation, the initial count of the division was increased possibly up to 5,000 men.

The Soviets deployed 25 divisions to the front line, along with one brigade, thus, very roughly, 127,000 men. Additionally, there was one Rifle Corps (34th Guards) and five tank or mechanized corps. In case of the Rifle Corps consisting of three Rifle Divisions, this could have totalled 15,000 men. The tank corps were formed by three tank and one mechanized brigade, according to tables estimated to just under 10,000 men. However, if the rifle formations were in half their numbers, the same could also be true about the armoured formations. This would mean another 25,000 men. Therefore, the overall force of the Red Army could be estimated to approximately 167,000 persons. Given the fact that with highest likeliness German military intelligence was unable to identify all Soviet formations, this number would represent the bottom of the estimate range.

The armoured support was ensured at least by 529 tanks and 119 self-propelled guns; of which 369 tanks and 119 self-propelled guns³⁷ were included in the formation of the 4th Tank Army, while the formation of the 'South' group had at least 160 tanks.³⁸

The estimate of the numbers of German forces is complicated by the fact that the battle-grounds included six types of divisions; infantry divisions (referred to as type 45) had listed numbers of just under 12,000 men, Jäger divisions 13,000, Volksgrenadier divisions 11,200, Waffen SS approximately 14,000, Panzer grenadiers also 14,000, and Panzer divisions 14,700.³⁹ Most divisions were in below-average numbers, although not to such a significant degree as was the case of the Red Army. Estimating that they were at two thirds of their stipulated numbers,⁴⁰ this would amount to approximately 85,000 men, or 87,000 including one regiment of the SS forces.

33 By April 15, 1945; with respect to fact that the organisation of rifle corps did not underwent changes, it is possible that assumption apply also on organisation of divisions. František ŠVÁBENICKÝ, *Bis zum bitteren Ende* [Until the Bitter End], in: IDEM et al., Troppau 1945. Opava v roce nula [Troppau 1945. Opava in Year Zero], Opava 2017, p. 115.

34 German sources identify only five rifle division, i.e. 107th, 245th, 335th, 304th, and 148th. BA-MA, RH 2-OST/6537 – Staff map of Army Group 'Middle' (March 14, 1945).

35 Average number of personnel of rifle division of 38th Army was 2,800 to 3,100 members; of 1st Guards Army, then, 3,300 to 4,800. A[ndrej] A[jintonovič] GREČKO, *Přes Karpaty* [Over the Carpathians], Praha 1971, p. 427.

36 F. ŠVÁBENICKÝ, *Bis zum bitteren Ende*, p. 115.

37 A. B. ИСАЕВ, *Берлин 45-г.*, pp. 213–243.

38 BA-MA, RH 2-OST/6555 – Staff map of Army Group 'Middle' (March 21, 1945).

39 Tadeusz SAWICKY, *Niemieckie wojska lądowe na froncie wschodnim. Czerwiec 1944 – maj 1945 (struktura)* [German Land Forces on the Eastern Front. June 1944 to May 1945 (Structure)], Warszawa 1987, pp. 56–98.

40 BA-MA, RH 10/153 – 16th Tank Division; BA-MA, RH 10/154 – 17th Tank Division; BA-MA, RH 10/156 – 19th Tank Division; BA-MA, RH 10/180 – 10th Panzergrenadier Division; BA-MA, RH 10/204 – 715th In-

As of April 15, 1945, the above mentioned formations amounted to 44 tanks and 78 self-propelled guns,⁴¹ as well as another 60 self-propelled guns as a part of stand-alone brigades of assault artillery.⁴² Given that towards the end of the war the numbers of armoured technology decreased, this information may be considered minimal.

Despite the fact these are only estimates, the data shows unequivocally the significant Soviet superiority in numbers; in case of infantry 2.0 to 1, in case of armoured technology even 3.6 to 1.

War Events in the Osoblaha Region During the First Phase of the Upper-Silesian Operation

The Upper-Silesian Operation was launched on March 15, 1945 at 7:00 a.m. (Moscow time) with an artillery preparation. This lasted until approximately 8:40 a.m., when the infantry, supported by tanks, charged forward. Within the first day, the armies of the 'Northern' group penetrated the German defence by approximately 8 km, on the second day another 6 km, reaching the municipality of Pakosławice (Bösdorf), being 8 km from the River Nysa.

The 'Southern' group progressed similarly rapidly. On their first day, it reached nearly 6 km and on the second day 8 km, to the area of the Grudynia Wielka (Gross Grauden), meaning with 12 km from Głubczyce.⁴³ This success that was still only a partial success given the intent of the operation and came at the cost of high losses on part of the Red Army. For example, the 7th Guards Mechanized Corps had written off a quarter of their tanks in a single day and the 31st Tank Corps an entire third.⁴⁴

The battlefield situation became particularly critical for the Germans on the third day of the Soviet offensive, despite the fact that on March 16, 1945, backup arrived, i.e. the 'Hermann Göring' Division, 254th Infantry, 16th Panzer and 20th Panzer Divisions. It is worth mentioning that the latter had reinforced German defence by 30 additional tanks and 25 self-propelled guns.⁴⁵ The 16th Panzer Division took over the defence of the area of Głubczyce and 254th Infantry Division secured a position on the right of the 344th Infantry Division.

Despite this, the Red Army was able both to reach the immediate vicinity of Głubczyce and use particularly focused pressure to create a gap approximately 7 km wide between the 254th Infantry and 16th Panzer Division in the area north of Głubczyce, along the road to Głogówek (Oberglöggau).⁴⁶

The situation in the area covered by the 'North' group developed similarly. Here, the Red Army moved forward by approximately another 5 km, reaching the village of Regulice (Rieglitz) near the Nysa, while at the same time pressing forward southwest and breaking through the defence in the contact points of the VIII Army Corps and LVI Panzer Corps. An approximately 13 km gap formed between the municipalities of Rusocin (Rie-

fantry Division.

41 Tomáš JAKL, *Květnové vítězství. Konec skupiny armád Střed* [May Victory. The End of Army Group 'Middle'], Praha 2005, pp. 142–151.

42 It was the Assault Artillery Brigade of Land Forces 236 and the Brigade of Assault Artillery 301 and 311. BA-MA, RH 2-OST/6540 – Staff map of Army Group 'Middle' (March 15, 1945).

43 BA-MA, RH 2-OST/6540 – Staff map of Army Group 'Middle' (March 15, 1945); BA-MA, RH 2-OST/6543 – Staff map of Army Group 'Middle' (March 16, 1945).

44 И. С. КОНЕВ, *Сорок пятый*, pp. 80–81. See also: *Dějiny druhé světové války. Sv. 10*, p. 151.

45 А. В. ИСАЕВ, *Берлин 45-г*, pp. 213–243.

46 Among them municipalities Klisino (Gläsen) and Królowe (Königsdorf). BA-MA, RH 2-OST/6545 – Staff map of Army Group 'Middle' (March 17, 1945).

mertsheide) and Wielkie Łąki (Hillersdorf) northwest of the Nysa River. One of the reasons for the Soviet success was the fact that the two newly arrived divisions ('Hermann Göring' and 20th Panzer) were unable to immediately be deployed to the front line, but remained in the second position.⁴⁷ At this time, both proverbial prongs of the Soviet pinners were only approximately 30 km apart.

The decision that was approaching in the previous days took place on March 18, 1945. On this day, the forces of the Soviet 21st Army, specifically its 10th Guards Tank Corps, met with the 59th Army in the area of Prudnik.⁴⁸ However, the meeting of both commands did not mean that the Red Army was able to create a continuous front line. Rather, it had the character of a penetration of assault formations without adequate troop support to enable actual control of the territory gained. Nonetheless, it resulted in the German defence falling apart into several points. Very notable was the exposure of the right wing of the VIII Army Corps, as a gap measuring approximately 15 km formed between Wierzbice (Oppersdorf) and Głuchołazy (Ziegenhals) south of the Nysa. However, the greatest benefit for the Soviets was the formation of a pocket south of Opole where the LVI Panzer Corps and its 20th Grenadier Division of SS forces, as well as the 168th Infantry and 344th Infantry Divisions, along with the remnants of the SS regiment, remained cut off from the majority of German forces.⁴⁹

It took another two days before the German formations were able to fight their way out of that encirclement, join with other units and re-establish a continuous German defence line.⁵⁰ XXIV Panzer Corps had its share in freeing the encircled formations. Its command arrived on the battlefield on March 17, 1945 and a day later took over the defence of the connection line between the cities of Głuchołazy, Osoblaha and the space southwest of Głubczyce near Bernacice (Wernersdorf). Its main assault force initially relied on the 16th Panzer Division, later on two infantry formations – the 254th Infantry and the 78th 'Volks-Sturm' Divisions.

The Soviet penetration deep into the German defence and the encirclement of the forces south of Opole taking place on March 18, 1945 was also a period when the front line moved to the Osoblaha region. On this day, the first two municipalities in the Czech Lands – Pavlovice (a.k.a. Německé Pavlovice) and Studnice – fell to Soviet control.⁵¹

The Osoblaha region thus belonged to the German operational space of the XXIV Panzer Corps. The western part of the region was defended by a formation known as blocking formation (Sperrverband) led by Col. Walter Birkenbihl, the remaining part east of Osoblaha by the 16th Panzer Division. The prepared defence line cut through the Osoblaha region in its northernmost point, in a line north of Hlinka over the northern edge of Osoblaha.⁵²

The XXIV Panzer Corps appears multiple times in Czech history. Back in 1944, it handled the main Soviet pressure during the Battle of Dukla Pass, where it posed as the key opposing force to the 1st Czechoslovak Army Corps. Later it was deployed in defence combat within the Battle of Moravian Ostrava, as well as against the Soviet forces that conducted Bratislava-Brno Operation. Until March 19, 1945, it was headed by Gener-

47 BA-MA, RH 2-OST/6545 – Staff map of Army Group 'Middle' (March 17, 1945).

48 И. С. КОНЕВ, *Сорок пятый*, p. 83.

49 BA-MA, RH 2-OST/6548 – Staff map of Army Group 'Middle' (March 14, 1945).

50 BA-MA, RH 2-OST/6548 – Staff map of Army Group 'Middle' (March 14, 1945).

51 Inhabitants of both municipalities were predominantly of German nationality, thus was probably evacuated. Before the Second World War, German inhabitants composed 97,9% of population of Slezské Pavlovice, and 83,2% of Studnice. *Obyvatelstvo Slezska a Hlučínska*, pp. 116–119.

52 BA-MA, RH 2-OST/6548 – Staff map of Army Group 'Middle' (March 18, 1945).

al W. Nehring, hence referred to as the 'Nehring Group', later headed by Lieutenant General Hans Källner and finally, from April 18, 1945, by the Artillery General Walter Hartmann.⁵³ The staff of the corps was first located in Město Albrechtice (Olbersdorf), until March 19, 1945 when it relocated to a now-vanished chateau. On March 25, 1945 it moved to Hošťálkovy (Grotschdorf), on March 27, 1945, to Lichnov (Lichten), and finally latest by April 8, 1945, to Karlovice (Karlsthal).⁵⁴

The blocking formation subordinate to this corps, that carried the name of its commander, was an ad-hoc established military unit. Given that the name Col. W. Birkenbihl appears in relation to corps of engineers,⁵⁵ it is possible that the core of this blocking formation was created by engineer units of the 1st Panzer Army.⁵⁶

The 16th Panzer Division, the right-flank of the blocking formation, was nearly completely destroyed in the beginning of 1945, but reinforced by other components during February of 1945. As a result, the division had the following assault force available. Its core was formed by a Panzer Regiment 2, consisting of two tank battalions and a total of five tank platoons, Motorized Regiment 64 and Panzer Grenadier Regiment 'Jüteborg'; both latter regiments only had two infantry battalions each. On the level of regiments, there was also a regiment of armoured artillery consisting of three troops. Aside from the rear, service and administrative units, the division also included a tank-destroyer troop, armoured reconnaissance troops and anti-aircraft troop.⁵⁷ In the head of division there was in charge Col. Theodor Kretschmer by appointment, from April 19, 1945, regularly by Col. Kurt Treuhaupt.⁵⁸

The next day, on March 19, 1945, the Red Army attempted to further develop the success achieved upon penetrating into the area of Prudnik and Osoblaha, launching a large number of attacks along the entire length of the front line. The most serious attempt was related to a deep penetration into the German-controlled territory by formations under the command of the 10th Guards Tank Corps. One attack was directed southward from Prudnik, where the Red Army was able to reach all the way to the area west of Bartultovice. However, at this point it was repelled and forced to retreat approximately 6 km back north. Another attack was launched in the area of Krzyżkowice (Kröschendorf), located

53 Georg TESSIN, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945. Viertes Band. Die Landstreitkräfte 15–30* [Units and Formation of German Armed Forces and Waffen SS in the Second World War 1939–1945. Fourth Volume. The Land Combat Formations 15–30], Frankfurt am Main 1970, pp. 207–208; <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/KorpsPz/XX-IVPzKorps-R.htm>, [July 6, 2019].

54 BA-MA, RH 2-OST/6550 – Staff map of Army Group 'Middle' (March 19, 1945); BA-MA, RH 2-OST/6563 – Staff map of Army Group 'Middle' (March 25, 1945); BA-MA, RH 2-OST/6567 – Staff map of Army Group 'Middle' (March 27, 1945); BA-MA, RH 2-OST/6582 – Staff map of Army Group 'Middle' (April 8, 1945).

55 On the staff of 1st Panzer Army Col. W. Birkenbihl was in position of commander of pioneer units (Armeepionierführer). BA-MA, RH 11-III/329 – Telegraph report (February 9, 1945). This information is supported by the fact that before the Second World War, in the rank of lieutenant colonel, he commanded over Pioneer Battalion 45. Jason D. MARK, *Island of Fire. The Battle for the Barricade Gun Factory in Stalingrad*, Guilford 2006, p. 489.

56 G. TESSIN, *Verbände und Truppen. Bd. IV*, p. 207.

57 BA-MA, RH 2/1120b – 16. Panzer-Division. These data are not supposed to be exact. Original of the document is inaccessible, and microfilm that is available is of very poor quality.

58 Available online: <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Panzerdivisionen/16PD-R.htm>, [June 7, 2019]. Col. K. Treuhaupt took command over the division when it was deployed in Brno. J. HR-BEK – V. SMETANA et al., *Draze zaplacená svoboda. Sv. II*, p. 225.

in the immediate vicinity of the Hlinka municipality, however, no result was achieved. Other Soviet attempts ended similarly.⁵⁹

To the contrary, the German command attempted to form a defensive line along the Osoblaha River, particularly in its segment from Studnice to Głogówek, approximately 10 km long. The encircled 254th Infantry Division was supposed to move behind it. This intent was fulfilled and on the same day, it took its place on the right flank of the blocking formation. However, the re-grouping did not go without partial losses, because the municipality of Hlinka fell into Soviet hands.⁶⁰

The 254th Infantry Division became the third German formation involved in combat in the Osoblaha region. In spring 1945, its major combat force consisted of three infantry regiments, that were nonetheless already referred to as Grenadier Regiments (454, 474 and 484), each consisting of two battalions, as well as an Artillery Regiment 254 with three troops, and one troop of Artillery Regiment 52, Fusilier Battalion 254 (meaning reconnaissance troops) and another division unit. Its commander during the Upper-Silesian Operation was Major-General Richard Schmidt.⁶¹ It is also of interest that this division entered Czech military history in January through March 1945, where it participated in battles in Slovakia, fighting against the 1st Czechoslovak Army Corps. Additionally, its previous commander was Major-General Friedrich Köchling, who served in 1938 as a military appointee to Konrad Henlein in the command of the Sudetendeutsches Freikorps (Sudeten-German Free Corps).⁶²

The 344th Infantry Division followed the 254th Infantry Division and most likely used the same route through Głogówek and Osoblaha. On March 20, 1945 it joined the core of the German forces and subsequently it was deployed in the second position in the area of the Jindřichov (Hennersdorf). Nonetheless, this division suffered high losses while fighting its way from encirclement, as the following day it was reorganized into a 'combat group'.⁶³

Unfortunately, the archives provide no information regarding the structure of the 344th Infantry Division once it was reorganized. According to the prevailing practice, it is very likely that its power was reduced to a single infantry regiment, several artillery troops and possibly some other units, such as reconnaissance battalion.⁶⁴ Yet the entire division was, upon its destruction in the western front, re-established relatively shortly before the end of 1944. Subsequently it consisted of Grenadier Regiments 1057 and 1058, each with three battalions, as well as Grenadier Regiment 857 with two battalions, Artillery

59 BA-MA, RH 2-OST/6548 – Staff map of Army Group 'Middle' (March 18, 1945).

60 BA-MA, RH 2-OST/6550 – Staff map of Army Group 'Middle' (March 19, 1945).

61 G. TESSIN, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945. Achter Band. Die Landstreitkräfte 201–280* [Units and Formation of German Armed Forces and Waffen SS in the Second World War 1939–1945. Eight Volume. The Land Combat Formations 201–280], Osnabrück 1973, pp. 229–230.

62 Aleš BINAR, Hodnocení operačního nasazení Sudetoněmeckého dobrovolnického sboru v písemnostech německé branné moci [The Assessment of Operational Deployment of Sudeten German Free Corps in Documents of German Wehrmacht], *Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Řada společenských věd* 32, 2018, no. 2, p. 88.

63 BA-MA, RH 2-OST/6553 – Staff map of Army Group 'Middle' (March 20, 1945); BA-MA, RH 2-OST/6555 – Staff map of Army Group 'Middle' (March 21, 1945).

64 See: Veit SCHERZER, *Formationgeschichte des Heeres und des Ersatzheeres 1939 bis 1945. Teilband 1A* [Formation History of Land Forces and Reserve Forces 1939 to 1945. First Half-Volume 1A], Ranis – Jena 2007, pp. 73–75.

Regiment 344 with four troops and other rear units.⁶⁵ The division was commanded by Lieutenant General Erwin Jollasse.⁶⁶

Both divisions of the LVI Panzer Corps fought their way out of encirclement along with the divisions of the XI Army Corps. Therefore, it is not true (as maintained by Marshal I. S. Konev in his memoirs) that on March 20, 1945 the encircled German forces were destroyed by the forces of the Soviet 21st Army. It is also very unlikely that the enumeration of the encircled Germans would amount to 45,000 of which 30,000 were captured.⁶⁷ The argument is the development of the battle situation as captured by German maps, but, particularly, the mere fact that the encircled formation did not have such forces available. A maximum of 27,000 men could have been encircled, but definitely not all of them were captured.

A regrouping of corps on the left flank of the XXIV Panzer Corps took place on the same day that the 344th Infantry Division fought its way out of the encirclement. The 'blocking formation of Col. W. Birkenbihl was replaced by a detachment of the same purpose named by Colonel-General Josef Prinner.⁶⁸ Again, we can only estimate the composition of this formation. It is not apparent, whether the formation had been changed or whether the composition had been changed. In the latter case, we may consider that given the fact that Colonel-General J. Prinner headed the Higher Artillery Command 311 (Höherer Artillerie-Kommandeur; Harko 311) of the 1st Panzer Army, he may have been primarily commanding artillery formations.⁶⁹

As soon as the encircled formations managed to re-join with the majority of their army, the two subsequent days, March 20 and 21, 1945, were occupied with the XXIV Panzer Corps command's efforts to create a continual defence line. This was only partly successful, because a gap covered by no forces formed in the segment of the front line of the 254th Infantry Division between Trzebina (Kunzendorf) and the space south of Hlinka. The cause was probably the need to concentrate combat forces to execute a counterattack that took place on March 21, 1945. The 254th Infantry Division was put into charge of launching the attack along its entire right flank, meaning in the segment between Hlinka and Osoblaha.

However, the attack along the road from Hlinka to Slezské Pavlovice was stopped on the crossroad with the road to Osoblaha and Krzyżkowice, respectively. The attack in direction from Osoblaha to Slezské Pavlovice was repulsed south of Slezské Pavlovice in the area of the Pavlovice pond. Another two attacks were launched along to road from Osoblaha towards Studnice, one on each side of the road, but these remained unsuccessful. The force of the attacks is not apparent, nonetheless, given the fact that each of them

65 G. TESSIN, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945. Neunter Band. Die Landstreitkräfte 281–370* [Units and Formation of German Armed Forces and Waffen SS in the Second World War 1939–1945. Ninth Volume. The Land Combat Formations 281–370], Osnabrück 1974, pp. 233–234.

66 <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Personenregister/J/JollasseE-R.htm>, [July 7, 2019].

67 И. С. КОНЕВ, *Сорок пятый*, pp. 82–84. This interpretation, i.e. encirclement and destruction of the majority of German forces was used also in Soviet maps. *Дějiny druhé světové války, 10*, map no. 6. On the other hand, in war diary of Army Group 'Middle' there is in this context only concise mention that "[...] there was isolation of German forces in space of South-East of Opoli" ("[...] die im Raume SW Oppeln stehenden deutschen Kräfte abzuschneiden."). BA-MA, RH 19-VI/20 – War diary of Army Group 'Middle' (March 18, 1945).

68 Available online: <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Personenregister/P/PrinnerJosef.htm>, [June 8, 2019].

69 BA-MA, RH 2-OST/6553 – Staff map of Army Group 'Middle' (March 20, 1945).

was limited exclusively to the area of a single road, we may consider that they were carried out by a company or possibly a battalion in each direction.⁷⁰

War Events in the Osoblaha Region During the Second Phase of the Upper-Silesian Operation

The final phase of the Upper-Silesian Operation was commenced on March 22, 1945, when the Soviet command launched another offensive. On this day, the weather cleared and thus the Soviet forces were backed by air-support.⁷¹ The attacks in this phase of the combat were launched along the entire width of the deployed armies, thus affecting the right flank of the 17th and the left flank of the 1st Panzer Army; where the positions of the XXXX Panzer Corps that replaced LVI Panzer Corps, as well as of the XXIV Panzer Corps and XI Army Corps were located.

The core of the Soviet attack was located within the 'South' group that proceeded in the direction of Krnov, in the contact points with the XXIV Panzer Corps and XI Army Corps.⁷² This is also where the Red Army scored their largest success and on March 24, 1945, it penetrated 5 km south of Krnov near Chróstno (Saliswalde).⁷³

The renewal of the offensive notably also touched the Osoblaha region. Despite the fact that, at night or early morning hours, the German army was able to grab Hlinka from the Red Army's control,⁷⁴ shortly thereafter, the situation changed dramatically, when the Soviet forces launched a strong artillery preparation. The 60th Army (likely its 31st Rifle Core supported by the 152nd Tank Brigade) launched an attack in the segment between Ściborzyce Małe (Steubendorf) located northwest of Matějovice, and Głubczyce.

The 59th Army supported by the 7th Guards Mechanized Corps launched an attack in the area between the municipality of Ściborzyce Małe and Prudnik. The Germans were only able to surely identify the 43rd Rifle Corps and its three rifle divisions (80th, 13th and 314th) and later the 397th Rifle Division, among the composition of the 59th Army.⁷⁵

Nonetheless, it is very likely that the German command expected the attack, because it undertook regrouping of the forces immediately prior. The combat group of the 344th Infantry Division replaced Colonel-General J. Prinner's blocking formation in defending their line. The blocking formation itself took the position between road leading to Zlaté Hory (Cukmantl; Zuckmantel) and Prudnik on the west and the area south of Hlinka. The 16th Tank Division and the 254th Infantry Division that created a joint combat formation were located further west. Further regrouping took place on the left-flank of the XXIV Panzer Corps.⁷⁶

There were three, more precisely four, attacks pointed towards the Osoblaha region. The first was launched by the 397th Rifle Division and pointed in the same direction as earlier, southward from Prudnik, into the space covered by the 344th Infantry Division. Although the Red Army's force of two battalions was able to penetrate all the way to Bartulovice, it was later repelled. At least the penetration gained several kilometres of land

70 BA-MA, RH 2-OST/6553 – Staff map of Army Group 'Middle' (March 20, 1945).

71 И. С. КОНЕВ, *Сорок пятый*, pp. 84–85.

72 BA-MA, RH 2-OST/6555 – Staff map of Army Group 'Middle' (March 21, 1945).

73 BA-MA, RH 2-OST/6561 – Staff map of Army Group 'Middle' (March 24, 1945).

74 BA-MA, RH 19-VI/21 – Morning report of Army Group 'Middle' (March 22, 1945)

75 BA-MA, RH 2-OST/6555 – Staff map of Army Group 'Middle' (March 21, 1945).

76 *Ibidem*.

as a result. Newly the front line moved to the northern edge of the Trzebina municipality, approximately two to three kilometres from the Czech border.⁷⁷

The Red Army launched three attacks in the segment of the 16th Tank and 254th Infantry Divisions. The attack of the 391st Rifle Division was directed south along the road to Hlinka and another two attacks were launched as a pincer movement. The right one of these pincer attacks was most likely launched by the 239th Rifle Division,⁷⁸ directed south towards Osoblaha. Upon conquering it, the division turned southwest, crossed the Osoblaha River and continued partly towards Bohušov and partly towards Dobrogostów (Karlsberg). The 98th Rifle Division that delivered the left assault,⁷⁹ launched its penetration from the space between Ściborzyce Małe and Kietlice (Kittelwitz), meaning approximately 7 km east of Osoblaha, and directed it south to the area of the Dobrogostów municipality where both divisions joined. The vigor of the Soviet offensive is also evident from the German sources reporting that it was supported by 45 tanks; 20 of which attacked Osoblaha, another 25 the municipalities of Nowa Wieś (Neu Wiendorf) and Pomorzowiczki (Alt Wiendorf). Twenty-five of these tanks were supposed to have been destroyed, another source suggests even 31, although it is highly likely that these are exaggerated numbers.

As a consequence of the Soviet pressure, Germans were forced to vacate other municipalities in the Osoblaha region, specifically Hlinka, Osoblaha, Bohušov (the fights for which continued until early hours of the next day),⁸⁰ Kašnice and Matějovice; also the neighbouring villages of Nowa Wieś and Pomorzowiczki fell into Soviet hands.⁸¹ Therefore, the Osoblaha region front line was newly drawn south of Hlinka and south of Osoblaha, forming a several kilometres deep protrusion into the space between both municipalities that reached to the Osoblaha forest. Subsequently, the front line led south through the area west of Bohušov and Rusín.⁸²

The German command explained the attack as an effort to create an entry space,⁸³ expecting that the success of the Red Army would only continue to develop until the moment their forces reached the foothills of the mountains.⁸⁴ The subsequent development was supposed to prove the accuracy of this expectation.

On March 23, 1945 German formations again faced Soviet pressure. One attack was launched from the area southwest of Głubczyce, supported by 30 tanks, and from the area of Matějovice, supported by nine tanks. The goal was Rusín, which the Red Army reached for a short period until it was repelled by a German counterattack. Another attack was

77 BA-MA, RH 19-VI/21 – Evening report of Army Group ‘Middle’ (March 22, 1945); BA-MA, RH 2-OST/6555 – Staff map of Army Group ‘Middle’ (March 21, 1945); BA-MA, RH 2-OST/6556 – Staff map of Army Group ‘Middle’ (March 22, 1945).

78 Attendance of 239th Rifle Division was confirmed by evidence of prisoner-of-war. BA-MA, RH 19-VI/21 – Evening report of Army Group ‘Middle’ (March 22, 1945).

79 Attendance of 98th Rifle Division was confirmed by evidence of prisoner-of-war. Ibidem.

80 BA-MA, RH 19-VI/21 – Morning report of Army Group ‘Middle’ (March 23, 1945).

81 BA-MA, RH 19-VI/21 – Evening report of Army Group ‘Middle’ (March 22, 1945); BA-MA, RH 2-OST/6555 – Staff map of Army Group ‘Middle’ (March 21, 1945); BA-MA, RH 2-OST/6556 – Staff map of Army Group ‘Middle’ (March 22, 1945).

82 BA-MA, RH 2-OST/6556 – Staff map of Army Group ‘Middle’ (March 22, 1945).

83 BA-MA, RH 19-VI/21 – Evening report of Army Group ‘Middle’ (March 22, 1945).

84 “Starke Inf.-Zuführungen von Hotzenplotz nach SW lassen in Zusammenhang mit den heute schon dort erfolgten starken Inf.-Angriffen Fortführung von hauptsächlich Inf.-Angriffen in diesem Raum bei Erreichen der Gebirgsausläufe erwarten.” BA-MA, RH 19-VI/21 – Evening report of Army Group ‘Middle’ (March 24, 1945).

directed from Osoblaha towards Bohušov and Koberno. In this case, the Red Army also entered both villages but was gradually pushed back. Similarly, in the direction from Osoblaha to Dolní Povelice, two unsuccessful attacks were directed, carried out by a force of approximately 200 men.⁸⁵

On the same day, the right wing of the XXIV Panzer Corps strategically pulled back to a new defence line, although at the same time it had to face Soviet pressure. This regarded three divisions – 16th Panzer, 254th Infantry and 78th ‘Volks-Sturm’ Divisions that defended the area southwest of Glubczyce. All three divisions improved their tactical positions by aligning their front line, despite losing Karlov and Koberno. The front line then newly continued in the south-southeast direction, from the area east of Sádek through Dolní Povelice to the area southwest do Koberno and all the way to the north edge of Hrozová.⁸⁶

If the German command counted on stopping the Soviet advancement at a new defence line, these intents were not fulfilled, particularly on the right flank, where the main Soviet pressure continued. For this reason, the 254th Infantry and 16th Panzer Divisions were forced to retreat again on March 24, 1945, under attacks from the 314th Rifle and 302nd Rifle Divisions. The first goal of the Red Army became the village of Dolní Povelice, where two attacks from Karlov were directed. However, these attacks were repelled, similarly to another attack north of Životice.⁸⁷ On the same day, apparently during the afternoon, the 16th Tank Division vacated both Rudoltice, i.e. Městys and Ves, where an attack of infantry supported by five tanks was directed.⁸⁸

Nonetheless, the northern part of the Osoblaha region, defended by the 254th Infantry Division, also saw a high level of combat activity that day. The Red Army launched several attacks between Karlov and Wierzbiec (Wackenau), generally with strength ranging from company to battalion. They reached Sádek and Životice with the loss of four tanks from an original seven.⁸⁹ Another attack on the position of the 344th Infantry Division was launched by the 239th Rifle and 98th Rifle Divisions.⁹⁰

The situation in Upper Silesia was fundamentally affected by an offensive launched by the 4th Ukrainian Front on March 24, 1945, that commenced the second phase of the Battle of Moravian Ostrava. Given that the attack of its 38th Army was directed westward, roughly at the connecting line between cities of Žory (Sorau) and Wodzisław Śląski (Loslau), German formations located in the Racibórz area faced the threat of being encircled. For this reason, the focus on both Soviet and German commands shifted to the Racibórz segment of the front line. This resulted in the actual combat activity in the Osoblaha region being reduced to solely its southwest part in the following days. The only success of the Red Army in the Osoblaha region was the capture of the municipality of Víno, which fell into their hands on March 25, 1945.⁹¹

At this moment, the progress of the Red Army through the Osoblaha was essentially stopped until the end of the war. Subsequently, there were only minor changes to the course of the front line. In essence, the German expectation that the goal of the Soviet advancement was to reach the foothills of the Jeseniky Mountains (Gesenske) was correct. In the meantime, the Red Army took control of the flat part of the Osoblaha region

85 BA-MA, RH 19-VI/21 – Evening report of Army Group ‘Middle’ (March 23, 1945).

86 BA-MA, RH 2-OST/6558 – Staff map of Army Group ‘Middle’ (March 23, 1945).

87 BA-MA, RH 19-VI/21 – Morning report of Army Group ‘Middle’ (March 24, 1945).

88 BA-MA, RH 19-VI/21 – Evening report of Army Group ‘Middle’ (March 24, 1945).

89 Ibidem.

90 BA-MA, RH 2 KART/6561 – Staff map of Army Group ‘Middle’ (March 24, 1945).

91 BA-MA, RH 19-VI/21 – Evening report of Army Group ‘Middle’ (March 25, 1945).

(see The Osoblaha Region chapter for comparison). This fact also affected the character of combat activity in the segment between Głubczyce and Prudnik, from where the tank forces were subsequently removed, and further combat was carried out exclusively by infantry.⁹²

The perimeter around Dívčí Hrad and Dolní Povelice showed itself to be a good defence line for the German side. They relied on the minor hillock that stretches southeast with the Osoblaha River at its foot, as well as a forest covering the area south of Dolní Povelice.⁹³ The Soviet attack in the area of both parts of Rudoltice and Dolní Povelice on March 26, 1945, was repelled from here without much effort,⁹⁴ while the German counter attack (with the force of either a company or more likely a regiment) recaptured Pelhřimov and Víno.⁹⁵ On the next day, the Soviet attack was directed northwest from Městys Rudoltice, into the area of Dolní Povelice, however to no avail.⁹⁶ Nonetheless, the German command shortened the defence segment on March 29, 1945, by retreating from the hillock to a new line indicated by the connecting line between the eastern edges of Dívčí Hrad and Dolní Povelice.⁹⁷ The reason was apparently an effort to shorten the front line.

Nonetheless, combat activity did not cease. Soviet attacks were renewed on March 28, 1945, while the main pressure was directed along the road from Hrozová to Pelhřimov into the positions of the 16th Panzer Division. However, the 98th Rifle Division that carried them out was unable to break through the German defence.⁹⁸

The final attack by the Red Army on March 30, 1945, during which Racibórz was seized among other locations, did not affect the Osoblaha region. The weight of the attack was directed towards Krnov, meaning southeast of Pelhřimov,⁹⁹ where the 16th Panzer Division was deployed. Upon repelling the attack, the tank force disconnected from the enemy and on March 31, 1945 commenced a move in the southwest direction.¹⁰⁰

As of the day of ending the Upper-Silesian Operation, the course of the front line in the Osoblaha region was as follows; beginning in the area north of Bartultovice, where it relied on the forested hillocks – one located west of the village, another east of it. At the Hill 368 east of the village, the front line turned southeast and near Životice it directly entered the Osoblaha territory. Here it cut through the village of Sádek, leading northeast of Dívčí Hrad. Near Horní Povelice, the front line then turned southward, cut through the space between the villages of Nový Les and Víno, and left the Osoblaha region west of Pelhřimov, continuing towards the Krnov region. The entire segment was under the command of the XXIV Panzer Corps and its remaining two divisions. The first one, 344th Infantry Division, was located in the segment west of Sádek, the second one,

92 Ibidem.

93 BA-MA, RH 2-OST/6566 – Staff map of Army Group ‘Middle’ (March 26, 1945); BA-MA, RH 2-OST/6567 – Staff map of Army Group ‘Middle’ (March 27, 1945); BA-MA, RH 2-OST/6569 – Staff map of Army Group ‘Middle’ (March 28, 1945).

94 BA-MA, RH 19-VI/21 – Morning report of Army Group ‘Middle’ (March 26, 1945).

95 BA-MA, RH 19-VI/21 – Evening report of Army Group ‘Middle’ (March 26, 1945).

96 BA-MA, RH 19-VI/21 – Morning report of Army Group ‘Middle’ (March 27, 1945).

97 BA-MA, RH 2-OST/6571 – Staff map of Army Group ‘Middle’ (March 29, 1945).

98 Ibidem.

99 Ibidem.

100 BA-MA, RH 2 KART/6574 – Staff map of Army Group ‘Middle’ (March 31, 1945).

254th Infantry Division, east of it. Facing German formations from the northeast were the 80th Rifle, 13th Rifle, 391st Rifle, and 98th Rifle Divisions.¹⁰¹

As of the last day of March, the main goals of the Upper-Silesian Operation were essentially reached, although, another 12 km was necessary for the Red Army to reach the city of Opava. Nonetheless, it is not apparent from a detailed review of the maps why the Soviets resigned and left the road connecting Město Albrechtice and Třemešná and further the municipalities Jindřichov and Vysoká, in German hands. This road was the only route enabling the German armed forces both to control the remaining part of the Osoblaha region and the area south of Prudník. It cannot be clearly determined whether Soviet command was unaware of this or changed its priorities, although the latter appears as a more likely explanation.

War Events in the Osoblaha Region in April and Early May 1945

The course of war events in April of 1945 in the Osoblaha region was less dramatic compared to the previous month. As of April 1, 1945, the front line continued stalled in the same positions and the composition of both German and Soviet formations remained unchanged.¹⁰² Combat activity was reduced to essentially small attacks that had no effect on the overall situation. Among those worth mentioning are unsuccessful attacks by the Red Army on April 1, 1945 with the combat force of a company near Horní Povelice and Dívčí Hrad.¹⁰³

A minor change of front-line took place between April 8 and 12, 1945 when the dividing line between both German divisions moved. The segment covered by the 344th Infantry Division was shortened by approximately 4 km northwest, the dividing line with the 254th Infantry Division led north of Životice, approximately in the area of the state border.¹⁰⁴

German defence was reinforced in preparation for launching the third phase of the battle of Moravian Ostrava, specifically in the segment of the expected Soviet attack in the area of Opava. This took place between April 12 and 15, 1945. The German 17th Panzer and 19th Panzer Divisions were incorporated to the composition of the XI Army Corps that already had the 1st Ski, 97th Jäger, 371st Infantry, and 68th Infantry Divisions available. The segment covered by this corps had to be broadened in order to absorb the new formations, at the expense of the XXIV Panzer Corps that moved its zone further north-northwest.¹⁰⁵

The segment of the 344th Infantry Division was also shortened in relation to this change, establishing a new dividing line north of Bartultovice. The 254th Infantry Division took over the defence east and southeast of there and its segment then ended near Nový Les. Further south and southeast there was the zone covered by the 78th 'Volks-Sturm' Division. Along with this, a regrouping took place on the Soviet side, where the 391st Rifle and 98th Rifle Divisions were replaced by 239th Rifle Division. The source of this information is German military intelligence, meaning that this regrouping could have taken place in previous days.¹⁰⁶

101 Ibidem.

102 BA-MA, RH 2-OST/6576 – Staff map of Army Group 'Middle' (April 1, 1945).

103 BA-MA, RH 19-VI/21 – Evening report of Army Group 'Middle' (April 1, 1945).

104 BA-MA, RH 2-OST/6584 – Staff map of Army Group 'Middle' (March 12, 1945).

105 BA-MA, RH 2-OST/6586 – Staff map of Army Group 'Middle' (April 14, 1945); BA-MA, RH 2-OST/6587 – Staff map of Army Group 'Middle' (April 15, 1945).

106 BA-MA, RH 2-OST/6586 – Staff map of Army Group 'Middle' (April 14, 1945); BA-MA, RH 2-OST/6587 – Staff map of Army Group 'Middle' (April 15, 1945).

Another German formation that entered the Osoblaha region, in this case on April 15, 1945, was the 78th ‘Volks-Sturm’ Division¹⁰⁷ commanded by proxy by Col. Gerhard Mathias. The division was formed as the 78th Infantry Division, but upon its destruction during the Belorussian Operation in the summer of 1944, it was re-organized with a different name. Its name, additionally and incorrectly evoking the presence of Volkssturm units, i.e. ‘People’s Storm’, form of reserve army, had a purely propagandist purpose. According to its organizational structure, it was an infantry division. It was composed of Regiments 14, 195 and 215, in which each had two battalions,¹⁰⁸ an Artillery Regiment 178 with four troops, 78th Infantry Battalion, and other division units.¹⁰⁹

Yet another change took place the following day. The 344th Infantry Division became subordinated to the German 4th Panzer Army and moved in the direction of Berlin to the area of Spremberg.¹¹⁰ Its position was taken over by the 254th Infantry Division. Therefore, the German forces in the Osoblaha region were weakened. Nonetheless, German intelligence on the Soviet side newly identified the presence of 391st Rifle Division in the area south of Prudnik and 314th Rifle Division in the space around Koberno,¹¹¹ meaning the presence of a total of five divisions between Prudnik and Koberno. However, as will be detailed below, the arrival of new formations did not necessarily signal a preparation for an attack or an expectation of more intensive combat. After all, three days later only one Soviet division, the 391st Rifle Division, remained in the region.¹¹²

April 16, 1945 was significant for the German side for a different and more serious reason. On this day, the XXIV Panzer Corps was sent to South Moravia where it established its command in Dambořice. Its subordinate 254th Infantry and 78th ‘Volks-Sturm’ Divisions were included in the composition of the LXXII Army Corps.¹¹³ The commander of the corps was apparently Lieutenant-General Werner Schmidt-Hammer¹¹⁴ whose staff settled in the space of his predecessor. Given that this formation’s 60 km long segment was only covered by two divisions makes it evident that German command did not expect any major combat activity in this area. This fact is further evident from the mentions of the Osoblaha segment in the reports of the Army Group ‘Middle’.¹¹⁵

Another change occurred immediately on April 17, 1945. On this day, the LXXII Army Corps was divided from the composition of the 1st Panzer Army and subordinated to the command of the 17th Army. The 17th Army held positions in the south of Silesia, headed by the Infantry General Wilhelm Hasse;¹¹⁶ compared to its neighbors, the 1st Panzer and the 4th Panzer Army, its segment was considerably more peaceful, which may

107 BA-MA, RH 2-OST/6587 – Staff map of Army Group ‘Middle’ (April 15, 1945).

108 Its regiments were marked as ‘assault’ (Sturmregiment) despite the fact that these were infantry regiments.

109 G. TESSIN, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945. Sechster Band. Die Landstreitkräfte 71–130* [Units and Formation of German Armed Forces and Waffen SS in the Second World War 1939–1945. Sixth Volume. The Land Combat Formations 71–130], Osnabrück 1972, pp. 40–42.

110 Here, there was marked as ‘Group Jollasse’ (Gruppe Jollasse). BA-MA, RH 7-6/31 – Contribution to war diary of 6th Air Fleet (April 20, 1945).

111 BA-MA, RH 2-OST/6588 – Staff map of Army Group ‘Middle’ (April 16, 1945).

112 BA-MA, RH 2-OST/6592 – Staff map of Army Group ‘Middle’ (April 19, 1945).

113 BA-MA, RH 2-OST/6588 – Staff map of Army Group ‘Middle’ (April 16, 1945).

114 G. TESSIN, *Verbände und Truppen. Bd. VI*, p. 8; Available online: <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Korps/LXXIIKorps.htm>, [July 6, 2019].

115 E.g.: BA-MA, RH 7-6/25 – Telegraph report of Army Group ‘Middle’ (April 21 to 25, 1945).

116 Available online: <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Armeen/17Armee.htm>, [July 6, 2019].

explain the reason for the change. As a new dividing line between the 17th and 1st Panzer Army was chosen, the same one that was dividing LXXII Army Corps and XI Army Corps near the village of Bliszczyce (Bleischwitz), west of Krnov.¹¹⁷

A few days later both divisions of the LXXII Army Corps were also replaced. In both case a certain 'swap' was carried out. Both in cases of the 78th 'Volks-Sturm' and 254th Infantry Division, the formations were relocated to the battlefield of Moravian Ostrava, while the formations replacing them came from there. First, between April 23 and 25, 1945, the 78th 'Volks-Sturm' Division was replaced by 68th Infantry Division.¹¹⁸ It was commanded by Colonel-General Paul Scheuerpflug and composed of the following formations – Grenadier Regiments 169, 188 and 196, each of two battalions, the Artillery Regiment 168 consisting of four troops, the Infantry Battalion 68 and other rear, administration and service units.¹¹⁹

The 254th Infantry Division was later replaced by the 1st Ski Division, sometime between April 26 and 28, 1945.¹²⁰ The 1st Ski Division experienced major losses shortly before while defending Opava, altogether perhaps 70%.¹²¹ At the time it was transferred to the Osoblaha region, it was commanded by Colonel Bruno Weiler, and its main combat force were Ski Regiments 1 and 2, where each had three battalions, as well as the Artillery Regiment 152 consisting of three troops and one battalion of rocket launchers, the Ski Infantry Battalion and an Anti-Tank Troop 152.¹²² While the above mentioned organization of the division seemed impressive, a question remains to which degree the individual components maintained their combat ability.

Along with this regrouping, the XXXX Panzer Corps of General Siegfried Hermann Heinrici¹²³ took the command over the 1st Ski and 68th Infantry Divisions, while the staff of the LXXII Army Corps was sent to South Moravia with the assignment to protect the area of Uherské Hradiště.¹²⁴ At the same time, this change is the last documented regrouping of German military forces in the Osoblaha region, recorded in German sources.¹²⁵

However, as is apparent from sources deposited in the Czech Military Archives, both divisions defended their positions in an unchanged composition along the same front line in the beginning of May and all the way to very end of the war.¹²⁶ They were unable to

117 BA-MA, RH 2-OST/6589 – Staff map of Army Group 'Middle' (April 17, 1945).

118 BA-MA, RH 2-OST/6593 – Staff map of Army Group 'Middle' (April 22, 1945); BA-MA, RH 2-OST/6594 – Staff map of Army Group 'Middle' (April 25, 1945).

119 G. TESSIN, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945. Fünfter Band. Die Landstreitkräfte 31–70* [Units and Formation of German Armed Forces and Waffen SS in the Second World War 1939–1945. Fifth Volume. The Land Combat Formations 31–70], Frankfurt am Main 1971, pp. 278–280; Available online: <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Infanteriedivisionen/68ID.htm>, [July 6, 2019].

120 BA-MA, RH 2-OST/6595 – Staff map of Army Group 'Middle' (April 28, 1945).

121 Michal PLAVEC, *Smrt generálporučíka Gustava Hundta* [The Death of Colonel General Gustav Hundt], in: *Troppau 1945*, pp. 105–109; IDEM, *Bis zum bitteren Ende*, in: *Ibidem*, pp. 111–141.

122 G. TESSIN, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945. Zweiter Band. Die Landstreitkräfte 1–5* [Units and Formation of German Armed Forces and Waffen SS in the Second World War 1939–1945. Second Volume. The Land Combat Formations 1–5], Frankfurt am Main 1965, p. 25.

123 T. JAKL, *Květnové vítězství*, p. 101.

124 BA-MA, RH 2-OST/6596 – Staff map of Army Group 'Middle' (April 30, 1945).

125 BA-MA, RH 2-OST/6595 – Staff map of Army Group 'Middle' (April 28, 1945).

126 T. JAKL, *Květnové vítězství*, pp. 100–101.

escape Soviet capture and apparently did not even commence a westward move. For example, the 68th Infantry Division was captured in the location of its last activity.¹²⁷

Consequences

Knowledge of the development of the situation in the Osoblaha region explains why the war damage in its territory was unevenly spaced and why some villages were heavily damaged by war while some practically untouched. According to the post-war investigation of the Provincial Study Institute, the situation was as follows.¹²⁸

The most damaged municipalities, expressed as a ratio from 90 to 100%, were Dívčí Hrad, Dolní Povelice, Fulštejn, Karlov, Pelhřimovy, Sádek, Víno and Životice. Hlinka, Městys Rudoltice and Osoblaha were considered to be 80 to 90% damaged. Two villages, Hrozová and Kašnice, were evaluated in the 70 to 80% category. Horní Povelice was damaged between 60 to 70% and Koberno 50 to 60%.¹²⁹

Other municipalities were better off. Nová Ves was included in the 30 to 40% damage category, while Bartultovice, Jindřichov, Liptaň, Nový Les, Pitárné, Rusín, Slezské Pavlovice, Ves Rudoltice and Vysoká were considered 20 to 30% damaged. Arnultovice was assigned to the 10 to 20% category and finally Bučávka, Matějovice and Třešeň to the less than 10% group. Remaining villages showed no damage. Likewise in other areas of Moravia and Silesia, it is evident that they were practically untouched by the war at all.¹³⁰

Regarding the distribution of the damage level on the settlements, it is indicative that fifteen of most affected municipalities (over 50% damage) are located in the central part of the Osoblaha region, east of the connection line between the villages of Sádek, Životice, Dívčí Hrad, Horní Povelice, Nový Les, Víno and Pelhřimovy. A part of the war damage falls into the period when the Osoblaha region combat had large operational significance and were handled with considerable intensity, meaning in the days between March 18 and 24, 1945.

At that time, the German command attempted to stabilize the war fronts, while the Soviet command focused on completing the pincer manoeuvre. Another part of the war damage was caused after March 24, 1945. As the combat in the Osoblaha region lost its significance, its intensity decreased, yet, on the other hand, the factual halt of the war front meant that the municipalities in the front-line zone were exposed to war events for nearly a month and a half. After all, demarking the area with the largest level of damage overlaps the course of the war front, as it stopped on April 24 and 25, 1945.

Conclusion

Combat that took place in the Osoblaha region during the Second World War went through changes between April 18, 1945 when the war front affected the region and May 8, 1945 when the war ended. The character of the combat depended on the strategic significance assigned to the Osoblaha region. The most intense attacks took place on April 18 through 21, 1945. At the time, the Red Army completed its pincer movement, while the German Army consolidated its defence and successfully guided its corps from the encirclement in the area south of Opole. Given this disposition, the Osoblaha region belonged to a zone that was critical for both sides. It was particularly essential for the

¹²⁷ G. TESSIN, *Verbände und Truppen. Bd. V*, p. 279.

¹²⁸ MZA Brno, B 97, inv. no. 277, no. cart. 131 – Municipalities and towns damaged by war in Moravia-Silesia.

¹²⁹ Ibidem.

¹³⁰ Ibidem.

German side as the location through which their formations moved on their way from the encirclement.

On April 22 through 24, 1945 combat activity in the Osoblaha region was renewed, while the Wehrmacht was forced to vacate several more municipalities. Subsequently, on April 25, 1945, the Soviet advancement became exhausted, among other reasons due to a change in priorities. The Red Army in the Osoblaha region reached the foothills of the Jeseníky Mountains and shifted the core of its effort in the direction of Krnov, to the areas of Racibórz and Moravian Ostrava. On the other hand, the disposition of the terrain did not enable the Germans to form a larger concentration of forces and thus lead an offensive combat activity. All these factors caused the war front to stop and remain immobile until the very end of the Second World War.

Frequent changes of formations in this area and changes in command that particularly took place on the German side, as a telling witness account to the efforts of moving forces according to the development of the combat situation. Particularly from mid-April 1945, the Osoblaha segment of the front-line functions as some reservoir of forces. From here, the formations were move to more exposed battlefields, which at the time were around Moravian Ostrava, as well as Brno. To the contrary, divisions that have been significantly weakened in previous combat were sent to the Osoblaha region. This fact is also an evidence that the Osoblaha segment of the front was not considered particularly relevant and that no intensive combat took place here.

The knowledge of the course of war events in the Osoblaha region and its wider regions is critical for understanding the degree of war damage and their geographic distribution. The halting of the Soviet offensive explains why the most severely damaged municipalities are those in the eastern part of the region and why, to the contrary, several western municipalities remained completely untouched by the war.

Válečné události na Osoblažsku roku 1945 (Shrnutí)

Osoblažsko se na konci zimy a na jaře roku 1945 stalo bojištěm druhé světové války. Válka je přitom těžce poznamenala, přičemž mírou poškození náleželo k nejhůře postiženým oblastem českých zemí. Jeho autochtovní obyvatelstvo, které bylo německé národnosti, bylo po skončení druhé světové války vyhnáno, čímž region zůstal tzv. místem bez „paměti“. I to je důvod, proč poznání průběhu bojů na Osoblažsku během druhé světové války dosud chybí.

Studie usiluje o překonání této mezery, a to především na základě materiálu německého vojenského archivu (Bundesarchiv-Militärarchiv). Využívá přitom písemnosti z provenience velení skupiny armád „Střed“ a vzdušné flotily 6; první zmíněný vojenský svaz byl pověřen obranou českého prostoru, v tom též Osoblažska, druhý uvedený pak jemu zajišťoval vzdušnou podporu. Ve studii se uplatňuje rovněž regionální přístup k problematice, a to konkrétně v úsilí nalézt odpověď na otázku, jak bojová činnost ovlivnila rozložení míry válečného poškození v regionu. V tomto směru se využívá fond Zemský studijní ústav, který je uložen v Moravském zemském archivu v Brně.

Válečná fronta se na Osoblažsko přesunula ve druhé polovině března 1945, kdy vojska 1. ukrajinského frontu rozvíjela horsoslezskou operaci; ta trvala od 15. do 31. března 1945 a jejím cílem bylo zničit německá vojska v prostoru jižně od Opolí a zatlačit německou obranou na spojnici měst Strzelin, Paczków a Opava. Za tím se skrýval záměr sovětského velení zabezpečit levé křídlo na tzv. hlavním strategickém směru a uvolnit si tím své síly pro berlínskou operaci.

Průnik sovětských vojsk na Osoblažsko je spjat s dramatickým zvratem na bojišti, totiž rozpadem německé obrany a obklíčení části LVI. tankového a XI. armádního sboru, k čemuž došlo 18. března 1945. Vojska 4. ukrajinského frontu totiž své úderly zasazovala ve vstřícném směru, jeden z prostoru Nysy, druhý od řeky Odry ve směru na Hlubčice, přičemž v okolí Prudniku se oba pomyslné hroty setkaly. Přímo na Osoblažsku čelil sovětskému nástupu XXIV. tankový sbor, jemuž velel generál tankového vojska Walther Nehring.

Pod Nehringovým velením se nacházely čtyři vojenské svazky na divízní úrovni. Prvním bezprostředním úkolem XXIV. tankového svazu bylo obnovení souvislé frontové linie, čímž byl pověřen tzv. uzavírací svaz „Birkenbihl“, respektive později útvar obdobného určení s názvem „Prinner“, a 16. tanková divize. Zbývající dva svazky, tedy 254. pěší a 344. pěší divize se dostaly do sovětského obklíčení a byly nuceny se z něj vyboj-

vat. Postupovaly přitom jihozápadním směrem, tedy na Osoblažsko. K jejich spojení s jádrem německých vojsk došlo ve dnech 19. a 20. března 1945.

Dne 22. března 1945 obnovil 1. ukrajinský front své ofenzivní úsilí, které dopadlo na celou šířku pásma XXIV. tankového sboru. Jeho velení reagovalo stažením se na novou obrannou linii. Nicméně ani zde se svazky tankového sboru neudržely a 24. března 1945 byly nuceny ustoupit dále směrem na jihozápad. Avšak v okamžiku, kdy sousední 4. ukrajinský front spustil druhou fázi moravskoostravské operace, tedy 24. března 1945, zaměřil se 1. ukrajinský front přednostně na své pravé křídlo, tedy do oblasti Hlubčicka. To také znamenalo pokles bojové aktivity na Osoblažsku; ta v omezené míře probíhala i nadále, mj. v prostoru Dolních Povelic, avšak bez reálného operačního významu.

Po skončení hornoslezské operace probíhala tedy válečná fronta napříč územím Osoblažska. Přenesením těžiště sovětské pozornosti jednak na berlínský směr, jednak k Moravské Ostravě došlo k tomu, že intenzita bojů během dubna a na počátku května 1945 významně poklesla. Ve svém důsledku to znamenalo, že frontová linie se ustálila a bez významnějších změn zůstala na týchž pozicích fakticky až do samotného závěru války. Osoblažský úsek fronty si nicméně uchovával svůj význam i nadále, obzvláště poté, co 4. ukrajinský front zahájil třetí fázi moravskoostravské operace. Skutečnost, že zde nedocházelo k relevantním bojům, totiž německé velení využívalo k tomu, aby odtud uvolňovalo svazky k posílení obrany Moravské Ostravy anebo Brna. Ty byly vystřídány útvary, které mezitím utrpěly zničující ztráty, mezi nimi 1. lyžařská divize, která předtím bránila Opavu.

Výše uvedený přehled bojové činnosti vysvětluje, proč byla míra poškození sídel na Osoblažsku tak vysoká, a především proč byla rozprostřena nerovnoměrně. Nejvíce postiženými obcemi byly jednak ty, o které byly svedeny boje zejména ve dnech 18. až 24. března 1945, jednak ty, která se nacházely na frontové linii v dubnu a na počátku května 1945; v prvním případě lze rozsah škod vysvětlit úporností a tvrdostí bojů, ve druhém pak jejich délkou, neboť ty probíhaly v zásadě ve stejných místech po dobu více než jednoho měsíce.

ŘEŠENÍ PROBLÉMU ŽIVOTNÍHO PROSTŘEDÍ NA PŘÍKLADU OSTRAVSKA V LETECH 1970–1989¹

Nina Pavelčíková

Nina Pavelčíková: Solving the Problem of Environment on Case of Ostrava Region in 1970–1989

The author follows up on a study mapping the development of the environment in the Ostrava region in the context of the development trends of the so-called socialist industrialization until 1969. In the monitored period, environmental issues came into the interests of the Communist Party leadership and the state; however, fundamental discrepancies continued between official proclamations, legislation, research projects and the real state of all components of the environment in the Ostrava region. Only the so-called Velvet Revolution in 1989 enabled the start of a new, realistic concept of environmental development in the entire Czechoslovakia as well as the most affected regions, including the Ostrava region.

Key words: *environment, Ostrava region, industry, legislation*

Předkládaná studie navazuje chronologicky i tematicky na článek, který jsem publikovala spolu s Petrem Popelkou ve Slezském sborníku.² Pokouším se postihnout (pokud to již zpracované archivní fondy umožňují) celé období tzv. normalizace a zásadní průlom, který nastal zejména v oblasti legislativy po tzv. sametové revoluci. V úvodu zmiňovaného článku je zařazena krátká úvaha o stavu výzkumu a okruzích zahraniční i domácí literatury, jež se dosud věnovala této problematice v širších časových i prostorových souvislostech. Od jeho publikace uplynula poměrně krátká doba, během níž se okruh studií věnovaných životnímu prostředí nijak podstatně nerozšířil. To platí zejména o období, jež hodlám sledovat v následujícím textu. Proto neuvádím předkládanou studii další analýzou výsledků dosavadní (nejen) historické produkce, věnované tématu. Zmiňuji jen několik prací, jež se zabývají problémy životního prostředí v ČSSR ve sledovaných letech, resp. se objevily během posledních let.³ Z domácích autorů se již dříve věnoval řadě zásadních problémů environmentálního vývoje českých zemí v letech tzv. normalizace, ekologickým iniciativám a zejména znečištění ovzduší v severních Čechách Miroslav Vaněk. Publikoval také

1 Studie vznikla na základě projektu Ostravské univerzity SGS06/FF/2018-2019 *Kulturní fenomény každodenního života obyvatel Ostravska 1965–1989*.

2 Nina PAVELČÍKOVÁ – Petr POPELKA, *Problém životního prostředí na Ostravsku v letech 1948–1970 a pokusy o jeho řešení*, Slezský sborník, roč. 115, 2017, č. 2, s. 113–137; Rozsáhlou bibliografii věnovanou vývoji tvorby krajiny na Ostravsku pod vlivem procesu industrializace v 19. a 20. století zveřejnil kolektiv autorů anglicky psané monografie, založené na metodických postupech historie a historické geografie. Petr POPELKA – Renata POPELKOVÁ – Monika MULKOVÁ, *Black or green Land? Industrialisation and Landscape Changes of the Ostrava-Karviná Mining District in the 19th and 20th Century*, Ostrava 2016, s. 174–182.

3 V této souvislosti je třeba zmínit, že od přelomu šedesátých a sedmdesátých let byly u nás poprvé publikovány rozsáhlejší práce věnované např. tvorbě a ochraně krajiny či dokonce speciálně Ostravsku jako regionu maximálně zatíženému znečištěním, jež nepříznivě ovlivňovalo v mnoha směrech i širší teritorium severní Moravy a Slezska. Tyto práce vycházely z dobových, zpravidla geografických a geodetických výzkumů, citují je v dalším textu jako primární zdroje, nikoliv jako literaturu.

obecněji zaměřenou studii, věnovanou ekologickému hnutí v letech tzv. normalizace.⁴ V roce 1990 editoval přehlednou práci o vývoji životního prostředí v ČSSR do roku 1989 Bedřich Moldan, z pohledu sociologa kritizoval obecný stav životního prostředí Jan Keller, zamýšlel se nad ním také filozof Erazim Kohák a řada dalších autorů v jednotlivých studiích a článcích.⁵ Od počátku devadesátých let se věnovalo v dílčích studiích několik autorů otázkám životního prostředí na Ostravsku.⁶ Pro mé téma je nová především rozsáhlá studie Martina Juřici, věnovaná životnímu prostředí v Ostravě ve sledovaných letech.⁷ Samozřejmě ji využívám z hlediska faktografického, v němž spočívá její hlavní přínos; sama sleduji jednak obecnější trendy a také o hodně širší teritoriální záběr. Kromě vlastního teritoria průmyslové aglomerace (Ostravsko, Karvinsko, Frýdecko-Místeko) sem zahrnuji také sousední oblasti zasažené zejména vlivy exhalací, znečištěním říčních toků, devastací krajiny.⁸

V závěru uváděné studie věnované vývoji životního prostředí na Ostravsku v letech 1948–1970 jsme konstatovali, že v průběhu šedesátých let dvacátého století se v ČSSR začal vytvářet legislativní proces, jenž měl vytvořit příznivější podmínky pro jeho jednotlivé složky. To však neznamenalo, že by se v reálném vývoji na Ostravsku pod jeho vlivem realizovaly vskutku převratné změny. Bylo to spíše období experimentů, nejasných příslibů do budoucna, poměrně chaotického hledání nových cest. Po okupaci ČSSR v srpnu 1968 znamenal počátek tzv. normalizace i v oblasti industriálního vývoje a jeho vlivu na životní prostředí omezení snah o řešení nejtěživějších problémů – zejména odmítnutí jakýchkoliv snah o utlumení těžby uhlí na Ostravsku. Naopak lze říci, že důraz na extenzivní vývoj průmyslové výroby (spojený zřejmě mimo jiné se snahou komunistického režimu udržet maximální zaměstnanost a sociální smír) v podstatě pokračoval. V platnosti zůstaly základní principy ekonomického vývoje, jež bránily účinnějšímu prosazování legislativních opatření, jimiž se složky zákonodárné i výkonné moci pokoušely od druhé poloviny šedesátých let nepříznivý vývoj životního prostředí zvrátit. Tento trend se samozřejmě musel projevit zejména v prohlubování rozporu mezi tím, co mocenský systém proklamoval a co bylo reálné v praxi vskutku prosadit.

- 4 Miroslav VANĚK, *Nedalo se tady dýchat*, Praha 1996; Týž, *O některých problémech ekologického hnutí v českých zemích před rokem 1989*, Soudobé dějiny, roč. 2, 1995, č. 1, s. 42–57.
- 5 Bedřich MOLDAN a kol., *Životní prostředí České republiky. Vývoj a stav do konce roku 1989*, Praha 1990. Jan KELLER, *Až na dno blahobytu. Ke společenským kořenům ekologické krize*, Brno 1993; Ján MLYNÁRIK, *Ekológia po slovensky. Otázky životného prostredia na Slovensku 1948–1988*, Bratislava 1994; Josef ŠMAJS, *Ohrožená kultura*, Brno 1995.
- 6 Karel JIŘÍK, *Vliv poválečné industrializace Ostravy na životní prostředí města (1945–1989)*, Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica. Studia Historica L, 1998, č. 3, s. 213 an.; Martin STRAKOŠ, *Architektura, urbanismus a životní prostředí průmyslového velkoměsta ve 20. století na příkladu Ostravy*, in: Příroda vs. industriál. Vytváření prostoru v literatuře a výtvarném umění, edd. J. Malura – M. Tomášek, Ostrava 2016, s. 236–262. Nepřímo se v tomto sborníku dotýká životního prostředí na Ostravsku ve sledovaném období také studie Kristýny Bilkové a Lucie Novákové věnovaná urbanonymii Bohumína a Karviné; Miroslav HAVRLANT – Petr MARTINEC, *Vliv těžby uhlí na životní prostředí*, in: *Uhelné hornictví v ostravsko-karvinském revíru*, Ostrava 2003, s. 428–441.
- 7 Martin JUŘICA, *Životní prostředí v Ostravě v období normalizace v letech 1969–1989*, in: Ostrava. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska 31, Ostrava 2017, s. 97–134. Autor uvádí také celou řadu článků v regionálním tisku, které si všimly jednotlivých stránek znečištění životního prostředí v Ostravě, resp. jejím nejbližším okolí. Ke způsobu jejich využití v této studii viz pozn. č. 2.
- 8 Přesné vymezení sledovaného regionu je obtížné, tyto vlivy se projevily rozdílně jak v horizontu teritoriálním, tak i časovém.

Základní tendence ekonomického vývoje Ostravska v letech 1970-1989(1992)⁹

Důraz na vývoj těch odvětví těžkého a zpracovatelského průmyslu, jež nejvíce zatěžovaly životní prostředí na Ostravsku, pokračoval po celé sledované období. Ostrava sice už nebyla označována za „ocelové srdce republiky“ a dlouhodobé hospodářské plány nevykazovaly tak enormní požadavky, ale důraz na socialistické soutěžení, realizované prostřednictvím brigád socialistické práce, výkony tzv. hrdinů práce a „lámání rekordů“ patřily k běžně prosazovaným metodám. Samotná Ostrava vyprodukovala v těchto letech 17% celostátní těžby uhlí, 65% koksu, 40% oceli a 45% surového železa.¹⁰ Těžba kvalitního koksovatelného černého uhlí a jeho následné zpracování zůstalo pro Ostravsko stěžejním odvětvím i přesto, že se potýkalo s řadou problémů a omezení. Od konce šedesátých let se v důsledku racionalizace výroby v ČSSR výrazně snížila poptávka po koksu pro vysoké pece železářských závodů (stále se však udržoval vysoký podíl jeho vývozu do zemí RVHP).¹¹ Jeho využití se přesouvalo do jiných oblastí a výrobních procesů. Černé uhlí i na Ostravsku postupně nahrazovalo nekvalitní lignit a hnědé uhlí, používané dosud k vytápění kotlů elektráren a tepláren (což znamenalo alespoň částečné omezení nebezpečných zplodin). Typickým příkladem je např. největší klasická elektrárna využívající spalování černého uhlí v Dětmarovicích, která byla postavena v letech 1972–1976. I elektrárna v Třebovicích, která fungovala od šedesátých let také jako zdroj tepla pro sousední sídliště, přešla výhradně na spalování černého uhlí, totéž se alespoň zčásti týkalo i ostatních závodních elektráren a tepláren v oblasti. (Uhlí vhodného pro energetiku se však v OKR těžilo jen necelých 7 milionů tun, tedy cca ¼ celkové těžby.)

Proti trendu neustálého zvyšování těžby působila mimo jiné opatření v sociální oblasti, jež měla zlepšit podmínky práce pod zemí. V roce 1969 byl zaveden čtyřicetihodinový pracovní týden s volnými sobotami pro pracovníky v podzemí. Nároky na maximalizaci těžby komplikovaly stále složitější dobývací podmínky ve velkých hloubkách a zvýšení podílu nízkých slojí (zejména v ostravské části OKR). Neúměrně vzrůstala investiční náročnost tuny těžného uhlí (v 6. pětiletce na 192 %). Měnila se také energetická bilance, místo tuhých paliv nastupovala už od šedesátých let ropa a minerální oleje, později zemní plyn a jaderná paliva (na Ostravsku se dokonce počítalo s vybudováním další jaderné elektrárny, tento záměr však nebyl realizován), malou část spotřeby kryla také hydroenergetika. Ve srovnání se západními zeměmi přesto spotřeba tuhých paliv v československé energetice stále dominovala i v důsledku toho, že zde docházelo k mnohem vyššímu podílu přímého plýtvání jak ve výrobě, tak i v domácnostech.

Jak už jsem zmínila, v souvislosti s odmítnutím Šikovy ekonomické reformy zcela vzaly za své plány na postupné snížení těžby černého uhlí na Ostravsku na 17 milionů tun za rok. V Ostravě došlo v letech 1973–1974 pouze k definitivní likvidaci dolu Šalamoun

9 V této souvislosti uvádím vesměs jen obecnější vývojové charakteristiky, nezabývám se historií jednotlivých průmyslových odvětví tak podrobně jako v předcházející studii. Pro jejich zachycení chybí relevantní údaje – fondy podnikových archivů z let 1970–1989 vesměs nejsou dosud zpracovány a zpřístupněny. Také literatura zachycuje trendy vývoje jen zčásti a vesměs ne pro celé sledované období (v podstatě do konce 70. let). Důvodem je však i skutečnost, že vliv jednotlivých odvětví národního hospodářství na životní prostředí se v souvislosti se snahami o uplatňování platné legislativy a s rozvojem techniky a nových technologií proměňoval.

10 Blažena PRZYBYLOVÁ a kol., *Ostrava. Historie/kultura/lidé*, Praha 2013, s. 549.

11 N. PAVELČÍKOVÁ – P. POPELKA, *Problém životního prostředí*, s. 121. Až do počátku osmdesátých let však trvaly dodávky koksárenského plynu pro chemickou výrobu.

v oblasti tzv. Frýdlantských mostů, v téže době zmizely také poslední pozůstatky dalších, zčásti také již delší dobu nečinných důlních provozů (např. Hedvika, Evžen-Petrvald, Václav-Poruba).¹² V roce 1970 se zvýšil objem vytěženého uhlí v OKR oproti roku 1968 o 2 miliony tun. V dalších letech se pak roční těžba ustálila s menšími výkyvy na úrovni 22–24,5 mil. tun, počet pracovníků se po prudkém poklesu v období 1965–1968 (z 80 až na 60 tisíc) udržoval na cca 65 tisících. Největší výkyvy zaznamenal v letech 1965–1985 celkový důlní výkon, který zejména v důsledku technického rozvoje a mechanizace výztuže vzrostl o 60% (z 1,7 na 2,74 t/směnu). Na udržování vysokého objemu těžby se výrazně podílely mimořádné směny, které podstatně omezovaly účinnost zavedení pětidenního pracovního týdne. Od poloviny sedmdesátých let těžba stagnovala, v posledním desetiletí vlády KSČ výrazně poklesla vlivem zhoršujících se geologických podmínek, mimo jiné však i proto, že narůstala nespokojenost s rozsahem přesčasové práce a zhoršováním zdravotního stavu důlního dělnictva. V rámci tzv. perestrojky se omezilo direktivní plánování i nadměrná exploatace pracovních sil. Úsilí vedení OKD (původně podporované z nejvyšších mocenských pozic České republiky i ČSSR) o otevření nových hlubinných dolů na Frenštátsku a Novojičínsku se naštěstí už nepodařilo realizovat. Vedení OKD dospělo koncem roku 1989 k poznání, že doly absolutně nejsou schopny zajistit pro další léta samofinancování a hrozí proto velmi výrazný pokles celkové sociální úrovně horníků, jež se projeví nejen likvidací dosavadních benefitů, ale i výrazným snížením platů. Hrozící krizi, jejímž důsledkem by byla mj. i nemožnost realizovat ekologické programy, chtělo řešit jednak zvyšováním ceny uhlí, jednak žádalo vládu o účelové dotace, pro razantnější kroky nenašlo odvalu.¹³ Teprve po krátké na to proběhnuvší sametové revoluci se v rámci rozsáhlé transformace ekonomiky na tržní hospodářství prudce snížily uměle udržované preference těžby černého uhlí. Záhy začala příprava obratu, který se nepodařilo realizovat před dvaceti lety – definitivní uzavření ostravské části OKR.

Přesto, že se výrazně snížily požadavky na koks pro hutě, v provozu ve sledovaných letech dále přetrvávaly důlní i hutní koksovny. Došlo sice k postupnému zastavení provozu zastaralých koksoven Lazy a starého provozu ve Třineckých železárnách, koksárenství však zůstávalo i v tomto období nejvýznamnějším zdrojem znečištění ovzduší. Plánovaná výstavba moderní koksovny ve Stonavě se výrazně opožďovala, proto byl zastaven provoz dalších zcela zastaralých koksoven teprve v průběhu osmdesátých let (Trojice 1983, Karolina 1984). Po Karolině ovšem v centru zůstala naprosto zdevastovaná prašná plocha. Výpadek pak nahradily zejména modernizované hutní koksárenské provozy, takže ještě v roce 1986 se roční výroba koksu v ČSSR řadila na osmé místo ve světě.¹⁴ Dále fungovaly koksovny hutních koncernů, jejichž výroba však postupně stagnovala na úrovni počátku sedmdesátých let. Koksovna NHKG, jež si udržovala nejvyšší objem výroby,

12 Jiří MATĚJČEK a kol., *Uhelné hornictví v ČSSR*, Ostrava 1985, s. 439. Novější studie z roku 2003 hovoří o optimálním objemu těžby 21-22 milionů tun za maximálního využití mnohem efektivnějších zdrojů na Karvinsku, spojeného s důrazem na promyšlenou racionální intenzifikaci těžebního procesu. Viz red. Jan MACHAČ – Petra LANGROVÁ a kol., *Uhelné hornictví v ostravsko-karvinském revíru*, Ostrava 2005, s. 153. Tamtéž další uváděné údaje včetně těch o dolech, jež byly likvidovány v sedmdesátých letech 20. století (s. 200–227).

13 Zemský archiv Opava (dále jen ZA Opava), Severomoravský Krajský výbor KSČ (dále jen Sm KV KSČ) Ostrava – předsednictvo, č. kart. 435, sign. P-1504, Zpráva o důchodové situaci, problematice pracovních sil a sociální politice OKD v roce 1990 a v IX. pětiletém plánu z 10. 11. 1989.

14 Red. J. MACHAČ – P. LANGROVÁ a kol., *Uhelné hornictví*, s. 405.

přesto ještě v roce 1977 produkovala 3 mil. 357 tisíc tun (31% celkové výroby koksu v ČSSR).¹⁵ Výraznější útlum koksárenství nastal až na základě energetického programu schváleného vládou ČR v roce 1992.

Význam závodů oborů hutnictví železa a těžkého strojírenství na Ostravsku a tlak na jejich extenzivní vývoj začal klesat už na přelomu šedesátých a sedmdesátých let v souvislosti s rozvojem Východoslovenských železáren v Košicích. Ve druhé polovině sedmdesátých let ovlivnil další, ještě mnohem výraznější pokles trend související se snahou po úspornosti v hospodaření s kovy. V první polovině 70. let byla definitivně likvidována zastaralá Žofinská huť v areálu Dolních Vítkovic. Objem výroby Vítkovických železáren a strojíren Klementa Gottwalda (VŽSKG) ovšem v roce 1973 vzrostl o 30% díky zavedení výroby kvarta 3,5.¹⁶ Obecně lze o jejich vztahu k životnímu prostředí říci, že zátěž na ně se alespoň zčásti snižovala díky novým technologickým postupům, které např. (jak už jsem konstatovala) nevyžadovaly využití koksu (resp. se podílely na jeho výrobě šetrnějším způsobem). Zaváděly se také nové výrobní programy (jaderná energetika a tzv. trubkový program ve VŽSKG), jež předpokládaly inovativní přístup k technické a technologické úrovni výroby.¹⁷ Do jisté míry se to týkalo i odpadu z hutní výroby, např. vysokopecní strusky, která postupně přestala zatěžovat životní prostředí v okolí hutí díky tomu, že se našly možnosti jejího využití či dalšího zpracování.¹⁸ Celkově objem výroby v železářském průmyslu na Ostravsku od roku 1970 stagnoval, v osmdesátých letech klesal. Proces zásadní modernizace výroby (např. přechod na tzv. kontilitu v Nové huti) se realizoval až na počátku devadesátých let.¹⁹

Roli dalších významných znečišťovatelů životního prostředí na Ostravsku si ve sledovaném období udržel chemický průmysl a celulózky. Velkým problémem zůstávala v Moravských chemických závodech (MCHZ) v Mariánských Horách do počátku osmdesátých let zastaralá výroba čpavku na bázi koksárenských plynů a průmyslových hnojiv, další plány rekonstrukcí a výstavby moderních provozů se opožďovaly. Na přelomu 60. a 70. let zatěžovaly MCHZ exhalacemi dusíku a kyslíčnicku siričitého zejména ovzduší. Přímo do řeky Odry vypouštěly provozy velké množství znečištěných odpadních vod. Plány napojení závodu na čistírnu v Třebovicích či v Přívoze se nerealizovaly, za odvádění odpadů do řeky platily MCHZ vysoké pokuty, až do 80. let neměly vlastní čističku. Přesto nelze vedení podniku, jenž měl na Ostravsku i několik provozů mimo centrum (Hrušov, Brumovice) upřít snahu po omezení negativních dopadů výroby na životní prostředí. Některé zastaralé výroby (čpavek, formaldehyd, močovina) byly zastaveny v průběhu sedmdesátých let, v roce 1972 konečně došlo k likvidaci cechu Ostravit. V roce 1970 bylo zrušeno rozhodnutí o zastavení výroby hrušovské chemičky, naopak byla postavena nová výrobní kyseliny sírové. Z ekologických důvodů byla v Hrušově

15 Alois DVOŘÁK a kol., *Dějiny NHKG*, Praha 1981, s. 17.

16 M. STRAKOŠ, *Architektura, urbanismus a životní prostředí*, s. 254–257.

17 Vladimír DOSTÁL a kol., *Dějiny hutnictví železa v Československu. 3. díl. Od znárodnění k současnosti (1945–1980)*, Praha 1988, s. 208–209. Šlo např. o zavádění tzv. CNC strojů a výpočetní techniky.

18 A. DVOŘÁK a kol., *Dějiny NHKG*, s. 60.

19 Dostupné online: <https://www.novahut.cz/historie/>. I když je dodnes považován současný nástupce NHKG Liberty Ostrava, a. s. za největšího znečišťovatele ovzduší v Ostravě, ve srovnání s koncem osmdesátých let se emise prachu snížily více jak čtyřicetinásobně.

v roce 1976 zastavena pouze výroba titanové běloby.²⁰ Zčásti byl omezen provoz sazovny v Přívoze. Urxovy závody v Zábřehu, poničené v šedesátých letech požáry, měly ukončit výrobu už v roce 1970. Část provozů však fungovala ještě do poloviny sedmdesátých let, poté budovy převzaly Vítkovické železárny. Až do poloviny osmdesátých let převažovala intenzifikace výroby podniků MCHZ, jež přesahovala miliardu Kčs hrubého produktu, podnik zaměstnával téměř tři tisíce osob.²¹ Vratimovská papírna sice v roce 1983 ukončila činnost, část jejího provozu však byla přestěhována do Paskova, kde vznikla v letech 1979-1983 nová celulózka na výrobu buničiny Biocel.

Charakter životního prostředí a pod jeho vlivem i každodenní život obyvatel Ostravska samozřejmě ovlivňoval i v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let pokračující extenzivní vývoj stavebnictví. Nově budovaná a rozšiřovaná panelová sídliště trpěla stejně jako v přecházející etapě opožďováním výstavby infrastruktury a obrovským nepořádkem, zanechaným stavebními firmami v areálech, do nichž se již stěhovali lidé. Nejlépe to vystihla ve svém filmu *Panelstory* režisérka Věra Chytilová (i když samozřejmě reagovala na konkrétní situaci v pražském Jižním městě).²² Na Ostravsku se v letech sedmdesátých a osmdesátých budovala velmi podobným stylem např. sídliště Dubina, Hrabůvka (Ostrava-Jih), pokračovala výstavba Havířova, Nové Orlové, Karviné-Města. V přelomovém roce 1990 naprosto ustala podpora bytové výstavby státem, řada bytových domů i objektů infrastruktury na sídlištích však nebyla dostavěna, což způsobilo městům dlouhodobé problémy. Starší bytový fond ve všech městech na Ostravsku ve sledovaném období pod vlivem poddolování a nedostatečné údržby chátral, místy se z něj vytvářela nevzhledná ghetta. Příkladem naprosto nevhodného řešení dopravního systému byla stavba Svinovských mostů s obludným objektem přístupového platu. Také úprava Frýdlantských mostů v centru Ostravy a rozsáhlého autobusového nádraží se stala do budoucna spíše přítěží. V Karviné-Rovninách vyrostly uprostřed panelového sídliště dva nevzhledné pavilony léčebny Darkov; podobných příkladů nepromyšlených stavebních investic bychom našli celou řadu.

Celkový stav životního prostředí na Ostravsku samozřejmě ovlivňovala celá řada dalších činitelů. Bylo to např. ubývání zemědělské půdy a způsoby jejího obdělávání, doprava, nakládání s odpadem (sklárky), nejen veřejná, ale i domácí topeniště apod. Zejména hustá dopravní síť a její stav stejně jako stálé narůstání množství neekologických dopravních prostředků (autobusy, zastaralá nákladní auta, dvoutakty, zejména pověstné trabanty) – i tato zátěž byla na Ostravsku vyšší než jinde. Jednak průmysl vyžadoval vysokou dopravní obslužnost, ale také poměrně vysoké příjmy obyvatel umožňovaly nákup osobních automobilů. V městské dopravě v Ostravě sice převažovaly elektriky, ale mimo ni jezdilo stále více autobusů, ani železniční doprava nebyla v té době ještě ve větší míře elektrifikována. Vytápění sídlišť sice postupně přecházelo na dálkové sítě s velkými tepelnými, nicméně zejména mimo centra se používalo nejméně kvalitní hnědé uhlí, brikety či dokonce uhelný prach. A ve výčtu dalších zátěží by bylo možno pokračovat.

20 B. PRZYBYLOVÁ a kol., *Ostrava*, s. 551

21 Podrobněji viz P. POPELKA, *Dějiny Moravských chemických závodů*, Ostrava 2008, s.121–131.

22 Věra CHYTILOVÁ – Eva KAČÍRKOVÁ, *Panelstory aneb jak se rodí sídliště*, scénář filmu natočeného v roce 1979.

Problematika životního prostředí v sedmdesátých letech 20. století

Ve veřejném povědomí dnes často přezívá názor, že komunistická moc po celou dobu své vlády životnímu prostředí vůbec nevěnovala pozornost, což ovšem neodpovídá skutečnosti. Už jsem uváděla, že do roku 1968 byl dovršen legislativní proces, jenž stanovil základní pravidla ochrany krajiny a jejího půdního fondu, rekultivace ploch devastovaných dolováním, ochrany ovzduší a vodstva, dokonce i sankce za jejich porušování. Tyto zákony sice často neodrážely možnosti současných ve světě známých způsobů řešení environmentální problematiky, jejich paragrafy a navrhované postupy také velmi rychle zaostávaly, ale přece jen vytvářely jakýsi rámec.²³ V letech 1971–1972 pověřila vláda ČSR ve svých usneseních č. 150/1971 Sb. a 101/1972 Sb. gesci nejvýznamnějších složek životního prostředí jednotlivé rezorty. V následujících sedmdesátých letech bylo vydáno pouze několik málo zákonů, které se nějakým způsobem životního prostředí přímo dotýkaly. Poměrně progresivní byly zejména první dva z nich – tzv. zákon o vodách č. 138/1973 Sb. a na něj navazující zákon České národní rady (ČNR) č. 130/1974 Sb. ze dne 19. 12. 1974 o státní správě ve vodním hospodářství. Druhý z nich rozšiřoval zejména pravidla výstavby čistíren odpadních vod, problém byl ovšem v tom, že v praxi jej degradovala spousta výjimek.²⁴ Jen v obecné rovině ukládal povinnost chránit životní prostředí zákon č. 50/1976 Sb. z 27. dubna 1976 o územním plánování a stavebním řádu, o rok později pak vyšel nový zákon o lesích a lesním hospodářství, na nějž navázala ČNR vlastní úpravou.²⁵ Byly to ovšem jen pokusy o dotvoření (inovaci) legislativního rámce, jenž se v praxi důsledněji neodrážel – jeho praktické provádění naráželo na velké množství překážek. Lze to doložit i situací na Ostravsku, kde sice národní výbory s okresní platností uzavřely už v roce 1969 smlouvy s jednotlivými podniky o konkrétních technologických opářeních, jež měla zabezpečit ochranu životního prostředí, ale následující kontroly ukázaly, že jejich plnění bylo velmi lihavé.²⁶

V oblasti vodního hospodářství byl už v roce 1958 vytvořen dlouhodobý plán rozvoje, jenž měl v sedmdesátých letech kulminovat. Obsahoval i konkrétní úkoly v oblasti úpravy vodních toků na Ostravsku (Odra, Ostravice, Opava ad.). Byly to jednak drobné

23 Ochrana životního prostředí byla velmi obecným a vágním způsobem zmíněna už v tzv. socialistické ústavě z roku 1960, také v usnesení 13. sjezdu KSČ (1966 – dostupné online: https://cs.wikipedia.org/wiki/XIII._sjezd_KS%C4%8C); Všechny následující právní normy se však odvolávaly na základní (a v období vlády komunistů první a vlastně jediný obecný a jen rámcově formulovaný) zákon č. 40/1956 o státní ochraně životního prostředí. Viz N. PAVELČÍKOVÁ – P. POPELKA, *Problém životního prostředí*, s. 129–130.

24 Sbírnka zákonů Československé republiky, 1973, částka 35. Dostupné online: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1973-138>; Tamtéž, 1974, částka 24.

25 Zákon č. 50/1976 Sb. o územním plánování a stavebním řádu, Sbírnka zákonů ČSR, 1976, částka 9; Zákon o lesích a lesním hospodářství č. 61/1977 Sb. Sbírnka zákonů Československé republiky, 1977, zákon ČNR č. 96/1977 Sb. o hospodaření v lesích a státní správě lesního hospodářství z 26. října 1977. Dostupné online: <https://www.zakony.1977>. Legislativu ČSSR z šedesátých let týkající se problematiky životního prostředí přebírala v průběhu sedmdesátých let Česká národní rada, totéž se týkalo všech dalších zákonných opáření.

26 N. PAVELČÍKOVÁ – P. POPELKA, *Problém životního prostředí*. Dále M. JUŘICA, *Životní prostředí v Ostravě*, s. 108. V dalších letech už základní legislativní procesy neprobíhaly, vláda vydávala pouze stále nová a nová usnesení, opáření a další výnosy, jež na základní právní normy navazovaly, měly je doplňovat, rozšiřovat, přizpůsobovat vývojovým změnám apod. Souhrnně viz A. Böhme, *Přehled právních předpisů zakládajících působnost národních výborů v péči o životní prostředí*. Příloha týdeníku vlády ČSR Národní výbory, 1988, č. 36; ZA Opava, Severomoravský Krajský národní výbor (dále jen Sm KNV) Ostrava – odbor oblastního plánování, č. kart. 106, inv. č. 109; Teprve rok 1990 znamenal v tomto ohledu zásadní změny, které se pokusím naznačit v závěru této studie.

sanační akce, ale také např. plány výstavby čistíren odpadních vod (ČOV); z obsahu příslušného dokumentu není jasné, zda a kdo jejich realizaci kontroloval. V materiálu je pouze poznámka, že potrubí pro vodní díla dodávají Vítkovické železárny KG, dodávky však mají značný skluz.²⁷ Jednotlivá ministerstva se zabývala situací na Ostravsku dlouhodobě, dokonce ještě dříve, než je tím pověřila ČNR. Např. na kolegiu ministerstva zdravotnictví se konala v únoru 1970 porada, na níž vystoupil s referátem o stavu životního prostředí hlavní hygienik ČSR. Po všeobecném úvodu, v němž konstatoval, že problémy jsou ve všech vyspělých zemích, uvedl konkrétní příklady nepříznivého vlivu průmyslu na dětskou populaci Ostravska – děti trpěly změnami v hodnotě bílkovin krevní plasmy, zvětšením krčních uzlin, změnami v kresbě plic, jejich zaprášením apod. Podle něj se konají pravidelně místní šetření zdravotního stavu nejen dětí, ale všeho obyvatelstva oblasti, jež potvrzují vlivy nejrůznějších faktorů – např. stavebnictví, zvyšování hluku aj. Dále uváděl, že v Ostravě došlo v oblasti Bělského lesa k obestavení prostoru pro jímání vody, je nutno provést rekonstrukci vodovodů, zlepšit jejich údržbu. Kritizoval také nedodržování zákonných opatření v kraji – plány výstavby sídlišť více než 10 % stavebníků nekonzultovalo s vodohospodářskými organizacemi, stavby se zpožďují; řada budov škol a zařízení pro děti neodpovídá požadavkům, 60% by vyžadovalo adaptaci, 3,5% je doslova v havarijním stavu.²⁸

Severomoravský krajský národní výbor (Sm KNV) reagoval na celostátní hodnocení a varování zpravidla konkrétním výčtem problémů, které provázely snahy různých orgánů o zlepšení situace. Některé z plánovaných akcí – zejména plán výstavby čistíren – sledoval odbor vodního hospodářství; zatímco v šedesátých letech probíhaly kontroly pravidelně (a neustále zaznamenávaly problémy s dodavateli a opoždování výstavby), další konkrétní zprávy jsou k dispozici až z let 1972–1973. Z nich se dozvídáme, že dostavěné čistírny byly často poruchové, zajišťovaly pouze 30–50% efekt, některé musely být úplně vyřazeny z provozu a vyžadovaly rozsáhlou rekonstrukci. Např. rekonstrukce na potoce Stružce (Karvinsko) měla být dokončena v roce 1972, ale protáhla se až do roku 1974.²⁹ Jednotlivé odbory KNV připravily pro schůzi rady v únoru 1972 konkrétní zprávu o stavu výstavby ČOV – podle ní není plnění termínů rovnoměrně, zejména u menších čistíren pro zdravotnická zařízení dochází k výraznému skluzu, také výstavba čistírny Orlová III se zpožďuje.³⁰ Dne 2. dubna 1973 podal odbor vodního hospodářství KNV zprávu o návrhu vládního usnesení č. 257/71 Sb., týkajícího se experimentu, jenž měl ověřovat plnění stávajícího zákona o vodním hospodářství. Průzkum měl sledovat práci národních výborů všech stupňů, zaměřoval se na existenci a práci komisí pro životní prostředí, podíl jednotlivých zdrojů na znečištění regionů a hlavně na způsob a účinnost vybírání pokut od znečišťovatelů (jejich výnosy měly plynout zčásti do fondů na ochranu ovzduší a dalších složek životního prostředí). Ze zprávy vyplývá, že experimentu pracovníci NV příliš nerozuměli, obsahoval řadu formulačních i praktických nejasností (např. výše pokut nebyla progresivně odstupňována, výši odvodů z jejich výnosu bylo nutno sjednotit).³¹ V roce

27 Národní archiv Praha (dále jen NA Praha), Ministerstvo energetiky a vodního hospodářství, č. kart. 33, č. j. 01572/1958.

28 NA Praha, Ministerstvo zdravotnictví, č. kart. 2, pol. č. 23.

29 ZA Opava, Sm KNV Ostrava – odbor vodního a lesního hospodářství, č. kart. 61, složka Orlová III-Poruba.

30 Tamtéž, odbor oblastního plánování, č. kart. 17, inv. č. 56.

31 Tamtéž, odbor vodního hospodářství, č. kart. 50, sl. Životní prostředí 1973.

1974 vydal odbor vodního a lesního hospodářství KNV brožuru, jež zčásti hodnotila dosavadní výsledky v několika oblastech ochrany životního prostředí a uváděla také další plány. Podle ní v letech 1960–1970 došlo k výraznému snížení ročního prašného spadu v Ostravě a okolí – z původních 1250 t/km² na 320 tun. Také kvalita vody v Odře se údajně po soutok s Ostravicí čtyřikrát zlepšila – přesto ovšem zbytkově znečištění degraduje recipient na nejhorší třídu čistoty. Zdrojem nečistot se kromě průmyslu stalo zemědělství – koryta do Odry přítékajících potoků byla zaneřáděna skládkami a dalším odpadem. V té souvislosti se navrhuje, aby se odpadní vody využívaly k závlaze. Z kladných zjištění zpráva zdůrazňuje, že se daří v technologických procesech VŽSKG zčásti využívat sulfitové výpalky z Vratimovských papíren. V kraji bylo celkem vybudováno od padesátých let 200 čistíren odpadních vod, celkový náklad na ně dosáhl jedné miliardy Kčs. Jak jsem ovšem už uvedla, zůstávala velkým problémem jejich reálná kapacita, menší obce také neměly vyřešeny stokové sítě.

Sm KNV podle brožury vypracoval na základě usnesení vlády z roku 1971 a 1972 dlouhodobou koncepci ochrany životního prostředí na Ostravsku. Ta obsahovala plány na snížení tuhých exhalací o 40% oproti r. 1970, zavádění tepláren využívajících ušlechtilá paliva místo hnědého uhlí (jako příklad se uváděla plánovaná kotelna na mazut v nově budované celulózce u Paskova). Do r. 1985 mělo být opatřeno dálkovým vytápěním elektřinou, oleji a naftou 70 tisíc bytových jednotek. Celkem 60% bytů mělo být napojeno na veřejný vodovod, 50% na kanalizaci. Plán obsahoval také výsadbu nové zeleně, celkovou modernizaci všech složek životního prostředí, zlepšení kontroly apod.³² Některé ze zpráv jednotlivých odborů ONV a KNV se týkaly také ochrany a zvelebení krajiny, především způsobů a výsledků prováděných rekultivací. Např. ONV Frýdek-Místek plánoval rekultivaci skládek z dolů Staříč a Paskov, obnovu a úpravy rybníků, výsadbu zeleně. Totéž měl v plánu ONV Karviná, ovšem výsadbu zeleně měly zajistit zejména tzv. akce Z (brigádnická práce obyvatel). Už v roce 1973 se ukázalo, že plány byly značně nadhodnocené, ani jejich snížení neumožnilo vyčerpat plánované prostředky – ve sledovaných okresech průmyslové oblasti se nepodařilo v roce 1972 proinvestovat více než 20 milionů Kčs.³³

Z uváděných zpráv vyplývá, že počáteční období tzv. normalizace neznamenal nějaké fatální přerušování procesu, jenž měl péči o environmentální vývoj zabezpečit – problémy se ovšem stále týkaly jeho realizace. V průběhu sedmdesátých let se objevovaly signály svědčící o tom, že především řada odborníků i část vedení KSČ a státu si nebezpečí plynoucí z devastace životního prostředí uvědomovala. Od roku 1970 se postupně objevila řada odborných publikací, pojednání o příčinách této devastace i o možnostech, jak ji postupně překonávat.³⁴ Problém byl nadále především ve vazbě mezi teorií a praxí. Ko-

32 Tamtéž, č. kart. 51.

33 ZA Opava, Sm KNV, odbor oblastního plánování, č. kart. 15, 3. paré.

34 Antonín SUM, *Péče o životní prostředí v SSSR*, Praha 1972; Miloš ČERNÝ, *Životní prostředí pro člověka*, Praha 1973; Josef CHARVÁT, *Člověk a jeho svět*, Praha 1974; Libuše MIKOVÁ, *Životní prostředí a průmysl*, Praha 1976; Milan KREJČÍŘÍK, *Životní prostředí a teorie systémů*, Praha 1978; O. KOLÁŘ, *Úloha krajiny a územního plánování v životním prostředí*, Praha 1979; Red. Rostislav UHLÍŘ a kol., *Ochrana životního a pracovního prostředí při těžbě a zpracování uhlí: materiály semináře konaného 26. – 27. 9. 1978 v Ostravě-Porubě*, Ostrava 1978; *Životné prostredie*, Revue pre teóriu a tvorbu životného prostredia, od roku 1967; INTER-Eko technika '72, Bratislava 1978; V. MAJER, *Ochrana životního prostředí (bibliografie)*, Ostrava 1975; *Zákonné normy a kontrolné metody pre životné a pracovné prostredie*, Bratislava 1975; Tzv. TERPLAN vydával od roku 1973 sborník Ekologie krajiny. Státní ústav péče o památky a ochranu

munistický režim za celou dobu své vlády nevytvořil nejvyšší orgán, jenž by se ochranou životního prostředí samostatně zabýval a stal se gestorem všech zaváděných opatření (ministerstvo životního prostředí). V roce 1972 sice vznikla tzv. Rada pro životní prostředí při vládě ČSR, jež shromažďovala nejrůznější právní a odborné analýzy, organizovala semináře a konference, neměla však dostatečné exekutivní páky, které by zajistily prosazování navrhovaných opatření v praxi.³⁵ Podobně jako v jiných oblastech, i v problematice životního (a pracovního) prostředí v podstatě po celé období komunistické vlády přetrvával chaos, způsobený množstvím „odpovědných orgánů“ a jejich nejasně definovaných, často se navzájem překrývajících kompetencí. Počínaje u jednotlivých ministerstev (zdravotnictví, zemědělství, průmyslu, energetiky a vodního hospodářství ad.) přes Ústav památkové péče a ochrany životního prostředí, krajské a okresní národní výbory až po nejrůznější dobrovolné skupiny a organizace nikdo pořádně nevěděl, za co vlastně zodpovídá. Kolovaly mezi nimi neustále dopisy, žádosti, různá nařízení, stížnosti – velká část z těchto písemností zůstávala pouze na papíře, často se vůbec nedočkala odpovědi nebo se realizace neúměrně prodlužovala. Tato situace se velmi výrazně odrážela na Ostravsku, kde se problematika životního prostředí často dostávala na pořad jednání orgánů KSČ i státní správy; navíc tu působila řada poboček organizací, jež měly se životním prostředím co do činění. Ve Slezské Ostravě měl dokonce sídlo Ústav ekologie průmyslové krajiny ČSAV, ani jeho výstupy však v praxi vesměs nebyly respektovány.³⁶ V zásadním rozporu nadále přetrvávaly na straně jedné požadavky na extenzivní rozvoj výroby a na ochranu přírody i člověka na opačném pólu vývojových trendů. Management jednotlivých závodů považoval často požadavky ochrany životního a pracovního prostředí za zátěž, která hatí plnění plánu; žádal o výjimky z uzákoněných předpisů, po zavedení přísnější kontroly raději uhradil poměrně nízko stanovené pokuty, než by učinil nějaká účinná opatření. Další obrovský problém spočíval v dodavatelsko-odběratelských vztazích – laxnost dodavatelů byla zpravidla hlavní příčinou neplnění plánů výstavby čistíren odpadních vod a dalších zařízení chránících životní prostředí. Ve výčtu dalších překážek účinného řešení problémů by bylo možno pokračovat, na řadu z nich poukáží v dalším textu.

Ostravsko, po celou sledovanou dobu považované vedle severních Čech za region nejvíce zatížený exhalacemi, devastací zemského povrchu a znečištěním vod, se často stávalo objektem zájmu odborníků i „odpovědných činitelů“. V roce 1971 se objevila studie hodnotící výsledky rozsáhlého sociologického šetření z let 1967–1968, v němž vypovídala většina respondentů v tom smyslu, že Ostrava a její okolí představují zcela neutěšený region, nevhodný k bydlení. Špatná kvalita ovzduší byla zásadní příčinou tendence k vystěhování obyvatel z města (totéž platilo pro Karvinou, Orlovou a další průmyslová

přírody (SÚPPPOP) vydával od roku 1976 10x ročně časopis Památky a příroda, dále též Zpravodaj ochrany přírody a Bibliografii ochrany přírody, také různé příležitostné neperiodické odborné publikace. Podrobněji viz ZA Opava, Sm KNV – odbor kultury 1960–1989, inv. č. 357, č. kart. 122.

35 Svědčí o tom i její informační zpravodaj vydávaný od roku 1974. Viz *Informační zpravodaj – zprávy a informace RŽP při vládě ČR*, Praha 1974–1989. Podrobněji se činností Rady a dalšími opatřeními „strany a vlády“ zabývá v uváděné studii M. Vaněk – viz M. VANĚK, *Nedalo se*, s. 19–30, 104–112. Teprve v roce 1987 bylo nově vytvořeno ministerstvo vnitra a životního prostředí, v říjnu 1988 vznikla i Komise ÚV KSČ pro tvorbu a ochranu životního prostředí. Podrobněji viz M. VANĚK, *Nedalo se*, s. 109.

36 Podrobněji viz M. JUŘICA, *Životní prostředí v Ostravě*, s. 107. Dále též N. PAVELČÍKOVÁ – P. POPELKA, *Problém životního prostředí*, s. 130–131 aj.

centra).³⁷ V roce 1970 zařadilo byro Ústředního výboru KSČ pro řízení práce v českých zemích Ostravsko mezi čtyři znečištěním nejvíce postižené oblasti v českých zemích. Vysoká škola báňská v Ostravě zadala projekt, který měl zkoumat konkrétní výsledky systémového inženýrství, zaměřeného na rozhodovací procesy na různých úrovních státní správy a organizací, jež měly ochranu životního prostředí v kompetenci.³⁸ V květnu 1971 se stala Ostrava společně s Prahou a Katovicemi místem konání konference Výboru pro životní prostředí Evropské komise OSN. Vybrána byla jako modelový příklad vlivu těžkého průmyslu na hustě zabydlené území a krajinu.³⁹ V letech 1971–1973 uskutečnil Geografický ústav ČSAV v Brně rozsáhlý analytický výzkum vlivu člověka na životní prostředí na Ostravsku (zahrnoval okresy Ostrava, Karviná, Frýdek-Místek, Nový Jičín a Opava). Jeho výsledky byly publikovány v roce 1975 v hektografované podobě v řadě *Studia geographica* (což znamenalo, že nebyly běžně přístupné pro veřejnost).⁴⁰ Tento poměrně rozsáhlý projekt se uskutečnil v rámci řešení komplexního multidisciplinárního úkolu dlouhodobé povahy, který měl dále pokračovat v rámci mezinárodního výzkumu životního prostředí členských zemí RVHP. Z toho vyplývá, že zřejmě nešlo o přímý popud z československých ústředních úřadů. Sami výzkumníci v závěru konstatovali, že výsledky bylo možno uzavřít pouze schematicky, nepodařilo se zformulovat exaktní závěry, protože bylo velmi obtížné vyhledat základní údaje ve všech sledovaných oblastech. Přesto předložená analýza stavu reliéfu, ovzduší, půdy, vodstva a vegetace umožnila alespoň výchozí představu (odhad) škod, jež vyvolaly vlivy činnosti člověka na sledovaném území. Celkový zjištěný rozsah škod na reliéfu, zdravotním stavu obyvatelstva, lesním a vodním hospodářství činil podle tohoto výstupu minimálně 1 miliardu Kčs ročně. Nejvyšší náklady podle této studie vyžadovaly škody způsobené na vodním hospodářství, vyčíslené částkou vyšší než 300 milionů Kčs.⁴¹

V krátké studii samozřejmě nelze postihnout téměř dvoustránkový výstup šetření, probíhajícího ve dvou rovinách – vědci sledovali subsystém přírodního prostředí a také subsystém „sociálně ekonomického prostředí“ a jejich vzájemnou interakci. Omezím se proto jen na několik zásadních zjištění, jež charakterizovala zejména teritoriální rozsah škodlivého vlivu průmyslové oblasti, některé jeho průvodní jevy a také dopad na ekono-

37 L. KOTAČKA, *Životní prostředí a místní stabilizace I (textová část)*, Praha 1971, s. 262. Citováno dle: M. JUŘICA, *Životní prostředí v Ostravě*, s. 102. Totéž potvrzuje ve své diplomové práci zpracované na základě výpovědi narátorů Jana Jeřábková – viz J. JEŘÁBKOVÁ, *Proměny každodenního života obyvatel Ostravy v období od konce druhé světové války do počátku 60. let 20. století* (diplomová práce Ostravské univerzity), Ostrava 2006.

38 Vydána však byla pouze zpráva o první etapě analýzy – viz Libor PITTERMANN, *Analýza systému řízení ochrany a tvorby životního prostředí ostravské aglomerace*, Ostrava 1973.

39 M. VANĚK, *Nedalo se*, s. 29. Podle M. Juřici navštívila delegace zástupců OSN Ostravu již v listopadu 1968 – konference byla tedy výsledkem iniciativy spíše z konce šedesátých let. Viz M. JUŘICA, *Životní prostředí v Ostravě*, s. 110.

40 Jaroslav MAREŠ a kol., *Vliv člověka na životní prostředí Ostravska*, Brno 1975. Otázka zveřejnění výsledků nejrůznějších dalších šetření se často stala předmětem sporu; odborné publikace byly samozřejmě k dispozici např. ve Státní vědecké knihovně v Ostravě, tam se s nimi ovšem mohl seznámit pouze čtenář, který se o tyto otázky přímo zajímal. Regionální tisk ještě v roce 1970 zveřejnil řadu kritických článků (ovšem ani ty většinou neupozorňovaly na vliv znečištění na lidské zdraví), v průběhu sedmdesátých let se však odmlčel. Situace se změnila až kolem osmdesátých let v souvislosti s narůstající krizí komunistického systému. Podrobněji viz M. JUŘICA, *Životní prostředí v Ostravě*, s. 108–109.

41 J. MAREŠ a kol., *Vliv člověka*, s. 102–104.

mický vývoj a zdravotní stav i každodenní život obyvatelstva. Na Ostravsku totiž zdaleka nešlo jen o úbytek půdního fondu, deformace reliéfu, znečištění vodstva a ovzduší v samotném jádru oblastí, vymezeném územím ostravsko-karvinského revíru. Specifické geomorfologické podmínky sledované oblasti způsobovaly transport znečištění daleko od zdrojů, zejména na východ a severovýchod (v rámci studie také sledované, na západ se rozprostírající Opavsko bylo postiženo daleko méně). Geografové sledovali především dopad pevných exhalací na svahy Beskyd a jejich lesní porosty, výsledky jejich šetření zaznamenaly řadu varovných údajů o postupném vymírání lesů, devastaci půdy, ohrožení životaschopnosti fauny i flóry.⁴² Kupodivu mnohem menší pozornost věnovali výzkumníci skutečnosti, že z Ostravska odtékají znečištěné (nedostatečně čištěné) vody do příhraniční oblasti s Polskou republikou.⁴³ Velmi znepokojující bylo jejich konstatování, že do budoucna se počítá s dalším zhoršováním životního prostředí v souvislosti s rozšiřováním důlních polí a rozvojem ostatních odvětví těžkého průmyslu, nadměrnou zástavbou, dopravním ruchem apod. Ekonomické dopady nepříznivého vývoje prostředí spatřovali zejména v růstu nákladů na likvidaci škod, ale také např. v enormním objemu ztrát způsobených vysokou nemocností obyvatelstva, absencemi, celkovým růstem nákladů v oblasti zdravotnictví. Severomoravský kraj podle nich vykazoval nejvyšší procento úrazovosti v ČSSR, výše nemocenských dávek vzrostla v letech 1966–1971 téměř o 200 milionů Kčs. Podobný trend vykazoval také růst kriminality a rozvodovosti, přičemž samotné Ostravsko se podílelo na těchto jevech v enormní výši. Autoři projektu si všimli také dalších jevů každodenního života obyvatel – např. rozsahu dojížděky do zaměstnání (podle nich např. více než 53 % zaměstnanců průmyslu denně dojíždělo do práce více jak tři čtvrtě hodiny. Z volného času ztráceli tyto pracující až šest hodin denně, což mělo dopad samozřejmě nejen na jejich vnitřní pohodu, ale také na řadu dalších interakcí. Region přes vysoké náklady na výstavbu bytů a ubytoven trpěl rozsáhlou fluktuací, odlivem zejména mladých pracovníků zdejšího průmyslu, na jejichž získání a vyučení bylo v roce 1970 vynaloženo přes 200 milionů Kčs.⁴⁴

Uváděná studie nebyla jediným pokusem o celkové zhodnocení stavu životního prostředí na Ostravsku z počátku sedmdesátých let. Těmto otázkám se věnovala také řada odborníků, působících přímo v regionu – např. již uváděný Libor Pittermann z VŠB, kolektiv sociologů z ostravského Ústavu pro výzkum rozvoje měst, pedagogové VŠP v Ostravě pod vedením kunsthistorika Petra Holého, geolog a geograf Miroslav Havrlant, odborníci v oblasti dobývání uhlí, zdravotnictví apod.⁴⁵ I tu ovšem platila již zmíněná skutečnost

42 Tamtéž, s. 32–40. V těchto souvislostech sledovali samozřejmě také stav beskydských lesních porostů. Je jistě zajímavé, že v textu se zdůrazňuje skutečnost, která je průvodním jevem závěrů všech výzkumů v následujících desetiletích. Už v sedmdesátých letech 20. století bylo např. jasné, že skladba zalesnění krajiny s převažujícími jehličnatými stromy (hlavně smrky) je naprosto nevhodná.

43 Tento fenomén byl sledován na Ostravsku již od dvacátých let 20. století, v blízké době mu hodlám věnovat pozornost v samostatné studii. Do Polska (a naopak z Polska k nám) samozřejmě zasahovaly také prašné spady z hald a průmyslových podniků, šířící se z příhraničních průmyslových oblastí obou zemí.

44 J. MAREŠ a kol., *Vliv člověka*, s. 154; Zjištěné interakce vyjádřili autoři projektu v tabulce, jejíž kopii příkládám v závěru studie.

45 L. PITTERMANN, *Analýza systému řízení*; J. KOVALČÍKOVÁ. – J. KOVÁŘ – V. KOUDELA, *Některé otázky životního prostředí v Ostravě I, II, III*, Ostrava 1970; M. HAVRLANT, *Životní prostředí města*, in: Ostrava socialistická. Sborník studií k výstavbě města v letech 1945–1970, K. Jiřík a kol., Ostrava 1971, s. 393–408; Týž, *Antropogenní formy reliéfu a životní prostředí ostravské průmyslové oblasti*, Ostrava 1980; TÝŽ, *Životní prostředí obyvatel ostravské průmyslové aglomerace*, in: Sborník k otázkám životního

– tyto publikační výstupy se vzájemně překrývaly ve svých zjištěních, jejich praktický dopad byl velmi omezený. I když se část výsledků šetření publikovala, nebyly vesměs veřejně přístupné; dá se říci, že ležely v odborných knihovnách, občas je sice citovali odpovědní pracovníci státní správy či funkcionáři výborů KSČ, pokusy o řešení uváděných problémů však zůstávaly „na papíře“ nebo se ubíraly zcela jinými cestami. Především je třeba zdůraznit, že o skutečném stavu životního prostředí neměli ani základní informace obyvatelé postižených oblastí – s výjimkou druhé poloviny let šedesátých (až do roku 1970) o něm do konce sedmdesátých let téměř vůbec neinformovala média.⁴⁶ Na Ostravsku nebyl ostatně až do roku 1989 dokončen ani plánovaný monitorovací a signalizační systém, jenž by upozorňoval na zvýšené hodnoty škodlivin a varoval obyvatelstvo.⁴⁷ Velká část obyvatel regionu si nebezpečí vyplývající z enormního znečištění životního prostředí snad vůbec nepřipouštěla. Lidé samozřejmě vnímali, že místo řek protékají v jejich okolí stoky, všude je plno prachu, jenž způsobuje záněty spojivek, znesnadňuje dýchání, po otevření okna se nábytek pokryje černými sazemi – ale nechávali se ukolébat relativním dostatkem základních životních potřeb, preferovali konzumní styl života.⁴⁸ Již zmiňovaný odliv mladých pracovníků z Ostravska představoval jen jednu z možných strategií, jež zřejmě nehrála rozhodující roli. Většina obyvatel řešila své problémy s vlivem průmyslového města „útekem“ ze zdevastovaného, nezdravého prostředí o víkendech do svých chat a chalup v Jeseníkách (jež byly mimo vliv exhalací) nebo v daleko více zasažených Beskydech, resp. pobyty v tuzemských horách nebo u moře o dovolené. Samozřejmě využívali také levných podnikových rekreací, považovaných (a náležitě propagovaných) za velký výdobytek „socialistického způsobu života“. Neuvědomovali si ani skutečnost, že pro zdraví jejich dětí rozhodně není dostatečný třítydenní pobyt během školního roku v tzv. školách v přírodě nebo obohacování mléka vitamínem C. Mnozí z nich možná podléhali představě, kterou jim režimní propaganda sugerovala – že totiž otázky stavu životního prostředí jsou druhořadé a budou se řešit v budoucnosti, až po dobudování „ekonomické základny socialismu“.⁴⁹

prostředí, red. P. Holý, Ostrava 1971; B. CHARVÁT, *Znečišťování ovzduší v Ostravě*, in: K problematice životního prostředí v Ostravě: Sborník prací, red. V. Jiříček a kol., Ostrava 1971; *Životní prostředí v průmyslové oblasti a jeho tvorba*, Ostrava 1974; Proměnám krajiny spojeným s dobýváním uhlí a otázkám rekultivace v oblasti OKR se od konce šedesátých let často zabýval odborný technicko-ekonomický měsíčník Uhlí.

46 M. JURICA, *Životní prostředí v Ostravě*, s. 102. Podle autora se to týkalo hlavně dopadu znečištění na zdraví obyvatel, sám však uvádí pouze články v ostravských médiích z roku 1970 a konstatuje, že šířeji se o OŽP média znovu roze-psala teprve koncem osmdesátých let.

47 M. VANĚK, *Nedalo se*, s. 68.

48 Signifikantní je i skutečnost, že dokonce ani v dodatečných průzkumech realizovaných pomocí metody oral history se problém vlivu průmyslu na znečištění ovzduší a devastaci prostředí na celém Ostravsku v období tzv. normalizace téměř neobjevuje. Sama jsem pomocí studentů realizovala rozsáhlý výzkum mezi jejich předky či jejich přáteli, v němž se mezi kritickými výhradami vůči praktikám komunistické vlády otázka tehdejší „kvality“ životního prostředí objevuje jen zcela výjimečně – v podstatě jen tehdy, pokud se na to tazatelé přímo otázali, event. narátoři byli přímými svědky bezohledné devastace okolí průmyslových závodů. Viz N. PAVELČÍKOVÁ, *Reflexe prožitků pamětníků z let 1945–1989*, Časopis Matice moravské CXXXV, 2016, č. 2, s. 357–358

49 M. Vaněk ve své uváděné studii spojuje tuto propagandu s výstupy projektu „socialistické vědeckotechnické revoluce“, který připravil s týmem filozofů, sociologů a ekonomů Radovan Richta (ten představil jeho principy, založené na tvrzení, že vědeckotechnická revoluce je posledním vývojovým stadiem socialismu) už v roce 1970 na mezinárodním sympoziu ve Smolenicích, jehož se zúčastnili představitelé všech evrop-

Přes nevalný zájem veřejnosti v průběhu sedmdesátých let postupně v ČSSR vzniklo několik nevládních dobrovolných organizací, sdružujících ochránce přírody. Už koncem roku 1969 to byl TIS – *Svaz pro ochranu přírody a krajiny*. Jeho ohlas na Ostravsku nebyl sice okamžitý a masový, nicméně v listopadu 1973 zaznamenal už KNV několik místních skupin; ta ostravská čítala 400 členů. Oblastní výbor TISu se sešel za účasti 67 členů a pozvaných hostů v Ostravě dne 20. ledna 1973. Mezi hosty bylo také 17 dětí – členů *Klubu mladých ochránců přírody* (KMOP). Během roku pak uspořádal výbor ve spolupráci s dalšími organizacemi (Socialistická akademie, Domy pionýrů, Dům kultury pracujících VŽSKG ad.) řadu besed, exkurze do Jeseníků a do PLR (tam navázal spolupráci s Ligou ochrany přírody) a do Rumunska. V květnu otevřel výstavu *Poznej a chraň přírodu a životní prostředí*, již navštívilo čtyři tisíce osob, svou expozici připravil také pro výstavu OSTRAVA 1974. V tomtéž roce se uskutečnila poprvé v Ostravě filmová přehlídka dokumentárních filmů o přírodě EKOFILM 1974.⁵⁰ Ta (na rozdíl od TISu, zakázaného v roce 1979) podobně jako iniciativa časopisu *Mladý svět* – hnutí *Brontosaurus* přežila a udržela se až do současnosti. Záštitu nad nimi totiž převzaly ústřední mládežnické a stranické orgány. Ekofilm podle členky jeho výběrové komise a poroty E. Novákové zpočátku zařazoval zejména snímky oslavující krásy přírody, ve druhé etapě své existence (od přelomu 70. a 80. let) pak už i některé burcující dokumentární záznamy. Byl však hlavně velkou mezinárodní přehlídkou, na níž se promítaly filmy ze všech evropských zemí; často byla spojena i s dalšími významnými ekologickými iniciativami (např. mezinárodní seminář UNESCO *Výchova dospělých k péči o životní prostředí* v roce 1985). Později se v souvislosti s přehlídkou zaváděly také veřejné panelové diskuse o různých tématech ochrany životního prostředí, důsledcích znečištění pro zdraví člověka apod.⁵¹

To jsme ovšem už přenesli pozornost do další etapy vývoje, vraťme se do druhé poloviny sedmdesátých let. Podle M. Vaňka to byla „léta nehybnosti“, kdy především XV. sjezd KSČ v roce 1976 nastínil jen ve velmi hrubých a nekonkrétních obrysech jak dosavadní výsledky ochrany životního prostředí, tak i její další perspektivy. Důvodem byla skutečnost, že přes veškerá opatření stranických i státních orgánů se v průběhu sedmdesátých let situace neustále zhoršovala. Do centra zájmu sjezdu se dostal zejména Severočeský kraj, naprosto neúnosně zamořený v důsledku rozšiřování dobývacích prostor hnědého uhlí, dobývání uranu, zvyšování produkce chemických a elektrotechnických závodů.⁵² Je pravda, že i uváděné celostátní zpravodaje a další publikace v těchto letech věnovaly mnohem větší pozornost severním Čechám než Ostravsku, kde se (alespoň podle oficiálních zpráv) situace přece jen poněkud zlepšila.

ských komunistických stran. Viz M. VANĚK, *Nedalo se*, s. 21–22.

50 ZA Opava, Sm KNV – odbor oblastního plánování, inv. č. 68, č. kart. 20. Podrobněji o TISu viz M. VANĚK, *Nedalo se*, s. 32–35. Aktivita TISu se v dalších letech rozvíjely velmi úspěšně, on sám ovšem skončil neslavně podobně jako jiné dobrovolné organizace v sedmdesátých letech – v roce 1979 byl obviněn, že tříští mládežnické hnutí (na rozdíl od SSM zájem o něj neustále narůstal), a přinucen „dobrovolně se rozpustit“. Místo něj vznikla úředně nadkretovaná organizace Český svaz ochránců přírody (ČSOP).

51 Podrobněji k EKOFILMU viz M. VANĚK, *Nedalo se*, s. 77–79; dále též Informační zpravodaj Rady pro životní prostředí při vládě ČSR 4/1977, 4/1978 (a v dalších letech vždy číslo 4 vydávané v dubnu). S konkrétním ohlase hnutí *Brontosaurus* na Ostravsku je spojena osobnost jeho vyzývatele novináře Josefa Velka, jenž byl hlavním aktérem televizního seriálu ostravského studia *Příroda pro zítřek*, natočeného ovšem až v roce 1990; jeho obsah je z velké části věnován vývoji životního prostředí na Ostravsku a také situaci v Beskydech v posledních letech komunistické vlády.

52 M. VANĚK, *Nedalo se*, s. 44–65.

Do jisté míry lze posoudit výchozí situaci na Ostravsku v roce 1975 i plány do budoucna na základě rozsáhlého materiálu, zpracovaného pro zasedání Národohospodářské komise Sm KNV dne 17. dubna 1975. Podle něj se od roku 1960 obsah tuhých škodlivin v ovzduší snížil z 614 tisíc t/km² za rok na 128,2 tis tun, plynné exhalace vzrostly výrazně v letech 1965–1970, za posledních 5 let se mírně snížily (z 232,4 tisíc na necelých 208 tis. t/rok). Do budoucna se plánuje důsledné odstranění starých závadných provozů (ovšem jak jsem už uváděla, např. areál koksoven Trojice a Karolína byl uzavřen teprve v letech 1983–1984) a řádný provoz odlučovačů na nejvyšší technické úrovni (k tomu došlo až po roce 1990). Měření exhalací se mělo rozšířit i mimo oblast ostravské průmyslové aglomerace (kupodivu ale nejsou uváděny nejvíce zatížené Beskydy). Pokud šlo o znečištění vodních toků v roce 1975, stále ještě většinou zůstávaly na stupni IV (např. dolní tok Odry), horší byl už jen stupeň V. Silně přetíženy byly v důsledku růstu výstavby panelových sídlišť a počtu obyvatel průmyslových center zejména městské čistírny odpadních vod. Do nich ovšem stále ještě proudily i odpadní vody z průmyslu, neboť řada závodů (např. ostravské chemičky, Bohumínské železářny a drátovny aj.) stále ještě postrádala vlastní výkonné čistíčky (dobudována nebyla ani čistírna VŽSKG). Plánované programy zlepšení měly spočívat v budování nových, efektivnějších ČOV a ve zvyšování účinnosti a modernizaci stávajících, v daleko širším využívání zahraničních zkušeností, techniky a technologických postupů. Roční plány byly rámcově rozepsány na jednotlivá odvětví těžkého průmyslu; zemědělství, stavebnictví či další oblasti se v materiálu vůbec nezmiňují.⁵³

Jako třetí část komplexního hodnocení a výhled do budoucna se uvádí v materiálu ochrana krajinného prostředí. Je rozdělena do čtyř hlavních oddílů: a) vlivy povrchového dobývání surovin, které je roztržštěné a nejméně škodlivé; b) hlubinná těžba uhlí, sama o sobě způsobující poklesliny, devastaci objektů na povrchu, zamoření půdy vodními kaly; c) odvaly (haldy) důlní a hutní činnosti, odpadní vody, kaly a složiště z jiných průmyslových výrob (chemie, energetika); d) skládky pevného domovního odpadu (často nepovolené). Projekt asanace devastací uvedených v bodech b) a c) je podle zprávy časově i finančně stále náročnější, v letech 1960–1972 zůstal v téměř nezměněném stavu, neboť úbytky devastovaných ploch téměř okamžitě nahrazují nárůsty nových. Podniky nevěnují dostatečnou pozornost již známým možnostem průmyslového (resp. zemědělského) využití odvalů, prostory po vytěženém uhlí nejsou nově zakládány. Po celé toto sledované období zůstává v ostravské průmyslové aglomeraci cca 66 zdevastovaných ploch, z toho v samotné Ostravě 27 báňských, 7 hutních, 5 chemických. V Ostravě zabíraly skládky v roce 1973 celkem 565,5 ha (více než v roce 1960), předpokládané snížení do roku 1985 se odhadovalo na pouhých 100 ha.⁵⁴ I když došlo prostřednictvím asanačních a rekultivačních k dílčím úpravám, omezily se vesměs pouze na využití průmyslového odpadu k terénním úpravám, případně ve stavebnictví. Stále zůstávají největší terénní deprese v údolní nivě Odry a Ostravice. Navíc se objevil nový problém – vzniklo sedm (usazovacích) kalových nádrží naplněných odpadem elektrotechnického průmyslu, jejichž odstranění nebylo vyřešeno. Narůstal také podíl nespalitelných substancí tzv. flotačních hlušín. Značným problémem zůstával také domovní odpad (ad d) – ani město Ostrava nemělo k dispozici jeho spalovnu.

53 ZA Opava, Sm KNV – odbor oblastního plánování, inv. č. 60, č. kart. 18.

54 Tamtéž.

Zpráva se zabývá také stavem veřejné zeleně na Ostravsku. Zaznamenává, že ani v tomto ohledu nenastalo výrazné zlepšení, především se nepodařilo ani prostřednictvím rekultivací zvýšit rozsah zalesněných ploch. Kolem závodů chybí pásma hygienické ochrany, obecně se národní výbory omezují na rozšiřování zeleně pouze prostřednictvím tzv. akcí Z. Do budoucna je nutno v oblasti ochrany krajiny realizovat vypracovaný „Plán zahlazování následků důlní činnosti“ u všech dolů OKR a pak důsledně dodržovat provádění moderních postupů asanace a rekultivace. Pokud jde o zelené plochy, důsledně uplatňovat usnesení rady Sm KNV č. 1458/75, navazující na výzvu vlády ČSR a ÚV Národní fronty k ochraně a péči o zeleň. Ke všem uváděným návrhům je možno poznamenat, že se málo věnují přímo území Ostravska jako celku, sledují převážně jen městská průmyslová centra a jejich okolí.

Materiál obsahuje ještě jednu zajímavou – v podstatě závěrečnou – součást, stručné odpovědi na cca sedm otázek k problematice životního prostředí v Severomoravském kraji, které položilo zahraniční vysílání Československého rozhlasu Praha odpovědným činitelům na Ostravsku (zřejmě na přelomu let 1974/1975). Podle odpovědí v té době překračovala prašnost a úlet popílku asi dvojnásobek přípustné normy. V kraji se nacházelo celkem 277 čistíren odpadních vod, z toho 185 průmyslových a 41 městských, ostatních 51. Odpovědi týkající se odfenolovacích zařízení a rušení zastaralých provozů jsou dost nekonkrétní; podrobněji se autoři zabývají zajištěním pitné vody⁵⁵ a tvorbou krajiny. Devastace poddolováním podle nich zasahuje asi 2000 ha, asanace je údajně provedena asi na polovině těchto ploch, rekultivace se provádí převážně lesními dřevinami (ale její rozsah není uveden).

Přibližně ve stejné době jako tento materiál se podrobněji zabýval situací na Ostravsku také již uváděný Informační zpravodaj RŽP při vládě ČR. Uváděl podobné výsledky péče o životní prostředí v kraji i přímo na Ostravsku, zdůrazňoval konkrétní plány na výstavbu nového kombinátu, celulózky Žabeň u Paskova. Podrobněji rozváděl některé údaje – např. skutečnost, že z ostravských čtvrtí jsou nejvíce zatíženy prašným spadem v roce 1975 Bartovice a zejména centrum Vítkovic, kde činí 590 tis. t/km² (vliv NHKG a VŽSKG). Zahlázení důsledků dolování si vyžádalo celkem 8 mil. Kčs na rekultivaci kalových nádrží Dolu Jeremenko, ke skrývce Heřmanovického rybníku, centrálního odvalu dolu Zárubek, asanační Mlýnské náhonu VŽSKG a hořící haldy železáren v Hrabůvce.⁵⁶ V téže době vyvolala pozornost ministerstva zdravotnictví situace v kombinátu na výrobu léčiv Galena v Komárově u Opavy, která velmi dobře dokumentuje zmatky v projektech a systém výjimek typický pro svou dobu. V roce 1972 tu byla dokončena stavba čistírny odpadních vod, která vůbec nemohla být uvedena do provozu, protože projekt podcenil její výkonnost – objevilo se čtyř- až pětinasobné přetížení. Galena tedy dostala výjimku, která povolovala zčásti odvádět odpad přes jímku do řeky Opavy, vysoce nebezpečné hořlavé odpady likvidovat mimo čistírnu. V roce 1975 měla být dokončena stavba spalovny kapalných odpadů, na 6. pětiletku byla naplánována (do r. 1979) výstavba nové čistírny. Postoj ministerstva k problému byl značně kritický. Uznávalo

55 Podrobněji se této otázce věnuje uváděná studie – viz N. PAVELČÍKOVÁ – P. POPELKA, *Problém životního prostředí*, s. 128–129. Zabývali jsme se v ní také postupy při asanaci postiženého území (obsahovala zejména demolice, skrývku ornice, úpravy svahů, odvodnění pokleslin apod.). Rekultivaci (ozelenění, navrácení půdního fondu k využití) v té době prováděl podnik Rekultivace Havířov, který byl součástí n. p. OKR.

56 Informační zpravodaj RŽP při vládě ČR, 1/1976.

sice, že zejména vzhledem k vývozu velké části produkce Galeny na Západ bylo toto nouzové řešení nutné, ale zároveň konstatovalo, že jde o případ střetu zájmů ochranářů s národohospodáři a že systém výjimek je bohužel pro ČSSR typický.⁵⁷

Pro druhou polovinu sedmdesátých let se mi zatím nepodařilo najít v ústředních publikačních výstupech k vývoji na Ostravsku žádnou relevantní zprávu. Pozoruhodné je ale zjištění, že od roku 1976 se začal problematikou životního prostředí na Ostravsku zabývat krajský výbor KSČ, vedený Miroslavem Mamulou. Poprvé tak učinil 12. prosince 1976, kdy si nechal předložit poměrně rozsáhlou zprávu o programu ochrany ŽP v ostravské průmyslové aglomeraci na období 6. pětiletky. Kladl důraz na konkrétní rozpracování jednotlivých položek programu a pravidelnou kontrolu jejich plnění každé dva roky. V usnesení zdůraznil potřebu zajistit popularizaci ochrany životního prostředí médií, jež by měla zajišťovat výchovu obyvatelstva k šetrnému zacházení s jeho složkami, doporučoval podporu hnutí Brontosaurus a dalších ekologických aktivit. Zodpovědnost za kontrolu přenášel na Komisi pro ochranu a rozvoj životního prostředí v Sm kraji, jež měla mimo jiná jednotlivá opatření projednat s vedením všech zainteresovaných podniků. Další zasedání předsednictva i pléna KV KSČ pak sice věnovala hlavní pozornost opět spíše plánům výroby a odbytu, ale zvýšený zájem o životní prostředí v nich občas také probleskl (např. nervozita z opožděného zahájení výstavby celulózky v Paskově, na níž bylo závislé definitivní uzavření Vratimovských papíren).⁵⁸ Kontrole plnění programu 6. pětiletky v oblasti životního prostředí se posléze věnovaly také jednotlivé odbory KNV. Jejich konkrétní zjištění sumarizoval zejména odbor oblastního plánování. Zaznamenával nejen realizaci některých progresivních opatření – např. zrušení výroby titanové běloby v MCHZ, považovaných v dané době za největšího znečišťovatele; dále také zavádění nových technologických postupů v NHKG, ale také kritiku hutních podniků, zejména Bohumínských železáren a drátoven, vypouštějících do Odry kyselinu sírovou a železo. Upozorňoval na stále sílící tlak Polské lidové republiky, požadující zlepšení toku příhraniční Odry a jejích přítoků alespoň na III. třídu jakosti vody. Ochrana ovzduší podle něj stále narušovalo opožďování likvidace závadných, zastaralých provozů – koksoven Trojice, Karolina apod.⁵⁹ Na druhé straně pokračovala intenzifikace těžby uhlí i výroby hutních provozů, výsledkem byl opět prudký nárůst spadu plyných exhalátů na téměř 350 000 t/km² za poslední dva roky, množství tuhých odpadů vzrostlo o 17 tisíc tun za rok. Kromě nedostatku investic se na zhoršení celkového stavu podílely významně nekvalitní opravy a celkově nefungující servis stávajících zařízení.⁶⁰

Na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let se k obecnému hodnocení vývoje životního prostředí na Ostravsku vrátil odbor kultury Sm KNV, v jehož rámci pokračovala činnost hlavního teoretického centra ochranářských opatření, Střediska státní památkové péče a ochrany životního prostředí. V únoru 1980 dokončilo středisko text rozsáhlého projektového úkolu, jehož součástí vedle ochrany památek byl tzv. NATURIS – infor-

57 NA Praha, Ministerstvo zdravotnictví ČSSR, č. kart. 12.

58 ZA Opava, KV KSČ Ostrava – předsednictvo, č. kart. 316, sign. P-1193, č. kart. 319, sign. P-1202, č. kart. 325, sign. P-1215.

59 ZA Opava, Sm KNV – odbor oblastního plánu, inv. č. 60, č. kart. 18. Od druhé poloviny sedmdesátých let je tento odbor v archívních materiálech uváděn pod rozšířeným názvem – Odbor oblastního plánu a ochrany životního prostředí.

60 Tamtéž, inv. č. 111, č. kart. 106.

mační systém ochrany přírody. V jeho úvodu se konstatuje, že Československo se výrazně opožděje za celosvětovým vývojem informačních systémů, chybí mu kvalitní hardware i software, přes veškerou snahu vlád ČSSR i ČSR stále neexistuje informační systém, jenž by spojoval teorii s praxí (realizoval původní záměry již zmiňované vědeckotechnické revoluce). Teoretický výzkum by měl předcházet všem konkrétním opatřením, jež se mají realizovat v praxi; nelze spoléhat jen na dobrovolný aktiv, je nutno konečně vytvořit integrované systémy opatření, jež na sebe budou vzájemně navazovat. Celý projekt NATURIS je podrobně rozepsán v samostatné brožurce na téměř padesáti stranách, obsahuje především taková opatření, jež komunistický režim ve zbývajících necelých deseti letech své existence nemohl realizovat. Materiály v dalších složkách odboru kultury už opět oplývají spíše obecnými frázemi, odvolávají se na opatření ÚV KSČ a vládní nařízení. Vracejí se ke vzniku Českého svazu ochránců přírody, který by měl zajišťovat vzájemnou koordinaci činnosti na různých úrovních, mimo jiné také s metodickou pomocí středisek státní památkové péče a ochrany přírody. Z uváděného projektu však alespoň zčásti vycházejí v tom smyslu, že se zabývají všemi směry péče o životní prostředí, mimo jiné např. plány na vyhlášení dalších chráněných krajinných oblastí nebo hrozbami spojenými s plánem rozšíření hlubinné těžby uhlí na Frenštátsku, resp. v dalších podbeskydských lokalitách (okolí Frýdlantu n. Ostravicí aj.)⁶¹

Sledování životního prostředí na Ostravsku v osmdesátých letech, zvrát 1990–1992

Počátek osmdesátých let podle Miroslava Vaňka poněkud rozvířil ve vnitrostátním i mezinárodním měřítku stojaté vody posuzování ekologické situace ČSSR. Už v průběhu roku 1981 vypracovala Charta 77 první dílčí dokument, v němž vycházela z materiálů tzv. Ekologické sekce Biologické společnosti ČSAV, do jejíhož čela v sedmdesátých letech pronikl Bedřich Moldan. On a jeho spolupracovníci udržovali vedle legální činnosti (přednášek, konferencí, vypracování zpráv) kontakty s částí signatářů Charty, zvali je na svá výjezdní zasedání. První zpráva Charty obsahovala kromě dílčích údajů o stavu životního prostředí v ČSSR výzvu, aby byla veřejnost pravidelně a otevřeně informována o všech jeho aspektech. Členové Ekologické sekce ovšem neinformovali jen chartisty, ale snažili se také proniknout s velmi znepokojujícími zprávami na půdu stranických a vládních institucí. Ty se ocitaly zároveň pod silicím tlakem sousedních zemí z prostředí RVHP, zejména Polska a Maďarska, které už v té době věnovaly ekologickým problémům větší pozornost.⁶²

Na přímý popud tehdejšího předsedy vlády Lubomíra Štrougala vypracoval kolektiv členů Ekologické sekce rozsáhlou zprávu *Rozbor ekologické situace Československa*. Vládní zakázka jim umožnila přístup k řadě dosud utajovaných informací a podařilo se do ní vtělit také faktory socioekonomické a zdravotní. Byla vytištěna ve dvaceti exemplářích a postoupena federální vládě – je jasné, že se nepočítalo s jejím zveřejněním. Jeden výtisk se však „ztratil“ a prostřednictvím dvou členů sekce se dostal do rukou chartistů. Ti jej zveřejnili ještě v prosinci 1983 v samizdatových *Informacích o Chartě*, na počátku dalšího roku pak podstatnou část zprávy citovaly významné západní noviny, celý text italské exilové *Listy*, široce informovaly také *Hlas Ameriky* a *Svobodná Evropa*.⁶³ Snaha

61 ZA Opava, Sm KNV – odbor kultury, inv. č. 337, 338, č. kart. 116; Tamtéž, inv. č. 243, č. kart. 83.

62 M. VANĚK, *Nedalo se*, s. 44 an.

63 Podrobněji viz M. VANĚK, *Nedalo se*, s. 68–71.

StB vypátrat viníka odtajnění se nesetkala s úspěchem, pro vládu a vedení KSČ (Vasil Bilak v téže době prohlásil ekology za nepřátele socialismu) to ovšem byla výzva, na niž musely reagovat. Obrat měla přinést nová *Státní koncepce tvorby a ochrany životního prostředí a racionálního využívání přírodních zdrojů ČSSR do roku 2000*. Její realizaci měla zajistit usnesení vlády ČSSR č. 220/85 Sb. a vlády ČSR č. 334/85 Sb. – to zároveň stanovilo termín rozpracování koncepce jak na úrovni odvětvové, tak správní (krajské NV) do roku 1987.

Pokud bychom ovšem očekávali, že na situaci země, jež vykazovala jeden z nejvyšších stupňů devastace životního prostředí v Evropě, bude reagovat současná legislativa, pravdou byl spíše opak. Jednotlivé rezorty sice vydávaly různé vyhlášky a směrnice – např. ministerstvo zdravotnictví upřesnilo už v roce 1981 předpisy o nejvyšších přípustných koncentracích škodlivin v ovzduší, ČNR revidovala zčásti i zákon o vodním hospodářství, ovšem každý rok podniky dostávaly tisíce výjimek z dostavby čistíček a ze zavádění dalších technologických novinek a platily pokuty.⁶⁴ Místo původně plánovaného nového zákona o životním prostředí v ČSSR se realizovala pouze novelizace základního zákona z roku 1956. Vydána byla zákonem č. 65/1986 Sb., jímž se doplňoval uváděný zákon o státní ochraně přírody. Doplnky spočívaly ve stanovení nové výše a charakteru pokut za porušování ochrany životního prostředí a vztahovaly se na jednotlivce i organizace. V části I uvádí zákon, že okresní národní výbor může udělit za přestupek proti ochraně přírody občanovi buď důtku, nebo pokutu do výše 1000 Kčs. Ve výčtu provinění se pak uvádí porušení rovnováhy (resp. vykonávání nepovolené činnosti) v chráněných krajinných oblastech, nepovolený chov chráněných živočichů nebo jejich usmrcení nevhodným způsobem, ničení chráněných rostlin, neoznámení nutného skácení stromů rostoucích mimo les. Druhá část obsahuje přestupky, za něž je možno udělit jednotlivci pokutu do výše 5000 Kčs, týká se např. nepovoleného skácení stromu mimo les, ničení porostů či fauny v chráněných oblastech, poškozování chráněných rostlin nadměrným užíváním prostředků proti škůdcům a chorobám, vývozu chráněných živočichů nebo jejich zárodků do zahraničí bez povolení. Třetí a nejobsáhlejší část se týká organizací, jimž může ONV udělit pokutu do výše 100 000 až 250 000 Kčs, pokud se proviní podobným způsobem jako jednotlivec. Při stanovení výše pokuty se přihlíží k závažnosti přestupku, navíc je možno organizaci uložit také náhradu škody. Organizace je povinna splatit předepsanou částku do třiceti dnů od uložení pokuty, která je v celé výši odevzdána tomu správnímu orgánu, který ji uložil. Zákon doplňuje také § 19 zákona č. 60/1961 Sb. odstavcem 3, který zní: „*Ministerstvo kultury České socialistické republiky v dohodě se zúčastněnými ústředními orgány státní správy může stanovit obecně závazným právním předpisem způsob společenského ohodnocení vybraných částí přírody chráněných tímto zákonem a k němu vydanými prováděcími předpisy*“.⁶⁵ Kromě tohoto zákonného opatření vyšly v osmdesátých letech pouze dílčí vyhlášky jednotlivých ministerstev, upravující např. stavební řízení, ochranu zeleně nebo nakládání s kovovým odpadem.⁶⁶

V celostátním měřítku pokračovalo vydávání časopisů a sborníků věnovaných ekologii, např. *Ekologie krajiny – Acta ecologica Naturae ac Regions (AENR)*, jejichž vydavate-

64 A. BÖHM, *Přehled právních předpisů zakládajících působnost NV v péči o životní prostředí*, Národní výbory 38, 1988, s. 3.

65 Dostupné online: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1986-65>.

66 A. BÖHM, *Přehled právních předpisů*, s. 6–7.

lem byl již zmiňovaný Terplan. V roce 1981 v něm byl zveřejněn tzv. Projekt Frýdek-Místek – Beskydy, jenž mimo jiné obsahoval zprávu o přípravě nástupu hlubinné těžby uhlí v tzv. frenštátské brázdě. Původní plány VII. pětiletky dokonce počítaly s tím, že se Frýdecko-Místecko stane další významnou palivovou základnou ČSSR, kromě Frenštátu pod Radhoštěm měly být otevřeny nové doly v Příboře a v Žukově, rozšíření těžební oblasti by v tom případě výrazně prohloubilo problémy s udržováním CHKO Beskydy.⁶⁷ Terplan v těchto souvislostech upozorňoval, že součástí projektu jsou i podmínky, které by měla splňovat tato těžba z hlediska ekologických zásad, dosud však nejsou dořešeny. Například běžně používaná odkalovací technická zařízení odporují zásadám zákona o vodách č. 138/73 Sb., je nutno hledat kompromisní řešení a urychlit zavádění špičkové technologie odvodňování flotačních hlušín. Pokud by nedošlo v průběhu osmdesátých let (7. a 8. pětiletka) k výstavbě nebo rekonstrukci čistírny odpadních vod pro Frenštát pod Radhoštěm, bude se dále zhoršovat kvalita vody v řece Lubině. Současná ČOV je už v roce 1981 přetížená, je nepřijatelné žádat opět ministerstvo o výjimku. V souvislosti s projektem jsou i další stavby v širokém okolí – např. včasná výstavba přehrady Slezská Harta by měla zajistit dostatek pitné vody. Provozní vodu mohou dodávat další budovaná nebo existující vodní díla, vše je třeba koordinovat také s plánovanou výstavbou jaderné elektrárny v Blahutovicích.⁶⁸ Jak je vidět, plány byly celkem velkolepé, ovšem prostor pro jejich realizaci se v průběhu osmdesátých let v souvislosti s narůstající krizí komunistické diktatury stále zužoval. Nepomohly ani snahy o zavádění vědecko technických informací prostřednictvím sborníku Ochrana a tvorba životního prostředí-Aktuality ze světa, jejichž vydávání bylo zahájeno v roce 1979. Po celá osmdesátá léta také dále pravidelně vycházel Informační zpravodaj Rady pro životní prostředí při vládě ČSR, zabýval se však převážně situací v severních Čechách.

Na druhé straně narůstala kritika současného stavu, již se zabýval např. ekologický bulletin NIKA, časopis pro ochranu přírody a životního prostředí. Po zrušení TISu vycházel pod egidou Městského výboru Svazu ochránců přírody v Praze; jeho redakce zveřejňovala zejména velmi kritické články Josefa Vavrouška a přes časté potíže s narůstajícím administrativním tlakem se snažila o získání co nejširšího okruhu čtenářů. Renomé si získala např. uvedením pravdivých informací o následcích černobylské katastrofy, později zveřejněním stanoviska k plánované výstavbě vodního díla Gabčíkovo.⁶⁹ Na Ostravsku výrazně přitvrdil EKOFILM, na významu a ohlasu u veřejnosti nabývaly zejména otevřené, kriticky zaměřené besedy, pořádané v jeho rámci a navazující na uváděné filmové dokumenty. Také Informační a metodický zpravodaj krajské pobočky Státního ústavu památkové péče a ochrany přírody se snažil o reálnější pohled na celkovou situaci regionu. Pro osmdesátá léta se stala příznačnou také skutečnost, že informace o stavu životního prostředí začala postupně vydávat také jednotlivá výrobní odvětví, která se podílela na jeho devastaci. Jistou tradici v tom rozvíjelo zemědělství a lesnictví, ale také již zmiňovaný časopis UHLÍ, nově také hutnictví železa a strojírenství.⁷⁰ Objevila se řada nových pu-

67 ZA Opava, Sm KNV Ostrava – odbor kultury, inv. č. 243, č. kart. 83.

68 *Ekologie krajiny: Acta ecologica naturae ac regionis 1981: sborník výsledků výzkumných úkolů pro krajinno-ekologickou praxi*, Praha 1981.

69 Podrobněji viz M. VANĚK, *Nedalo se*, s. 75–76.

70 Např. Výzkumný ústav hutnictví železa v Dobré u Frýdku začal vydávat operativní informace o vlivu oboru na životní prostředí v roce 1982.

blikací věnovaných ekologii, které věnovaly pozornost situaci na Ostravsku nebo v oblasti dokonce vznikly. To platí např. o vysokoškolské učebnici *Nauka o krajině a péče o životní prostředí*, jejímiž autory byli ostravští geografové Ladislav Buzek a Miroslav Havrlant; výchova mládeže k péči o životní prostředí se stala součástí vzdělávacího procesu i mimo vysoké školství.⁷¹

Reálnou situaci v oblasti ochrany životního prostředí na Ostravsku v osmdesátých letech dvacátého století lze charakterizovat jako období vleklých jednání o zásadních opatřeních i méně významných procesech. Na celé desetiletí se protáhla snaha KNV o schválení další chráněné krajinné oblasti Poodří, která se měla rozprostírat od okolí Suchdolu n. Odrou a Polanky až po Mankovice na Novojičínsku, sledovat severovýchodní průběh tzv. Moravské brány. Říční niva tu představovala mokřadní ekosystémy mezinárodního významu a největší komplex aluviálních luk v ČSR. I když základní vládní usnesení vyšla již v roce 1978 a 1980, jednání se stále protahovala, vyžadovala spoustu různých posudků a dobrozdání, plánů a územních opatření. Do konce roku 1989 však nepřinesla žádný konkrétní výsledek, což opět jen dokumentovalo nepružnost celého systému.⁷² Znovu se objevovaly snahy podřízených institucí ignorovat zákonná opatření v oblasti ochrany ŽP – typickým příkladem je dlouho protahované jednání o nepovoleném vypouštění rybníku Skučák u Rychvaldu v červnu 1980; rybník byl státní přírodní rezervací vodního plectva, které v té době hnízdilo, ochranu tu měly požívat i další vzácné živočišné druhy. Důvodem vypouštění byl výlov ryb, zdůvodněný tím, že „veřejnost chce jíst“. Podobné hlášení dostal pražský SÚPPOP už v dubnu téhož roku, kdy došlo k vypouštění rybníku u Děhylova. Památkáři upozornili, že ryby nelze pěstovat v přírodních rezervacích, během jednání se ovšem ukázalo, že Státní ochrana přírody často v minulosti vycházela rybářstvím vstříc, i když pak regenerace ekosystému rezervací trvala několik let. Tentokrát sice vyvolal odbor kultury Sm KNV poměrně rychle přestupkové řízení, jeho výsledek však není v materiálu uveden. Figuruje tu navíc další příklad o porušení ochrany zeleně v Mariánských Horách, způsobeném důlní činností jámy Hlubina v letech 1984–1985, vyřešené zřejmě zaplacením pokuty. Porušení předpisů vedlo často i k vážným haváriím – v únoru 1982 došlo k silnému znečištění toku Olzy mezi Č. Těšínem a Trincem-Koňská mazutem, na břehu zůstaly ležet uhynulé kachny a lysky černé, vážně znečištěny byly i vzácné labutě, jimž museli v parku v Karviné nákladně čistit peří a zajistit speciální krmení. Z hlášení není jasné, zda se podařilo najít a potrestat viníka. O dva roky později řešil odbor kultury nesmyslný plán vybudovat na potocích v oblasti Kunčic pod Ondřejníkem retenční nádrže v bezprostřední blízkosti kravína a pod svahem, kde hrozilo jejich zanášení při prudším dešti.⁷³

V průběhu osmdesátých let se konalo několik celostátních i regionálních šetření, která měla zjistit plnění úkolů stanovených pětiletými plány a reálný stav jednotlivých slo-

71 Ladislav BUZEK – Miroslav HAVRLANT, *Nauka o krajině a péče o životní prostředí*, Praha 1985. (Učebnici schválilo už v roce 1984 Ministerstvo školství ČSR); *Výuka k péči o životní prostředí. Výběrová bibliografie*, Praha 1983; Z publikací viz např. Stanislav ŠTÝS a kol., *Rekultivace území postižených těžbou nerostných surovin*, Praha 1981; M. HAVRLANT, *Antropogenní formy reliéfu a životní prostředí ostravské průmyslové oblasti*, Ostrava 1980; Radim PROKOP, Havřířov. *Nové město a některé aspekty jeho vývoje a životního prostředí*, Slezský sborník, roč. 78, 1980, s. 3–25.

72 ZA Opava, Sm KNV Ostrava – odbor kultury, inv. č. 322, č. kart. 113. CHKO Poodří byla nakonec vyhlášena v původně stanoveném rozsahu cca 81,5 km² až 1. května 1991.

73 Tamtéž, inv. č. 324, 327, č. kart. 114.

žek životního prostředí. Zapojeno bylo i ministerstvo zdravotnictví, které zjišťovalo vliv znečištění a devastace přírodních a pracovních podmínek na zdraví pracujících. V únoru 1982 vypracovalo ministerstvo kontrolní zprávu pro vládu, na základě jejíhož usnesení č. 332/1980 Sb. měla být podrobná hlášení předkládána každé tři roky. Ve zprávě se uvádějí jako hlavní problémy nadměrná zátěž pracujících v hornictví a v hutních provozech (způsobená mj. i nárůstem přesčasové práce) vysokou prašností, vibracemi, hlukem. Zatím co v první polovině sedmdesátých let došlo k určitému poklesu výskytu silikózy, od roku 1977 počet případů této typické nemoci horníků opět narůstá. Na pracovištích by měly být k dispozici osobní prachoměry, vyvinuté výzkumným ústavem v Radvanicích, jejich zavedení do výroby má však dlouhodobý skluz. Ještě větší problém představují respirátory, jejichž prototyp je sice k dispozici, ale dosud se nenašel výrobce, vážne i dovoz jednorázových respirátorů z ciziny. Vzduchotechnická zařízení instalovaná na pracovištích jsou velmi hlučná a poruchová, výrobci neplní dohodnuté termíny dodávek. Pokuty vyměřované viníkům těchto problémů jsou příliš nízké, navíc jednotlivé rezorty nevyhodnocují pravidelně uplatňování ekonomických sankcí.

Dopad všech těchto nedostatků pocítuje nejsilněji ostravská průmyslová aglomerace, která si stále udržuje v celostátním měřítku nejvyšší procento nemocí z povolání a úrazů. Téměř 83 % horníků OKD trpí poškozením plic fibrogenním prachem, 55 % nervovými a cévními chorobami, za posledních deset let vzrostl 10x také počet onemocněn způsobených vibracemi. Pro pracovníky v kovoprůmyslu je největším nebezpečím nadměrný hluk na pracovištích. Úrazovost převyšuje na Ostravsku celostátní průměr o 29%, smrtelných úrazů je třikrát více. Opatření vlády z let 1982–1983 sice zčásti zlepšila péči o horníky zejména zákazem přesčasové práce a řadou opatření v oblasti výroby a kontroly účinnosti měřících a ochranných zařízení i důrazem na zlepšení zdravotní péče, ovšem výsledky se podle této zprávy projeví až v delším časovém horizontu.⁷⁴

Předsednictvo komise Sm KNV pro životní prostředí zpracovalo v lednu 1984 zprávu o programu ochrany a dalšího rozvoje hlavních složek ŽP v Severomoravském kraji pro Výbor lidové kontroly ČSR. Konstatovalo v ní, že komise přímo sleduje dodržování vládních opatření vytyčených pro 7. pětiletku ve 22 podnicích kraje. Práci jí mj. ztěžuje skutečnost, že v kraji na rozdíl od severních Čech neexistuje specializované pracoviště, které by se ochranou životního prostředí zabývalo. Jako značně problematickou hodnotí také spolupráci s příslušnými odbory národních výborů na nižší úrovni, které podle ní nedostatečně využívají svých pravomocí a často nereagují ani na podněty z kraje. Na krajské úrovni spolupracuje komise v koncepčních otázkách zejména s odborem oblastního plánování, jehož název byl rozšířen o péči o životní prostředí. V další části zprávy uvádějí autoři podrobnější hodnocení ochrany v oblasti vodního hospodářství. Až do počátku sedmdesátých let byl podle této zprávy celkem uspokojivě plněn plán výstavby čistíren odpadních vod, jichž vzniklo v kraji od padesátých let celkem 38, a nebyly výrazně přetíženy. Od roku 1975 se projevuje výrazná stagnace zejména přímo v ostravské průmyslové oblasti, mimo ni bylo dostavěno celkem sedm nových čistíren hlavně v souvislosti s výstavbou nových sídlišť. Většina čistíren na vlastním Ostravsku je výrazně přetížena, do roku 1988 se počítá se zvýšením vypouštění zbytkových znečištěných odpadů o více než 3000 t/rok. Je nutno dokončit řadu rozestavěných čistíren, rozšířit a zrekonstruovat starší z nich, což by v průběhu první poloviny 90tých let mělo zajistit pokles znečištění

74 NA Praha, Ministerstvo zdravotnictví ČSR, č. kart 15, složka 11.

o 50%; také odkanalizování větších měst oblasti není uspokojivě dořešeno. Požadavky na zvyšování dodávek pitné vody na Ostravsko by měla sanovat plánovaná výstavba přehrady Slezská harta.⁷⁵

Neméně závažnou problematikou lesního hospodaření se zabývá další zpráva, zpracovaná Lesoprojektem ve Frýdku-Místku. Podle ní existuje zásadní nesoulad mezi požadavky na rozsah těžby dřeva a rolí lesů v ochraně životního prostředí, rok od roku se zvyšují tzv. přetěžby, objem nahodilých těžeb překračuje únosnou míru o 40 %. V průběhu osmdesátých let se následkem tohoto drancování lesních ploch, zvýšeného výskytu kůrovce a vlivů průmyslových exhalací (v letech 1979–1988 musí být v důsledku exhalací vytěženo 3062 ha lesa) enormně zvýšilo poškození lesních půd; koncem osmdesátých let vykazuje vážné poškození 96 % lesních ploch kraje. Těžký průmysl v podstatě ignoruje nebezpečí, které z toho vyplývá, požadavky na odpracování cca 72 tisíc směn v roce 1987, jejichž výkon by přispěl k ochraně lesů, byl splněn jen na 35 %. Zpráva však obsahuje i optimističtější údaje: podrobně se zabývá vznikem a působením Vědecko-organizačního sdružení BESKYDY, vytvořeného v roce 1985 na základě dohody mezi podnikem Severomoravské státní lesy, Vysokou školou zemědělskou v Brně a Českým hydrometeorologickým ústavem s cílem hledat možnosti obnovy lesů. Do listopadu 1987 se ke sdružení připojila celá řada dalších institucí, bylo vytvořeno cca 242 výzkumných ploch, které sledují vývoj lesních porostů nejen v oblasti Beskyd, ale také v Jeseníkách a v dalších oblastech. Nečekaný ohlas této iniciativy podpořilo také vedení ČSAV.

Ve druhé polovině osmdesátých let došlo na celostátní úrovni k pokusům o částečnou úpravu řízení ochrany životního prostředí. Od roku 1982 do 1987 se táhla vleklá a značně chaotická jednání o novém statusu státní ochrany památek a přírodního prostředí, která se výrazně dotýkala sledované oblasti. Z analýz dosavadního stavu celkem jednoznačně vyplývalo, že ochrana přírody zůstává v SÚPPOP na druhé koleji, návrhy na úpravy ovšem tento problém neřešily. Vyplývalo z nich, že opomíjejí vliv exhalátů nejen na území průmyslové oblasti, ale zejména na Beskydy, kde se nevěnuje dostatečná pozornost eventuálním následkům připravované těžby uhlí na Frenštátsku. V Severomoravském kraji se dokonce uvažovalo o přemístění sídla ústavu do Olomouce, ve zprávě se zdůrazňuje, že v řízení ústavu se projevují převažující vlivy ekonomismu a subjektivismu. Dne 1. 1. 1989 nabyl účinnosti nový zákon ČNR o státní památkové péči, který její dosavadní spojení s ochranou přírodního prostředí zcela pomínil.⁷⁶ Už o necelý rok dříve se na základě zákona ČNR č. 60/1988 o změnách v působení ministerstev změnil název dosavadního ministerstva vnitra na Ministerstvo vnitra a životního prostředí České socialistické republiky. V § č. 12 zákona se uvádělo, že úkolem ministerstva je koordinace činnosti všech ústředních orgánů, které se ochranou životního prostředí zabývají. Není obtížné odhadnout, že to opět byla změna, která do celého systému vnašela posílení chaotického, nekompetentního způsobu rozhodování.⁷⁷ Problematikou životního a pracovního prostředí se koncem osmdesátých let opakovaně zabývalo zejména ministerstvo zdravotnictví z hlediska jeho vlivu na zdravotní stav obyvatel. Jeho pracovníci znovu

75 ZA Opava, Sm KNV Ostrava – odbor oblastního plánu a životního prostředí, č. kart. 106, složka 16. plénum KNV.

76 ZA Opava, Sm KNV – odbor kultury, inv. j. 321, č. kart. 113.

77 Sběrka zákonů Československé socialistické republiky 1988, zákon. č. 60/1988, částka 10. Dostupné online: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1988-60>. Nastaly nové spory o kompetence i na federální úrovni, neboť i MV ČSSR svou působnost rozšířilo o ŽP.

konstatovali známou skutečnost, že všechna opatření mají jen administrativní charakter, jejich účinnost je velmi nízká.⁷⁸

Severomoravský KV KSČ se celým komplexem problémů spojených s ochranou životního prostředí de facto poprvé do hloubky začal zabývat teprve na sklonku roku 1989 – to už bylo samozřejmě vzhledem k rychle se měnící politické situaci pozdě. Příznačné, svým způsobem až symbolické je datum, kdy krajský výbor KSČ projednal a schválil rozsáhlou zprávu KNV o stavu životního prostředí v kraji. Stalo se tak na jeho posledním řádném zasedání 12. prosince 1989.⁷⁹ K zápisu z tohoto jednání je přiložena poměrně obsáhlá brožura, zpracovaná odborem KNV pro oblastní plánování a životní prostředí ve druhé polovině roku 1989, která se stala podkladem pro jednání předsednictva KV. Na textu brožury spolupracovaly v podstatě všechny organizace, které řídily a dozorovaly vývoj jednotlivých složek ochrany životního prostředí v kraji. Text je doplněn řadou tabulek, jež sledují dlouhodobý vývoj (od roku 1960) různých ukazatelů znečištění. Např. pokud šlo o ochranu ovzduší, v osmdesátých letech se sice poněkud snížily exhalace kyslíčnicku siričitého, ale hodnoty tuhých emisí, kyslíčnicků dusíku a ostatních plynů zejména od roku 1985 opět poměrně výrazně vzrostly; v poslední položce dokonce figuroval Sm kraj na prvním místě v zemi; pokud šlo o ostatní plynné emise, kromě SO₂ zastával druhé místo za krajem Severočeským. V samotné průmyslové oblasti byla prašností i plynnými exhalacemi nejvíce postižena Ostrava, ovšem koncentrací kyslíčnicků dusíku ji převýšil okres Frýdek-Místek, vysoká prašnost byla naměřena dokonce i v Opavě. Zpráva také upozorňovala na fakt, že dochází k výraznému přesahu škodlivin do Polska.

Důvody znečištění vod se podle zprávy v letech 1960–1988 výrazně změnily. Zatím co na počátku 60tých let se na něm podílel průmysl ze 72 %, na konci sledovaného období pouze z 31 %, výrazně k tomu přispěla zejména likvidace Vratimovských papíren a vybudování velkoprostorových sedimentačních a dočišťovacích nádrží uhelných prádel. V povodí Odry vykazovaly dosud IV. stupeň znečištění Jičinka, Bílovka, Porubka, Černý příkop, dolní tok Ostravice. V souladu s vodním zákonem ovšem bylo pouze osm lokalit, stále přetrvávaly desítky výjimek (v celém kraji cca 90).⁸⁰ Mezi zdroji převažovaly kanalizační výpusti měst, čištění odpadních vod z rozrůstajících se sídlišť dosavadní čistírny nevládaly. Nově kontrolovaly příslušné instituce znečištění podzemních vod, často ovlivňované haváriemi – např. úniky ropných látek z Urxových závodů, jež si vyžádaly investiční náklady ve výši 150 milionů korun. Dodávka pitné vody byla celkem uspokojivá, ovšem vodohospodářská soustava jako celek neměla dostatečný předstih před bytovou zástavbou, odpady z nově budovaného průmyslu a ze zemědělské výroby. Normě plně v kraji odpovídalo pouze 30 % dodávané vody, u 63 % platily výjimky, 7 % minimálně v části ukazatelů nevyhovovalo.

Komplexní hodnocení životního prostředí ukázalo, že ve srovnání s klasickými zdroji jeho znečištění mohou znamenat větší nebezpečí dosud jen málo sledované oblasti. K těm pařilo např. hospodaření s pevnými odpady (popílek, hlušiny, komunální odpad),

78 NA Praha, Ministerstvo zdravotnictví ČSR, č. kart. 3, 18 – materiály pro vládu, čj. 23 aj.

79 ZA Opava, Sm KV KSČ Ostrava – předsednictvo: 16. zasedání 12. 12. 1989. Na základě usnesení mimořádného sjezdu KSČ konaného ve dnech 20. a 21. 12. 1989 byly krajské výbory strany zrušeny, v roce 1990 se proto ostravské předsednictvo KV sešlo už jenom dvakrát, aby rozpustilo všechny své orgány a zrušilo aparát krajského výboru i další související instituce.

80 Tamtéž. Zajímavé je, že nejvyšší stupeň znečištění vykazovalo povodí Moravy pod Olomoucí a Přerovem, kde stále převládala vliv chemického průmyslu.

jež se hromadily vesměs na skládkách, velmi často nepovolených či dokonce rizikových. V ostravské průmyslové oblasti narůstal počet sedimentačních nádrží s nebezpečným odpadem, zpomalil se proces asanace a rekultivace krajiny, jenž navíc postrádal jasnou koncepci. Pokračoval úbytek zemědělského půdního fondu na úkor výstavby sídlišť, navíc byla půda postižena vysokým obsahem zdraví škodlivých nerozpuštěných látek – kadmia, olova, chromu, jež pronikaly i do potravinového řetězce. Širší Ostravsko včetně Beskyd trpělo zejména nahromaděním dlouhodobě neřešených či nedostatečně odstraňovaných důsledků enormního rozvoje těžkého a chemického průmyslu, což se projevilo zejména na devastaci ekosystému horských pásem a lesů. Střední stupeň postižení vykazovaly dokonce už i Jeseníky. To vše se pochopitelně odráželo na zdravotním stavu obyvatelstva, jemuž zpráva věnovala snad nejrozsáhlejší, IX. část svého obsahu. Stále přetrvávala již několikrát zdůrazněná skutečnost, že Ostravsko postihovala nejvyšší nemocnost i úmrtnost na smrtelné choroby, úrazovost a pracovní neschopnost. Podíl invalidních důchodů v Sm kraji činil koncem osmdesátých let téměř 23 % z celého jejich množství v ČR. V průmyslových centrech narůstal počet potratů, předčasných porodů a dětí narozených s vrozeními vývojovými vadami.⁸¹

Závěr

Z textu celé studie je zřejmé, že přes veškeré snahy desítek odborníků, zesilování environmentálních aktivit veřejnosti, určitá legislativní opatření a nakonec i zvýšený zájem establishmentu se v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let nepodařilo překonat na Ostravsku naprosto nevyhovující stav životního prostředí. Ve většině sledovaných ukazatelů byla průmyslová oblast i celý Severomoravský kraj rozsahem znečištění v celostátním měřítku za severními Čechami na druhém místě. Obyvatelstvo regionu si přenášelo do nového politického a společenského prostředí po roce 1989 zátěž, způsobenou dlouhodobou devastací krajiny, půdy, vodstva, ovzduší, pracovního prostředí. I když si to plně neuvědomovalo, tato zátěž se projevila zejména vysoce rizikovými faktory z hlediska jeho zdravotního stavu, jenž vykazoval mnohem horší průměrné hodnoty než celostátní měření. Obrat samozřejmě nemohl nastat okamžitě, nicméně rok 1990 bezesporu znamenal v této oblasti rozhodný zlom. Z celostátního pohledu to byl vznik ministerstva životního prostředí, v jehož čele stáli v prvních letech renomovaní odborníci typu Bedřicha Moldana či Josefa Vavrouška. Do roku 1992 následovala doslova environmentální legislativní smšř, za dva roky přijala ČSFR, resp. Česká národní rada celkem 21 zákonů týkajících se životního prostředí, z toho tři ústavní, jež zajišťovaly právo občanů republiky na jeho příznivé podmínky.

Pro Ostravsko měla kromě těchto právních aktů největší význam taková opatření z oblasti ekonomiky, jako uzavření ostravské části OKR, likvidace zastaralých provozů železářského průmyslu, postupné zavádění moderních výrobních postupů a odlučovací techniky do těch závodů těžkého průmyslu, jež přežily. Není jistě možno tvrdit, že během následujících třiceti let se podařilo vyřešit vše (a bez následků např. v oblasti nezaměstnanosti a dalších sociálních jistot zajišťovaných státem, dočasného propadu životní úrovně a společenského statusu částí obyvatel apod.). Celkové zajištění ochrany přírody a životního prostředí je ale nesrovnatelně vyšší, pokud problémy přetrvávají, veřejnost je otevřeně informována o jejich výskytu a může se aktivně podílet na jejich řešení.

⁸¹ Tamtéž. Celkově nemocnost dětí vysoko převažovala celostátní průměr.

Solving the Problem of Environment on Case of Ostrava Region in 1970–1989 (Summary)

From the text of the whole study, it is obvious that, despite all the efforts of dozens of experts, strengthening the environmental activities of the public, certain legislative measures and, finally, the increased interest of the establishment during the seventies and eighties, the effort to overcome a completely unsatisfactory state of the environment failed. As for most of the monitored indicators, the industrial area and the entire North Moravian Region took the second place in terms of the extent of pollution on a national scale, followed by northern Bohemia. After 1989, the population of the region found themselves in a new political and social environment into which they carried the burden caused by the long-term devastation of the landscape, soil, water, air, and working environment. Although they were not fully aware of the fact, this burden was mainly reflected in high-risk factors in terms of their health condition, which showed much worse average values than national measurements. Of course, the turnaround could not take place immediately, but the year 1990 undoubtedly marked a decisive turning point in this area. From the national perspective, it was the establishment of the Ministry of the Environment, headed in the first years by renowned experts such as Bedřich Moldan or Josef Vavroušek. Until 1992, it was literally followed by an environmental legislative avalanche; in two years, the Czechoslovak Federative Republic, or The Czech National Council, adopted a total of 21 laws concerning the environment, three of which are constitutional, which ensured the right of citizens of the republic to its favourable conditions.

In addition to these legal acts, economic measures, such as the closure of the Ostrava part of the OKR, the disposal of obsolete operations of the iron industry, the gradual introduction of modern production processes and separation technology in those heavy industry plants that survived, were of the greatest importance for the Ostrava region. It is certainly not possible to say that, in the following thirty years, everything was solved (and without consequences, for example in the area of unemployment and other social security provided by the state, temporary decline in living standards and social status of part of the population, etc.). However, the overall provision of nature and environmental protection is incomparably higher; if the problems persist, the public is openly informed about their occurrence and can actively participate in solving them.

RECENZE A ZPRÁVY O LITERATUŘE / REVIEWS AND BRIEF NOTICES

**Jiří GLONEK, Na Jeseníky! O putování jesenickými horami, turistických bedekrech a mapách do roku 1945. Olomouc: Vědecká knihovna v Olomouci 2019 (2020), 575 s.
ISBN 978-80-7053-327-7**

„Tajemné Jeseníky“, slovy moderního reklamního sloganu, přitahují svými krásami nejen zástupy turistů, ale také zájem regionálních historiků. A není divu. Lokalita je bohatá jak svými přírodními krásami, tak jedinečnou a nezřídka pohnutou historií. S kulturním a demografickým zvratem, který oblast Jeseníků postihl v roce 1945, se tato krajina vyrovnává dodnes a právě díky zápalu historiků, archivářů i muzejníků se poslední dobou daří umazávat různá bílá místa. Zmíňme namátkou poutavé místopisné črty (Drahomír Polách), dějiny obcí (Pavel Macháček) i mapování zaniklých lokalit Jesenicka (Pavel Macháček, Květoslav Growka).

Do této série přibyla letos další pozoruhodná publikace, jejímž autorem je Jiří Glonek, pracovník olomoucké vědecké knihovny. Autor dříve vydal záslužnou práci o zaniklých obcích Vojenského újezdu Libavá (2007). Jeho nová kniha vznikla po několikaleté badatelské práci a přináší ucelený pohled na rozvoj jesenické turistiky od 19. století; na rozdíl od dějin turistických spolků (Marcin Dziedzic) si všímá zejména postupného budování infrastruktury turismu, tedy značení tras, vzniku turistických chat, bedekrů a map jako nezbytných pomůcek pro individuální poznávání jesenické přírody. Právě mapa stála vlastně u zrodu Glonkovy publikace, konkrétně jeho náhodný objev jediného existujícího exempláře nejstarší turistické mapy Jeseníků z roku 1881, jejímž autorem byl Johann Ripper, zeť Vincence Priessnitz.

V úvodních kapitolách se autor zamýšlí nad vývojem vztahu člověka k horám. Od starověku vyvolávala divoká horská krajina spíše obavy z neznáma, horské štíty pak bázlivou úctu a respekt. Autor nicméně připomíná známý (byť ne úplně věrohodný) literárně zpracovaný výstup Petrarkův na provensálskou horu Mont Ventoux (1336), který naznačoval i estetický zájem o horskou krajinu, který o století později vyznával například A. S. Piccolomini. V 16. století lákaly hory zejména přírodovědce, jejichž odborný zájem šel ruku v ruce s hlubším vztahem k nehostinné přírodě. Zásadní zvrat v estetickém vnímání horské krajiny, nezbytný pro rozvoj turistiky 19. století, však přineslo až 18. století (E. Burke, W. Gilpin, U. Price); pod vlivem Rousseauových děl pak autor přímo hovoří o „úprku do přírody, do hor“.

Pro nezasvěceného může být překvapivé, že Jeseníky počátkem 19. století už zdaleka nepředstavovaly panenskou krajinu. Řadu desítek let byly předmětem hospodářské exploatace; autor zmiňuje, že už v polovině 18. století „*se proto místo ještě nedávných pralesů rozprostíraly i v odlehlých horských končinách těžbou velmi zpustošené porosty*“, což později vyvolalo potřebu regulace (lesní zákon z roku 1852). Už od 14. století máme řadu zajímavých pramenů svědčících o postupném zahušťování sítě stezek a lidských sídel – východisek pro dobývání rud, drahých kovů a těžby dřeva. Postupné zabydlování krajiny dokládaly nejen hraniční kameny a značky jednotlivých panství, ale také různé drobné stavby, jak je zachycují mapová díla od 16. století. Od 60. let 16. století je také doložen název pohorí (Jeseníky).

Počátky turistiky v Jeseníkách jsou od konce 18. století spjaty se zájmem přírodovědců a jiných badatelů, neboť „*známější Krkonoše jim již byly malé*“. Ti se do horské přírody vydávali ze dvou lázeňských středisek (Karlova Studánka, Lázně Jeseník); Glonek při-

pomíná mj. botaniky H. E. Grabowského, F. A. Kolenatiho, astronoma A. M. Davida či topografy F. Ense a R. Kneifela. Propagace Jeseníků F. Mückuschem a časopisem „Redlicher Verkündiger“ (1814) vedla k zachycení Jeseníků v turistických příručkách vydávaných od konce 20. let 19. století (J. Berndt, J. Krickel, C. Schweitzer ad.). První turistický průvodce věnovaný pouze Jeseníkům vyšel až v roce 1844 (G. Mayer).

V dalších kapitolách Jiří Glonek provází čtenáře jesenickou krajinou jedinečnou optikou série turistických příruček, map a bedekrů, všímá si zároveň procesu ustalování zeměpisného názvosloví řady lokalit (v němčině i češtině) či vybavení a oděvu turistů (a turistek). Věnuje se samozřejmě ustavení Horského spolku moravsko-slezských Sudet a Jeseníků (MSSGV) v roce 1881 a jeho pestrým aktivitám; spolek se stal hlavní oporou organizované turistiky v následujících dekádách, jen částečně doplněnou činností Klubu českých turistů po roce 1918. Závěr knihy pak přináší autorův pokus o první (chronologicky řazený) soupis jesenických turistických map a průvodců do roku 1945 (s. 451-523). Kromě bibliografických údajů obsahuje komentář i náhledy obálek publikací a map.

Zvláštní pozornost zasluhuje obrazový doprovod publikace. Je totiž svébytnou součástí práce tvořící téměř polovinu jejího rozsahu. Čtenář může ocenit krásu starých map (a jejích výřezů) dotvářejících výklad o různých jesenických lokalitách, dále zde nalezneme řadu unikátních dobových fotografií, kvalitní reprodukce pohlednic a reklamních plakátů. Pohledy na staré snímky přitom funkčně doplňují současné fotografie různých lokalit i reprodukce krajinomaleb (autorem je Adam Kašpar). Kniha milovníky Jeseníků opravdu zaujala; svědčí o tom výmluvný fakt, že už v lednu 2020 byl náklad 1500 výtisků vyprodán a vydavatel zajistil její dotisk.

Jiří Knapík

**Edd. Peter Švorc – Peter KOVAL, Rok 1919 a Československo. Postavenie a premeny periférií nového štátu v procese jeho konštituovania. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2020, 346 s.
ISBN 978-80-555-2527-3**

Období let 1919 nesporně patřilo ke zlomovým momentům v novodobých dějinách střední Evropy. Přesto je tato éra v tuzemském prostředí v porovnání s pozdějšími milníky (1938, 1949, 1948, 1968, 1989) společensky i badatelsky reflektováno výrazně méně. Tuto okolnost si lze vysvětlit jak výrazným časovým odstupem, tak existencí poměrně konstantního národně-osvobozenického narativu, který nebyl ani v komunistické a postkomunistické éře vystaven zásadní revizi, již by bylo možno srovnat například s celospolečenskými debatami o „osvobození“ či „dobyť“ českých zemí Rusou armádou na jaře 1945.

Cenné syntézy počátků československé státnosti přinesli ze současníků Ferdinand Peroutka a z polistopadových historiků především Antonín Klimek a Zdeněk Kárník. Všechny uvedené autory však spojuje koncentrace na celostátní politický vývoj a na roli mocenských elit. Pohled do regionů a do světa každodennosti vnáší celá řada drobnějších případových studií, rozptýlených v různých publikacích. O komplexnější přístup usiluje recenzovaná publikace. Ta zasluhuje pozornost již kvůli zaměření na periferní oblasti formující se republiky, čímž se odlišuje od převážně centrálního „pražského“ pohledu shora jmenovaných autorů. Šíře autorského kolektivu také zaručuje pestrost a interdisciplinaritu autorských přístupů.

Při listování knihou, koncipovanou jako kolektivní monografie, je na první pohled jasné, že text má spíše podobu konferenčního sborníku. Jednotlivé kapitoly tedy nejsou propojeny jednotící linií, jde o samostatné příspěvky věnované disparátním tématům. Editoři rezignovali na rozčlenění statí do tematických sekcí, takže se v knize bez zjevné-

ho konceptu prolínají texty věnované Slovensku, česko-německému pohraničí a dalším regionům. Vzhledem k místu vydání nepřekvapí, že dominuje slovenská a rusínská tematika. Oproti tomu z periferních oblastí ČSR není zastoupeno např. Těšínsko, kde právě v meritorním roce 1919 probíhal značně intenzivní ozbrojený a diplomatický konflikt. Ani poměrně stručný úvod (1,5 tiskové strany) neposkytuje metodické vodítko, které by vysvětlovalo cíle a strukturu publikace. Absentuje též úvodní zhodnocení stavu výzkumu, stejně jako bilanční závěr.

Navzdory jisté tematické roztroušenosti kniha zasluhuje pozornost díky řadě podnětných kapitol, resp. článků. Vedle textů Petra Švorce a Istvána Janka o Slovenské lidové republice zmiňme studii Romana Holce o Dunaji jako geopolitickém fenoménu, která svým pojetím přesahuje geografické vymezení publikace. Petr Karlíček se zaměřil na reflexi bojů o Slovensko v humoristických časopisech. Za podnětnou lze označit též studii Václava Ledvinky o reflexi slovenské problematiky v dokumentech pražské samosprávy.

Hojně jsou zastoupeny texty, věnované německé menšině v ČSR. Olomoučtí akademici Pavel Kreisinger a Karel Podolský se zaměřili na střet německých demonstrantů se státními ozbrojenými složkami ve Šternberku v březnu 1919, plzeňský archivář Karel Řeháček čtenářům přiblížil problematiku českého menšinového školství. Cenná je též biografie českého národoveckého aktivisty v oblasti „Deutschböhmen“ Františka Cajthamla z pera Jana Grisi.

Zajímavý vhled do každodennosti státní správy v převratovém období představuje článek Anny Blatecké o věznici Mírov v době počátků republiky. Od politických a vojenských dějin do sféry vědy a kultury čtenáře zavádějí stati Jiřího Martínka o výpravě českých přírodovědců na Slovensko a Luboše Marka o kinematografii na Podkarpatské Rusi.

Navzdory jisté disparátnosti a metodické neukotvenosti tak lze recenzovanou knihu označit za hodnotný přínos k dějinám přelomového období „mezi monarchií a republikou“.

Ondřej Kolář

Jan DVOŘÁK – Jaroslav FORMÁNEK – Adam HRADILEK, Čechoslováci v Gulagu II. (Příběhy krajanů popravených či vězněných v Sovětském svazu).

Praha: Česká televize – Ústav pro studium totalitních režimů. 2018, 221 s. ISBN 978-80-7404-311-6; 978-80-88292-13-5

Kniha historiků pražského Ústavu pro studium totalitních režimů Adama Hradilka (1976) a Jana Dvořáka (1982), vytvořená ve spolupráci s publicistou a spisovatelem Jaroslavem Formánkem (1960), představuje volné pokračování dokumentárního cyklu České televize *Čechoslováci v Gulagu* (2017) a na něj navazující publikace *Čechoslováci v Gulagu (Životní osudy krajanů postižených politickými represemi v Sovětském svazu)*, vydané v roce 2017 u příležitosti stého výročí ruské revoluce roku 1917.

Atraktivita tématu, zájem široké čtenářské veřejnosti, ale především pokračující výzkum přinutily autory výše zmíněných publikačních počínů pokračovat v započatém díle a prezentovat další osudy československých občanů perzekuovaných ve 20. - 50. letech 20. století na území bývalého Sovětského svazu.

Autoři se při řazení nových příběhů přidrželi, stejně jako u předchozí publikace s názvem *Čechoslováci v Gulagu (Životní osudy krajanů postižených politickými represemi v Sovětském svazu)*, zavedené periodizace sovětských politických represí na dobu meziválečnou, období druhé světové války a dobu poválečnou. V prvním oddílu knihy, věnovanému období tzv. Velkého teroru, se čtenáři vedle dramatických příběhů tanečnice Gertrudy Arosevové a letce Jana Březiny seznámí také s pohnutými životními osudy dvou vězňů Gulagu - učitele Jaroslava Martínka a důlního specialisty Josefa Kličky,

a popraveného důlního specialisty Jaroslava Štrombacha. Období druhé světové války, popisované ve druhé části knihy, které pro československé občany, hledající v Sovětském svazu záchranu před německou a maďarskou okupací, skončilo uvězněním v Gulagu, představují osudy studenta Mikuláše Végha a učně Ernesta Breinera, kteří uprchli kvůli svému židovskému původu, a dvou protinacistických odbojářů Vladimíra Levory a Pravomila Raichla. Zvěrstva poválečných represí symbolizuje životní příběh nejděle v Gulagu vězněného československého občana, ostravského advokáta Karla Goliatha a dvou zavražedených na území Sovětského svazu - politika Štěpána Kločuraka a inženýra Pavla Zoce.

Všech dvanáct příběhů, sestavených na základě vlastních výzkumů, rozhovorů s rodinnými příslušníky a s pomocí dostupné literatury, je vhodně doplněno dobovými fotografiemi, reprodukcemi autentických archivních dokumentů a fotodokumentačním materiálem pořízeným v zahraničních archivech a na studijních cestách. Zájemci o problematiku ocení také soudobé fotografie míst, na kterých se aktéři jednotlivých příběhů pohybovali.

Přestože se některé příběhy (např. Ernesta Breinera, či Karla Vaše, zveřejněného v prvním díle knihy) objevily formou rozhovoru již v publikaci *Židé v Gulagu* (2017) stejných autorů, neztrácí jejich převyprávění do souvislého textu nic své autenticity. Kniha *Čechoslováci v Gulagu II. (Příběhy krajanů popravených či vězněných v Sovětském svazu)* pomáhá udržovat při životě příběhy, které měly být zapomenuty, a nechává skrze psaná slova promlouvat hlasy, které měly být umlčeny.

Kamil Rodan

**Karel Hartmann, Terezínská epopěj – To je ghetto. Praha: Academia 2017, edice Paměť, 302 s. + 24 s. obrazová příloha.
ISBN: 978-80-200-2742-9**

Po řadě vzpomínkových knih na terezínské ghetto a na život v koncentračních táborech za druhé světové války (např. Eva Rodenová – Rudolf Roden, *Životy ve vypůjčeném čase*, Praha 2007; Tomáš Radil, *Ve čtrnácti sám v Osvětimi*, Praha 2009; Miklós Nyzszli, *Byl jsem Mengeleho asistentem*, Praha 2009 ad.) vydalo v roce 2017 nakladatelství Academia dlouhou zapomenutou knihu Karla Hartmanna Terezínská epopěj, která se svým obsahem i formou odlišuje od všech předešlých. Výrazná osobnost prvorepublikového Československa, Karel Hartmann (1885–1944), který se jako známý pražský advokát, aktivní sportovec (tenista, hokejista a lyžař, v letech 1920–1923 člen stříbrného, zlatého a bronzového mezinárodního mužstva ČSR na mistrovstvích Evropy), sportovní činovník (viceprezident Mezinárodní federace ledního hokeje, prezident Českého svazu ledního hokeje a viceprezident fotbalového klubu AC Sparta), příležitostný novinář, člen operního sboru pražské Uránie, malíř českého venkova, básník a předkladatel účastnil aktivně veřejného života, se bezprostředně po transportu rodiny do Terezína v červenci 1942 věnoval zaznamenávání každodenních zážitků z ghetta.

Ovlivněn dobovým zájmem o historické příběhy psané ve verších i vlastním překladem epické básně Kalich a meč svého strýce Moritze Hartmanna, zvolil autor literární formu epopoje. Na malých lístcích, ukrytých před deportací rodiny do Osvětimi v polovině října 1944 do hlíny terezínského ghetta, vrší Hartmann bez aktuální potřeby chronologie příběhy denního života i filozofické úvahy o židovství (kterým se v multikulturním prostředí Prahy nikdy nezabýval) a lidství. Při čtení sugestivně napsaných kapitol (*Ghetto, Freizeit, Polský transport, Zřízení, Ghettowache, Hroby, Banka, Popravy, Gratulace jedné paní, Sčítání, Okrašlování, Sport, Film, Kousek utopie*) pozoruje čtenář v souvislosti s prožívanými událostmi postupnou proměnu textu i jeho významu. Z prosté deníkové formy, zvolené na počátku, kdy se autor věnuje popisu prostředí, do kterého se s manželkou a dvěma

syna z intelektuálního prostředí Prahy dostal, se postupně zamýšlí nad realitou ghetta, kterou glosuje satirickými poznámkami. Ani v předtuše blížícího se konce (ve snaze nepřipustit si definitivní odchod z pozemského světa) však po příznivých zprávách z jara 1944 neztrácí optimismus a víru v osvobození, záchranu života a navzdory pokračujícím transportům na Východ i přežití rodiny. Přesto počítá i s touto variantou, proto se v očekávání chmurné budoucnosti obrací v závěru díla k těm, kteří budou mít štěstí a přežijí.

Hartmannův text je originálním svědecktím vzdělaného člověka o zrůdnostech doby a svévoli mocných. Přestože se Karlu Hartmannovi a jeho manželce Edith (jejíž kresby získal na podzim 2019 terezínský památník darem) nepodařilo na samý závěr druhé světové války přežít osvětimské peklo, pečlivě ukrytý rukopis Terezínské epopoje byl jejich syny Janem a Jiřím nalezen a nabídnut tehdejšímu nakladatelství Družstevní práce k vydání. Nezáměr nakladatelství a emigrace bratří Hartmannových po únorovém převratu roku 1948 do zahraničí zabránily v dalších desetiletích vydání rukopisu a zapříčinily jeho ztrátu. Teprve události po pádu železné opony a příležitostné návštěvy Jana Hartmanna v Československu umožnily navázat nová jednání o vydání strojopisného přepisu původního díla. Nakladatelství Academia tak v roce 2017 přineslo českému čtenáři po více než sedmdesáti letech od vzniku díla původní text, opatřený poznámkami Blanky Svadbové, doslovem Milana Šroubka a Zdeňka Zbořila, Dopisem Jiřího bratrovi z pochodu smrti, stručným životopisem Karla Hartmanna a bohatou fotografickou přílohou včetně kreseb Edith Hartmannové ze sbírek Památníku Terezín. Literárně i obsahově zajímavé dílo si plně zaslouží pozornost odborné i laické veřejnosti.

Kamil Rodan

Soňa Červená, Stýskání zakázáno – Kousek mého divadelního děje-pisu a země-pisu. Praha: Academia 2019, edice Paměť, 430 s. + CD. ISBN: 978-80-200-2952-2

Přestože paměti pěvkyně Soni Červené (1925), nazvané Stýskání zakázáno, vyšly po jejím návratu z emigrace ve třech českých a jednom německém vydání, rozhodlo se nakladatelství Academia vydat v roce 2019 v edici Paměť znovu přepracované a doplněné vydání. Soňa Červená se v duchu podtitulu knihy Kousek mého divadelního děje-pisu a země-pisu rozhodla za pomoci svého přítele a jazykovědce Jana Králíka provést čtenáře po klikaté cestě svého života.

Ve dvaadvaceti kapitolách pootevřívá Soňa Červená dveře svých tajných komnat a v přísně chronologickém sledu objasňuje čtenáři události dávno zapomenutých let. Komplikovaný příchod na svět a boj o přežití, složité rodinné poměry, pohnuté dětství, okouzlení hudbou a divadlem, události druhé světové války, svatba s továrníkem, kontakty se Státní bezpečností, rozvod, počátky divadelní a filmové kariéry, svět opery a první profesionální angažmá v brněnském Státním divadle – to jsou jen některá ze zastavení Soni Červené při putování po českých luzích a hájích. Následné angažmá v berlínské opeře Unter den Linden, úspěchy na operním jevišti a titul komorní pěvkyně předznamenal na dlouhá desetiletí působiště Káci z Voskovcovy a Werichovy adaptace amerického muzikálu Divotvorný hrnec. Sukces na jevišti, vykoupení složitým vyjednáváním s východoněmeckou tajnou službou Stasi i komunistickou Státní bezpečností, stál u rozhodnutí Soni Červené emigrovat v lednu 1962 na Západ.

„Teprve ve chvíli, kdy jsem přešla do Západního Berlína, spadl ze mne tlak nejen posledních dní, ale let. Uvědomovala jsem si, že všechno, co jsem kdy a kde dokázala, nechávám za sebou a že tady začínám znovu. Ale vědomí, že mohu vzít svůj život do vlastních rukou, že konečně za sebe budu rozhodovat sama, mi dodávalo síly a odvahy.“ Těmito slovy popisuje Soňa Červená v pamětech svůj odchod za svobodou. Přestože

představitelka významných postav světového i českého operního repertoáru vystupovala na jevištích předních operních domů a spolupracovala s nejlepšími světovými dirigenty, chybělo jí to nejcennější – domov.

Paměti Soni Červené tvoří útržky více či méně otevřených vzpomínek doplněných o archivní materiály v podobě fotografií, citací dobových kritik a přehledů nahrávek a rolí. Vědomá snaha Soni Červené představit českému čtenáři své úspěchy na zahraničních operních scénách však vede (zejména ve druhé části knihy) k upozadění soukromého života a přílišné systematickosti a zkratkovitosti. I přesto se paměti Soni Červené, jejichž součástí je také kompaktní disk s vybranými nahrávkami, řadí vedle dvoudílných pamětí herečky Vlasty Chramostové (*Byl to můj osud – Na přeskáčku I.*, Praha 2018 a *Byl to můj osud – Na přeskáčku II.*, Praha 2018) k významným biografickým počínům posledního desetiletí.

Kamil Rodan

Kamil RODAN, Neklidné století aneb Žít se ctí. Opava: Slezské zemské muzeum 2019. 256 s. + 32 s. barevné přílohy. ISBN 978-80-87789-59-9

Nová kniha Kamila Rodana svým tématem poněkud vybočuje z hlavního tématu autorova vědeckého okruhu výzkumu. Její vznik byl však připraven některými Rodanovými studii, publikovanými v odborných časopisech (*Žít se ctí aneb účast Věry Běhalové na církevním procesu Bárta a spol. na počátku 50. let 20. století; Život po boku válečného hrdiny*). Na monografii je patrné, že vznikla na základě minuciózní práce s prameny různého typu, zejména však na rozhovorech s aktéry obsazenými do hlavních rolí. Kombinace všech dostupných zdrojů dala vzniknout knize, která se obsahem tématu vymyká z klasické řady publikací zabývajících se dějinami architektury, vojenství a kultury v regionu střední Moravy.

Práce Kamila Rodana je rozdělena na dvě základní části. V první, obecné části, nám autor přibližuje školní prostředí jedné z elitních škol moravského maloměsta a zároveň přináší netradiční obraz každodennosti třicátých let minulého století v Prostějově. Čtenářům je předloženo nejen personální obsazení učitelského sboru vybraného ročníku dívčího reálného gymnázia v Prostějově, ale také velmi zevrubně nastíněn pedagogický plán vzdělávání ve třicátých letech minulého století. Výčet každoročně se opakujících oslav 28. října, upálení Jana Husa, narozenin prezidenta T. G. Masaryka či účasti na jiných výročích, tak typických pro prvorepublikové ČSR, mohou na jednu stranu pro běžného čtenáře působit stereotypně, nicméně právě tyto maličkosti podtrhují pravý účel Rodanovy práce – přiblížit myšlení a mentalitu vybraného vzorku studentů októavy A z roku 1941. V případě některých členů pedagogického sboru je detailně zachycena nejen samotná školní činnost, ale také mentalita vyučujícího a hlavně občanská či politická angažovanost v regionu.

V úvodní části rovněž nechybí ani zmínka o sociálním postavení rodičů studentů, které do jisté míry určovalo jejich společenský statut v hanáckém Jeruzalému. V jedné třídě se tak ocitly dívky (později i chlapci) pocházející z rodin dělníků, menších i větších rolníků, měštských, státních i firemních úředníků, odborných učitelů, představitelů vojska, podnikatelů i technické inteligence. Vzájemné stýkání a potýkání studentů se školním životem je inspirativně propojeno s ukázkami každodennosti středomoravského maloměsta v třicátých letech minulého století. Rodan čtenářům předkládá obraz „standardu“ prostějovských středních a vyšších společenských vrstev, ale hlavně jejich zvyky, jako například u koho nakupují, kde se fotografují, které akademické malíře preferují, jaké je jejich kul-

turní vyžití apod. Vzájemné propojení všech uvedených vlivů spoluvytvářelo hodnotový žebříček studentů a do jisté míry předurčilo formování stanovisek v budoucím životě.

Druhá část monografie přibližuje pětadvacet nevšedních lidských příběhů. Osudy 21 dívek a čtyř chlapců jsou názornou ukázkou životů jedinců ve 20. století. Nejvýraznějším rysem publikace je skutečnost, že dějiny dané doby z ní vystupují bezprostředně a v přímém dotyku s konkrétním životním příběhem. Čtenáři se mohou seznámit mj. s osudy technika, absolventkou farmacie, úřednicemi, historičkou umění, právníkem, prodavačkou, ale také i s lesním inženýrem. Nejpočetnější zastoupení se dostalo oboru školství. Životní příběhy jednotlivých studentů a studentek totiž před čtenářem vystupují v podobě plastické a komplexní, v řadě případů jsou texty pojaty dojemně a výrazně evokují myšlenky o pomíjivosti tohoto světa či otázky o skutečných a elementárních hodnotách našeho pozemského bytí. Zejména je však třeba ocenit až mimořádnou stylistickou vyspělost autora. Text se velmi dobře čte a jistě zaujme i čtenáře stojícího mimo historickou obec.

Je vcelku logické, že mezi jednotlivými kapitolami panuje určitá nerovnoměrnost. Ta byla bezesporu ovlivněna rozdílností v množství dochovaného materiálu a také tím, že některé příběhy jsou poutavější, a proto jim poskytl autor větší prostor. Ke čtenářsky nejzajímavějším patří osudy Věry Běhalové, Zdeňky Jančíkové, Leopoldy Peřinové, Stanislava Miškařika nebo Zdeňka Toběrného. Informační cenu však mají bezesporu všechny příběhy. Nad jejich komplexností a relevantností panuje určitý stín pochybnosti, neboť při jejich zpracování byl autor publikace odkázán mimo jiné i na paměť zúčastněných osob a s tím spojenou možnou selekci osobně citlivých dat.

Největší handicap monografie spočívá v absenci poznámkového aparátu. Do jisté míry je sice kompenzován rozdělením literatury a pramenů podle jednotlivých studentů, avšak pro úvodní část, se jeho nepřítomnost nahradit nepodařilo. Na druhou stranu je třeba přiznat, že u publikací tohoto typu, nebývá vždy vyhotoven. Z typografického hlediska se mi zdá nadbytečné zdvojení jmen studentů u každého medailonku.

Populárně odborný styl publikace je velmi vhodně doplněn o doprovodný slovníček osobností a pojmů, čímž umožňuje i méně odborně vzdělaným čtenářům snadnější orientaci a pochopení některých událostí a souvislostí. I když i zde je pravdou, že některým pojmům věnoval autor nadbytečně více prostoru. Závěrečné přílohy ukazují přehled předmětů pro osmiletá gymnázia, jmenné seznamy studentů oktávy A s důrazem na jejich sociální zařazení, rodiště a bydliště, s přehledem maturitních předmětů a jejich hodnocením a jako poslední seznam studentů s přehledem maturitních otázek. Velkým přínosem je obrazová příloha, která všem příběhům dodává na autenticitě a celkově napomáhá "vtažení do příběhu".

Oldřich Václavík

KRONIKA / CHRONICLE

Architekt Vladimír Chamrád a jeho texty ze třicátých a čtyřicátých let

(K 75. výročí vzniku expozitury Zemského národního výboru v Moravské Ostravě)

„V Moravské Ostravě se zřizuje expositura moravskoslezského zemského národního výboru. Její působnost se vztahuje a) na správní okresy Bílovec, Bruntál, Fryštát, Fryvaldov, Hlučín, Nový Jičín, Krnov, Místek, Opava-venkov a Český Těšín a b) na statutární města Moravskou Ostravu a Opavu.“ – takto lapidárně kodifikoval existenci expozitury Zemského národního výboru v Brně se sídlem v Moravské Ostravě Dekret prezidenta republiky č. 121/1945, vydaný 27. října 1945. Událost, již předcházela poměrně složitá politická jednání, zahájena krátce po osvobození v květnu 1945 a vedená na úrovni československé vlády, Zemského národního výboru v Brně a sekretariátů politických stran, měla naprosto zásadní význam pro resuscitaci válkou těžce postiženého regionu v širokém spektru témat, počínaje průmyslem a zemědělstvím přes obnovu a modernizaci technické a dopravní infrastruktury, liniových staveb a řešení otázek spojených se zajištěním obytné výstavby až po odsun německého obyvatelstva a následné osídlení pohraničních oblastí, řešení vztahů s Polskem nebo kulturní sféru, zejména obnovu činnosti českých divadel v Ostravě a Opavě a vydávání periodického tisku. Osobností spjatých s tímto hektickým, dosud ne zcela plně poznaným údobím moderních dějin severní Moravy a Slezska,¹ byla celá řada; klíčovou, byť často více symbolickou roli sehrávali předšedové expozitury. Tento post po Josefu Bilanovi Šinovském (1902–1973)² dne 27. října 1945 zaujal Vladimír Chamrád (1903–1969),³ který se po zrušení expozitury (1949) stal prvním předsedou Krajského národního výboru v Ostravě.

Chamrád byl původně středoškolským učitelem češtiny, němčiny a francouzštiny, po dosažení odborného vzdělání se věnoval architektuře, aniž by rezignoval na politickou práci, a v závěru kariéry se stal vysokoškolským pedagogem na Vysokém učení technickém v Brně. Určitě překvapí, že cesta Vladimíra Chamráda od ostravské expozitury k profesuře na brněnské technice byla mnohem klikatější, než jak by se mohlo zdát: Chamrád, který se narodil v Brušperku v rodině strojníka Vítkovických železáren, po absolutoriu reálky v Místku a doplňující maturitě na učitelském ústavu (1921) krátce učil ve Fryčovicích a Trojanovicích, záhy však odešel studovat filologii nejprve do Prahy a od roku 1923 na filozofickou fakultu Masarykovy univerzity v Brně, kde poznal řadu vynikajících osobností (Otakar Chlup, Vladimír Helfert, Inocenc Arnošt Bláha). Jazykovou přípravu rozšířil studiem v Paříži a ve Štrasburku. Po absolutoriu získal suplentské místo profesora češtiny, francouzštiny a němčiny na první, posléze učil na druhé české státní reálce v Brně. Až teprve v roce 1927 začal studovat architekturu na české technice v Brně; studium po několikerém přerušení dokončil v roce 1937, kdy se stal zaměstnancem architektonické kanceláře Jindřicha Kumpošta (1891–1968). Od studentských let

- 1 Dosud nejpřesvědčivěji Miroslav KOCÍCH, *Úloha a místo expozitury Zemského národního výboru v Ostravě*, Slezský sborník 65, 1967, č. 3, s. 328–335.
- 2 Pavel ŠOPÁK, *Josef Bilan Šinovský mezi Českým Slezskem a komunistickou stranou*, Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis 10, Opava 2017, s. 213–219.
- 3 Starší literatura mylně uvádí datum narození 14. ledna 1904, například Viktor FICEK, *Biografický slovník širšího Ostravska 4*, Opava 1981, s. 46–47, ve skutečnosti se Chamrád narodil 14. ledna 1903. Viz ZA Opava, sbírka matrik, sign. M–III–26.

jeho život zásadně ovlivňovalo členství v komunistické straně (od 1929) a silná potřeba veřejné aktivity: v čase studia vystupoval v řadách *Kostufry*, byl jednatelem brněnské *Levé fronty* (1929–1932), ve třicátých letech členem krajského výboru KSČ v Brně atd.⁴ Toto angažmá mu na počátku okupace vyneslo zatčení (2. října 1939) a pobyty ve věznicích na Špilberku, ve Vratislavi, Bytomi i jinde. Po propuštění (1941) se usadil v Místku, kde si otevřel projekční kancelář. Záhy se však zapojil do odbojové činnosti v regionu a zejména v rodném Brušperku.⁵ V prosinci 1945 jej potkáváme ve výboru *Slezské národní rady*,⁶ nárokovájící resuscitaci Země slezské, avšak již o rok později, na osmém sjezdu KSČ v březnu 1948, se stal členem ústředního výboru strany; následně ve své politické práci naplňoval pevnou stranickou linii, počítající s demontáží zbytků zemského zřízení a s prosazením uspořádání regionální samosprávy formou krajů.⁷ Tak byl Chamrád coby předseda expozitury Zemského národního výboru postaven do čela Krajského národního výboru v Ostravě. Záhy na to byl povolán do Prahy na místo náměstka primátora Václava Vacka, v závěru padesátých let stanul v čele *Agroprojektu* a až v roce 1958, při reorganizaci výuky architektury na brněnské technice, mu byl svěřen jeden ze tří ateliérů architektury a udělen titul profesor. Brněnské škole zůstal věrný až do své smrti.

Svou veřejnou činnost doplňoval publikační, vesměs publicistickou aktivitou. Již během studií napsal pro *Lidové noviny* několik fejetonů se sociální pointou;⁸ v době, kdy stál v čele *Agroprojektu*, se věnoval otázkám efektivit investiční výstavby v zemědělství a proměnám vesnice;⁹ v závěrečné brněnské etapě svého života se podílel na sepsání dějin výuky architektury na brněnské technice.¹⁰ V této připomínce Chamrádovy osobnosti se podrobněji věnujeme pouze těm článkům, jež vydal v průběhu druhé poloviny třicátých let, a dvojici koncepčních textů zveřejněných v roce 1946. Ty se totiž bezprostředně týkají regionu Slezska a Ostravska, resp. anticipují postoje, které Vladimír Chamrád jako významný veřejný činitel mohl uplatňovat.

Skupinu Chamrádových textů z poloviny třicátých let identifikujeme ve dvou periodících, obsahově velmi odlišných. Prvým byl časopis *Technik*, vydávaný od října 1931 s podtitulem *Časopis akademických obcí českých vysokých škol technického směru v Československu*. Jeho spolupráci s periodikem máme doloženu pro období od ledna 1936 do dubna následujícího roku. Ke svému prvnímu příspěvku byl vyprovokován patrně záměrně provokativním textem jistého studenta J. Zikmunda, jenž napsal na adre-

4 Po letech napsal vzpomínku na svou politickou činnost ve třicátých letech, viz Vladimír CHAMRÁD, Kus života, in: Za lepší svět. Sborník statí a vzpomínek na studentské pokrokové hnutí třicátých let, Praha 1963, s. 378–381.

5 Zajímavým dokumentem je fotografie Vladimíra Chamráda při projevu na shromáždění občanů při přebírání správy města místním národním výborem dne 4. května 1945, SOKA Frýdek-Místek, Archiv města Brušperk, inv. č. 189.

6 *Ustavení Slezské národní rady v Opavě*, Hraničář 2, 1946, č. 3, 18. ledna, s. 1.

7 M. KOCÍCH, Úloha a místo expozitury, s. 335.

8 *Děcko s červenou čepičkou*, Lidové noviny 31, 1923, č. 496, 4. října, s. 1–2; *Slzy ve snu*, Lidové noviny 31, 1923, č. 624, 13. prosince, s. 1; *Zbojníci*, Lidové noviny 34, 1926, č. 105, 27. února, s. 1.

9 *Tváří k vesnici!*, Československý architekt 11, 1956, č. 25, s. 1; *Poučení z anglického venkova*, Zemědělské noviny 18. srpna 1957; *Za hospodárnost ve výstavbě*, Zemědělské noviny, 15. března 1956; *Otázky projektové přípravy zemědělské výstavby*, Zemědělské stavby 1, 1957, č. 1, s. 1–3; *Typy nebo individuální projekty*, Zemědělské stavby, č. 2, s. 43–47; *Zásadní obrat*, Zemědělské stavby, č. 11, s. 364–366.

10 Felix HAAS – Vladimír CHAMRÁD, *K dějinám Fakulty architektury a pozemního stavitelství VUT v Brně*, in: Sborník Vysokého učení technického v Brně 1959, č. 3–4, s. 31–38.

su krásného písemnictví tato těžko uvěřitelná slova: „[My technici] *necháváme beletrii lidem, kteří na světě nic lepšího nedovedou*“ nebo „*tak si nakonec musíme přiznat: z výsad techniků je také – pohrdání beletrií.*“¹¹ Přísný odsudek beletristické literatury nenechal čtenáře chladnými a mezi jinými vystoupil také Vladimír Chamrád s textem nikoliv pouze polemickým, nýbrž přímo programovým – a u Chamráda, absolventa filozofické fakulty, nepřekvapí, že v jeho úvaze defiluje plejáda jmen vynikajících spisovatelů, jejichž dílo čtenářům doporučuje (Sinclair Lewis, Maxim Gorkij, André Gide, André Malraux, Upton Sinclair), a to rovnou s dvoji pointou: 1/ „*Technik potřebuje čísti soudobý román, má-li porozumět současné době*“; 2/ „*Technika není něco izolovaného, jest součástí kultury a její působení v životě celé společnosti vykonává na ni silný a trvalý vliv – a tu zase nám udělá lepší službu dobrý román než tucet statistik.*“¹²

Palčivou rozpornost moderní doby, její dvojakost – na straně jedné nezadržitelný technický pokrok, slibující zvýšení kvality života, na straně druhé prohlubující se sociální rozpory – Chamrádovi skvěle vyjádřil Chaplinův film *Moderní doba* (*Modern Times*, 1936). A nejen to, „*nikdo nám dosud tak dokonale nezobrazil maloměstácké představy o bydlení*“¹³ tak, jak to učinil slavný americký komik. Sociálně reformistický aspekt vyznívá z přehledů nově vydaných knih, z nichž zaujme připomínka knihy *Obytný dům dneška* od Jana Evangelisty Kouly (1896–1975) – „*první moderní učebnice o struktuře domu,*“ jež by měla „*nalézt co nejvíce rozšíření, zejména mezi architekty*“.¹⁴ Chamrád našel slova uznání také pro Boženu Němcovou, Marii Majerovou, Richarda Weinaera, Josefa Pekaře, bratry Čapky, Karla Tomana, z cizích umělců Johna Dos Passose a Stefana Zweiga. Zvláštní pozornost zasluhuje Chamrádovo ocenění amerického biologa, „*poctivého a statečného bojovníka*“ Paula de Kruif (1890–1971) za jeho proslulé vědeckopopulární knihy, které vyznačuje provázanost rozvoje moderní vědy s poznáním, že jedine s odstraněním chudoby se otevře celému lidstvu šťastná budoucnost.¹⁵ Chamrád ve svých názorech vystupoval jako intelektuál vědomý si odpovědnosti za budoucí vývoj; implicitně tak popíral chápání techniky jako činnosti cynicky jednostranně zaměřené na individuální profit a naopak ji chápal jako intelektuální dobrodružství i službu lidem, neboť technika je neoddělitelná od mravních hodnot, od úcty k člověku nebo od vědomí individuální odpovědnosti za důsledky svého rozvoje.

Jestliže v časopise studentů technických škol se Chamrád vyjadřoval k obecným otázkám, v *revui moravskoslezské turistiky, lyžařství a cizineckého ruchu*, jak zněl podtitul časopisu *Krásná zem*, původně vycházejícího pod názvem *Bezkydy – Jeseníky*, zveřejnil v letech 1938 a 1939 několik úvah odlišného rázu. Po uzavření Mnichovské dohody (29. / 30. září 1938) zůstaly Beskydy jedinými horami, které v údobí Druhé republiky a následně Protektorátu mohly být využívány pro zimní i letní turistiku a Lysá hora se stala nejvyšší horou okleštěného území. Zájem českých turistů o tyto hory neobyčejně vzrostl, což Chamráda pobídlo k sérii praktických rad, jak má letní byt na horách vypadat,

11 J. ZIKMUND, *Beletrie pro technika*, Technik 5, 1935–1936, č. 4, 15. listopadu 1935, s. 67–68.

12 Vladimír CHAMRÁD, *Beletrie pro technika*, Technik 5, 1935–1936, č. 6, 20. ledna 1936, s. 100–101.

13 V. CHAMRÁD, *Chaplinův film „Moderní doba“*, Technik 5, 1935–1936, č. 12, 5. června 1936, s. 213.

14 TÝŽ, *Z knižní kultury*, Technik 6, 1936–1937, č. 7, 5. února 1937, s. 125–126. Dále TÝŽ, *Kulturní události*, Technik 6, 1936–1937, č. 8, 1. března 1937, s. 141; TÝŽ, *Kulturní přehled*, Technik 6, 1936–1937, č. 10, 25. dubna 1937, s. 176–177.

15 TÝŽ, *Kulturní přehled*, Technik 6, 1936–1937, č. 10, 25. dubna 1937, s. 177.

co je třeba zlepšit, aby byl dosažen jistý *civilizační komfort*. Pisatel nezapře architekta, resp. technika, který rovnomocně oceňuje „*intimní a uklidňující charakter*“ hor, „*jejich malebnost a přírodní rozmanitost*“, avšak počíná si pragmaticky, protože každý host „*denně nutně vyžaduje civilizační opatření*“, týkající se hygieny a čistoty, praktičnosti a určitých standardů, jakými jsou přísun vody, kanalizace nebo ventilace, v ideálním případě zajištění elektřiny a splachovacího klosetu.¹⁶ Civilizační aspekt se v některých textech o Beskydech mění ve dvojí požadavek kladený na horské refugium: jednak jde o rekreaci, jednak o „*možnost evakuace v případě války*.“ „*Už dnes se musíme starati, kam a jakým způsobem ukryjeme desítky tisíců dětí, které by nechal jen šílený mozek v případě války v městě*“, píše doslova a tuto obavu opakuje i později. Měl na mysli jednoduché dřevěné stavby v areálech, jež by umožnily evakuaci všech (sic!) dětí z Ostravska do hor a v čase míru by sloužily jako feriální osady.¹⁷ Takové postoje prozrazují nejen autorův sociální cit, ale zejména organizační vloh a nepochybně značnou velkorysost v uvažování. Tyto osobnostní kvality uplatnil také v dalších textech, v nichž se do popředí dostal další aspekt jeho teoretického uvažování, jímž byla plánovitost. Napsal-li úvahu o *regulaci Beskyd*, měl na mysli komplexní a efektivní využití hor jak pro turistiku, tak pro dlouhodobou rekreaci, pro zdravotní a sociální účely i pro účely ochrany obyvatelstva před válečnou lící. V textu o horském regionu uvažoval jako urbanista, sledující moderní trendy v regionálním plánování, jež spočívá v chápání určitého regionu jako racionálně pojímané, proorganizované struktury. Typologie návštěvníků hor – rekreační toužící po klidu, turista spějící k výšinám nebo lyžař, nemocný člověk „*hledající v horách zdraví*“ – podmiňuje kritické zhodnocení současných možností a nastolení požadavků za přispění zahraničních vzorů s výslovným upozorněním na jediný rekreační objekt, jenž v době vzniku článku „*reprezentoval moderní architektonické snahy*“ na horách, kterým byl funkcionalistický hotelový objekt německého turistického spolku na Bílém kříži. Ačkoliv jde o „*skvělé architektonické dílo*“, to „*ale nebude patrně vzorem pro příští chaty, protože je provedeno velmi nákladně v železobetonu, nikoli ve dřevě*.“¹⁸

Akcent na rekreační funkci Ostravska vyznačuje poslední z Chamrádových úvah zveřejněných v *Krásné zemi*, pozoruhodně některými aspekty, jež anticipují poválečné texty: Pisatel akcentoval význam *plánu* při organizaci hospodářských aktivit, směřujících k dostatečnému *životnímu standardu*, potřebu zřídit *centrální krajský orgán* pro veškeré veřejné aktivity, vypracovat „*vědecky spolehlivou analýzu kraje*“ – což anticipuje poválečný Zemský studijní a plánovací ústav moravskoslezský v Brně a jeho publikační aktivitu, docenit rekreaci a turistiku jako významné hospodářské činitele, důležitost efektivní dopravy a realizaci *regulace Beskyd* jako komplexu organizačních a investičních aktivit v regionu jihovýchodního Ostravska, směřujících k zajištění podmínek k nové dominantní funkci, již má být lázeňství, turistika a rekreace.¹⁹

Chamrádův příspěvek do almanachu vydaného k dvacátému sjezdu československých inženýrů v Moravské Ostravě v květnu 1947 zrekapituloval starší názory a nabyl podoby koncepčního materiálu. Pisatel položil důraz na rozpor mezi chaosem a řádem; prvý půl mu reprezentovala „*dožívající liberalistická ideologie*“, patřící minulosti, naproti tomu

16 TÝŽ, *Připravujeme se na hosty*, Krásná zem 13, 1939, č. 1, s. 6–7.

17 TÝŽ, *Nevyužitá zeleň na Ostravsku*, Krásná zem 12, 1938, č. 3, s. 37–38.

18 TÝŽ, *Zhodnocení a regulace Beskyd*, Krásná zem 12, 1938, č. 5, s. 78–79.

19 TÝŽ, *O vzkříšení Ostravska*, Krásná zem 12, 1938, s. 80–82.

o *řád* usiluje národní a demokratická revoluce, náležitější přítomnosti a budoucnosti; činí tak prostřednictvím *plánu* ve smyslu celé řady praktických opatření. V úběžníku plánování je opatření rozličných *civilizačních zařízení* (např. stavba přehrad, maximální mechanizace těžby uhlí, výstavba sídlišť, dislokace průmyslu, rozvoj vědeckovýzkumných institucí atd.) – naproti tomu teoretický protějšek této aktivitě tvoří úvahy o nových *hodnotách*, o smyslu práce. Cílem všeho úsilí je každopádně *soulad*, „*harmonické sladění životních potřeb*.“ Sociální reformismus, až utopismus, pojící se s vizí proměny Ostravska v „*krásnou zahradu od Beskyd po Jeseníky*“, není prost akcentu na moderní metodu urbanistického plánování, jímž je krajinné plánování (*krajinný plán*), jak pro ně plédovali zejména brněnští urbanisté. Právě ony *přísné zásady urbanistické* budou určovat podobu nových měst, satelitů Ostravy, která svým centrem bohužel až příliš vyjadřuje „*hříchy minulosti, kdy nebylo postupováno podle plánu*.“²⁰

Tyto a další názory Chamrád prezentoval v posledním textu z doby před únorem 1948, v němž se vrátil do minulosti. Za počátek krize, v níž se ocitl region Slezska a Ostravska se všemi politickými důsledky, považoval zrušení Země slezské v roce 1928 a nastolení brněnského administrativního diktátu. Mimo opozice *rozpolcenosti* (minulost) a *harmonického útvaru* (současnost, budoucnost) v sociálním smyslu slova, jehož dosáhneme jedině cestou uplatnění metody plánování (cílem je zvyšování *životní úrovně*), a poukazu k proměně hodnotové základy v současnosti Chamrád akcentoval hodnotu Košického vládního programu jako rámcové směrnice, kterou teprve místní a okresní národní výbory naplní realitou. Je nápadné, s jakým despektem hovořil o zemské administrativě a pražských ministerstvech, jež hodnotil jako rezidua starého byrokratismu s implicitní potřebou rozžehnat se se zemským zřízením; decentralizaci tedy *a priori* podporoval, avšak požadavek na obnovení Země slezské považoval za „*ilusorní, ježto hranice zemské smazal už dávno moderní život, který se nevyvíjel v těsném sevření zemských hranic, ale pronikal za hranice a bez ohledu na ně se formoval dle hospodářských zákonitostí*.“²¹ Po roce 1948 se tato racionalizační tendence ještě vyhroutil a současně mířila ke změně přístupu k otázkám veřejného zájmu: „*lidoví zástupci v národních výborech musí přestat s diktátorskou samovládou, musí se zbavit vrchnostenských způsobů bývalých okresních hejtmánů*“²² hřimal v úvodníku *Věstníku Ostravského kraje*, periodika, jež bylo koncipováno jako informační bulletin samosprávy a které nepřežilo rok 1950. Chamrádovu specifickou pozici lze tedy označit jako humanistický technokratismus, nápadně se lišící od direktivního stalinského technokratismu první půle padesátých let. Jistě právě proto byl z Ostravska odvolán do Prahy, kde mohl své racionalistické chápání veřejné služby uplatit při náročných technicko-organizačních otázkách výstavby hlavního města republiky. Spojení racionalismu s přesvědčením o úloze vedoucího pracovníka jako někoho, kdo řídí a současně pomáhá lidem uskutečňovat vytyčené záměry, vyjádřil při různých příležitostech, například v glose o návštěvě Polska, která stojí za ocitování: „*Byl jsem zvědav, jak se Poláci vypořádali s problémem obnovy hlavního polského města Varšavy*“, načež vyzdvihl, „*že na stavbách vládne dokonalá organizace práce. Plán každé stavby je*

20 TÝŽ, *Význam ostravské průmyslové oblasti při budování státu*, in: Technická práce na Ostravsku 1936–1946. Vydáno k XX. sjezdu československých inženýrů, Ostrava 1946, s. 49–51.

21 TÝŽ, *Osvobozená země*, in: Osvobozená země 1945–1947, Ostrava 1947, s. 11–16.

22 TÝŽ, S novou lidovou správou do nového života, *Věstník Ostravského kraje* 1, 1945, č. 1, 15. března, s. 1–2.

promyšlen do nejmenších detailů a rozpracován do titěrných podrobností, takže nic není při provádění neznámé a předem neurčené.“ A závěrem ještě zdůraznil: „Tato organizace práce imponuje, zvláště pak imponuje, že nejvyšší činitelů stavebních závodů jsou denně na stavbě a sami řídí její provádění. Naši ředitelé národních stavebních závodů by si měli vzít z toho příklad a měli by se naučit řídit práci nikoliv od zeleného stolu, ale přímo na stavbě“.²³ Každopádně hospodářské či technickoorganizační aspekty jednoznačně nadřazoval nad jakoukoliv historickou tradici, tj. jeho odmítání Země slezské bylo zdůvodněno věcně, životní empirií, a nikoliv politicky, byť po roce 1989 bylo Chamrádovo jméno připomínáno – zcela ahistoricky – s jistou výčitkou,²⁴ a jeho skutečné názory a postoje se nebraly jako důležité. Tato stručná připomínka Vladimíra Chamrádovy je tedy více než jen připomínkou osobnosti stojící v čele expozitury Zemského národního výboru Ostravě v krátkém časovém intervalu její existence; je především výzvou k podrobnějšímu a hlubšímu studiu názorového spektra činitelů zemské a krajské samosprávy; názorů osobností, které ovlivňovaly osudy lidí a celého regionu.

Pavel Šopák

Za doc. Martinem Kloubkem

Krátce před uzávěrkou tohoto čísla Slezského sborníku redakci zastihla smutná zpráva, že necelý měsíc po svých sedmdesátých narozeninách zemřel doc. JUDr. Martin Kloubek, Ph.D. Bývalý elitní kriminalista, vysokoškolský pedagog a neúnavný popularizátor vědy byl mimo řady dalších aktivit také dlouholetým spolupracovníkem a konzultantem odborných zaměstnanců Slezského zemského muzea při výzkumu dějin kriminalistiky a bezpečnostních sborů.

Tato krátká vzpomínka nemá ambici shrnout životopis zesnulého. Ten se snad v budoucnu stane předmětem podrobnějšího a povolanějšího zpracování. Namísto toho bych rád na omezeném prostoru alespoň stručně načrtl, v čem spatřuji Kloubkův přínos a odkaz pro historické bádání.

Nutno předeslat, že historie byla Martinu Kloubkovi především koníčkem, nikoliv pracovní náplní v pravém slova smyslu. Navzdory tomu dokázal příkladně skloubit zkušenosti ze své praxe policejního vyšetřovatele s metodami historické práce. Jako nadšený amatérský badatel v řadě článků rozebral četné významné kauzy českých dějin (konfinace Karla Havlíčka Borovského, smrt Jana Nepomuckého a další) z pohledu moderní kriminalistiky a kriminologie, ale zároveň na základě studia dobových pramenů.

Vedle vlastní badatelské činnosti, jejíž výsledky mají vesměs podobu drobnějších statí v konferenčních sbornících, ovšem Kloubek sehrál nezastupitelnou roli především jako organizátor. Coby dlouholetý spolupracovník pražského Muzea Policie ČR patřil mezi policisty, kteří stáli před 15 lety u zrodu policejně-historických konferencí, pořádaných zmíněnou institucí. Právě Martin Kloubek svými zkušenostmi vysokoškolského pedagoga značně přispěl k postupné profesionalizaci těchto setkání, původně sdružujících především amatérské badatele a sběratele. Vedle současného ředitele policejního muzea Radka Galaše a dalších entusiastů to byl právě Kloubek, kdo významně přispíval k propojová-

23 TÝŽ, *Co jsme viděli v Polsku*, Věstník Ostravského kraje 1, 1945, č. 7, 15. června, s. 1.

24 Jan JANÁK, *Moravská a slezská správa a samospráva v letech 1740 až 1948*, Vlastivědný věstník moravský 42, 1990, č. 3, s. 356.

ní výzkumných aktivit policistů-nadšenců na jedné a profesionálních historiků na druhé straně. Jedněm i druhým se Kloubek nezdávka stával metodickým poradcem. Tuto nezastupitelnou roli sehrál naposledy pár týdnů před svou smrtí při konzultacích koncepce zamýšleného encyklopedického slovníku představitelů meziválečného československého policejního aparátu.

V prostředí policejních historiků, volně sdružených kolem pražského muzea, Martin Kloubek krátce před osudným onemocněním oslavil i své sedmdesátiny. Další ambiciózní badatelské plány bohužel nečekaně zhatila zhoubná nemoc

Ondřej Kolář

BIBLIOGRAFICKÁ PŘÍLOHA / BIBLIOGRAPHY

HALMER, Damian: *Władysław, ksiąź kozielsko-bytomski (1277/1283 – ok. 1352): ambitny władca średniowiecznego Górnego Śląska / Damian Halmer. Zabrze: Illustris, [2020], 2020, 56 s. (Górnośląskie zeszyty biograficzne, nr. 1, 2020) ISBN 978-83-953848-1-3; ISBN 978-83-65558-29-9*

Práce Damiana Halmera je věnována představení téměř zapomenutého prince z Koźle-Bytomu, druhého vládce tohoto knížectví. Úplný životopis tohoto ambiciózního představitele dynastie z linie opolsko-raciborských Piastů nebyl dosud zpracován. Kniha není určena jen profesionálním badatelům, ale všem milovníkům regionální historie Horního Slezska.

HOSÁK, Ladislav: *Místní jména na Moravě a ve Slezsku / Ladislav Hosák, Rudolf Šrámek. Brno: Ivo Sperát, 2020, 3 svazky. ISBN 978-80-87542-32-3*

Druhé doplněné vydání zásadního díla moravské toponomastiky podává celkový obraz rozsahu, výkladu a typů sídlištních jmen Moravy a Slezska, a to v historickém a vývojovém rámci. Je ceněno i v zahraničí. Publikace zachycuje názvy všech obydlených míst na Moravě a ve Slezsku – měst, městeček, vsí, osad, významnějších samot, hradů, tvrzí a zaniklých sídlišť. U každého jména jsou uvedeny historické doklady názvu místa od nejstarších záznamů až po dnešní znění, následuje jazykový výklad vzniku a vývoje jména. Evidovány jsou také nářeční podoby jmen. Do hesel jsou ve výběru stručně včleněny nejdůležitější události a fakta z místních dějin.

KOLÁČEK, Luboš Y.: *Barokní krajinou Kladského pomezí / Luboš Y. Koláček, Josef Ripka. Praha: Regia, 2019, 247 s. (Tajemné stezky) ISBN 978-80-87866-46-7*

Kladsko – kdysi nedílná součást Českého království, poté po různých válkách a mírových ujednáních nejprve pruské, slezské, poté německé a v současnosti polské – je nádhernou zemí. V knize autor představuje Kladské pomezí - příhraniční kraj mezi Broumovem a Orlickými horami a v této souvislosti krajinu, místní přírodní zajímavosti, česká i polská města, legendy a příběhy dějin, barokní historické památky a skalní města.

KOLÁŘ, Ondřej; KOLÁŘOVÁ, Ivana: *Československé četnictvo ve sporu o Těšínsko 1918–1920 / Ondřej Kolář, Ivana Kolářová. Praha: Academia, 2020, 200 s. ISBN 978-80-200-3140-2*

Kniha přibližuje úlohu četnictva v územním sporu mezi ČSR a Polskem, který se rozhořel záhy po skončení první světové války. Bezpečnostní sbor, jednající pod dohledem mezinárodních komisí, zde konal službu v národnostně i sociálně výbušném prostředí a kromě politických nepokojů se potýkal i s rozbujelelou kriminalitou. Samotní četníci se stávali terčem útoků polovojenských organizací. Úvodní studie shrnuje strukturu a činnost četnictva v jednotlivých fázích těšínského konfliktu. Následuje komentovaná edice stěžejních pramenů k působení bezpečnostního sboru v předmětném období, konkrétně vzpomínky zemského četnického velitele ve Slezsku Karla Vyčítala, zprávy četnických a policejních přidělců u mezinárodních plebiscitních orgánů, relace o případech úmrtí četníků ve službě a další.

Litultovice 1317–2017 / k vydání připravil Ondřej Kolář. Litultovice: Městys Litultovice; Slezské zemské muzeum v Opavě, 2019, 270 s.

ISBN 978-80-87789-52-0

Druhé rozšířené vydání kolektivní monografie, která dokumentuje dějiny jedné z obcí českého Slezska od prvních písemných zmínek ve 13. století do současnosti. Litultovice vznikly jako léno olomouckých biskupů a až do roku 1928 si obec podržela status tzv. moravské enklávy. Majitelé panství se často střídali. Po roce 1848 došlo k prudkému rozmachu spolkového, kulturního a hospodářského života. Roku 2007 Litultovice opětovně získaly status městyse.

NEUBAUEROVÁ, Michaela: Čarodějnické procesy na Jesenicku.

Libeznice: Víkend, 2020, 184 s.

ISBN 978-80-7433-299-9

Čarodějnické procesy na Jesenicku v 17. století byly vlivem mnoha nepříznivých okolností natolik rozsáhlé, že je dnes považujeme za největší masový hon na čarodějnice v celém slezském teritoriu a svým rozsahem a počtem obětí přesahují i známější procesy na Losinsku a Šumpersku. Autorka vychází z dobových písemných pramenů uložených v českých a polských archivech a poprvé je představuje českým čtenářům. Tricetiletá válka, pustošení, ničení a drancování oblasti, neúroda, epidemie moru a hladomoru – to vše vyústilo v hledání obětního beránka, personifikovaného zla a nepřítele společnosti – čarodějnic. Na popravištích v plamenech skončily během několika hrůzných měsíců desítky lidí z Jesenicka. Když pronásledování překročilo určité hranice, zvedl se odpor měšťanstva i samotné vrchnosti a vlna pronásledování byla zásahem biskupa z královské rodiny zastavena.

PADEVĚT, Jiří: Krvavý podzim 1938 / Jiří Padevět. Praha: Academia, 2020, 589 s. (Průvodce)

ISBN 978-80-200-3097-9

Průvodce zavede čtenáře na známá i méně známá místa spojená s útoky henleinovců a Freikorpsu na československé bezpečnostní složky i civilisty na podzim roku 1938. Stranou pozornosti autora nezůstala ani činnost polských diverzních jednotek a polské armády proti Těšínsku, Slovensku a Podkarpatské Rusi. Kniha nekončí obsazením odtrženého území, ale líčí i pokračující násilí, zaměřené zejména proti Židům, Čechům a německým antinacistům.

PIETAK, Stanislav: Dějiny evangeliků na Těšínsku od reformace do tolerance / Stanislav Piętak, David Pindur, Daniel Spratek. Český Těšín: Slezská církev evangelická a.v., 2020, 402 s.

ISBN 978-80-87340-05-9

Kniha zachycuje dobu rozvoje, potlačení i opětovného pozvolného vzestupu evangelické církve na Těšínsku. Popisuje její správu, důležité dokumenty a seznamuje s osobnostmi, které svými díly i životním příkladem povzbuzovaly další evangelíky ve víře a přispěly ke kulturnímu bohatství střední Evropy i dalších oblastí a pozdějších období. Přibližuje konfrontaci s rekatolizační mocí a snahy ji mírnit, omezit, obejít anebo se jí stavět. Knihu uzavírají kapitoly o vzniku Ježíšova kostela, duchovním probuzení s ním spjatém a následném upevňování těšínského luteranismu a jeho vlivu v celé habsburské říši. Reprezentativní publikace má odborný charakter, ale zároveň je přístupná široké veřejnosti.

ROSOVÁ, Romana: *Dějiny obcí Holasovice, Loděnice, Štěplovec, Kamenec* / Romana Rosová a kolektiv. [Odry]: Vade Mecum Bohemiae, s.r.o., [2019], 567 s. ISBN 978-80-86041-47-6

Kolektivní monografie se podrobně zabývá dějinami obce Holasovice a jejích částí – Loděnice, Štěplovce a Kamenec od pravěku do současnosti. Kolektiv 11 autorů zpracoval dějiny těchto čtyř obcí co možná nejpodrobněji, jak to dovolily dochované prameny. První kapitola se zabývá geohistorií, další blok se věnuje prehistorii. Na základě archeologických nálezů autoři rekonstruují osídlení Holasovic a okolí až do doby raného středověku, První písemné zmínky o všech čtyřech obcích pocházejí už ze středověku – z 12. až 14. století. Dějiny obcí jsou tedy popsány již na základě písemných pramenů až do roku 2000. Kniha je přístupná jak laickému uživateli, ale zaujme i odbornou veřejnost.

Sestavila Alena Volná

AUTOŘI / AUTHORS

Mgr. Aleš Binar, Ph.D. (ales.binar@unob.cz)
Univerzita obrany v Brně

Dr Paweł Duma (pawel.duma@uwr.edu.pl)
Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego

Dr hab. Aleksander Chrószcz (aleksander.chroszcz@upwr.edu.pl)
Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu, Zakład Anatomii Zwierząt

Doc. Mgr. Petr Kozák, Ph.D. (kozak.p@centrum.cz)
Slezská univerzita v Opavě, Zemský archiv v Opavě

Prof. PhDr. Nina Pavelčíková, CSc. (nina.pavelcikova@osu.cz)
Ostravská univerzita

Mgr. Monika Szturcová (szturcova@szm.cz)
Slezské zemské muzeum

Dr Jarosław Szymański (j.szymanski@hist.uni.wroc.pl)
Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego

Dr Daniel Wojtucki (daniel.wojtucki@uwr.edu.pl)
Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego

